UDC 93/99 YU ISSN 0350-08202

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LI
(2004)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, VASILIJE KRESTIĆ, RADOŠ LJUŠIĆ,
MIOMIR KORAĆ, MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ,
EMA MILJKOVIĆ-BOJANIĆ,TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

TIBOR ŽIVKOVIĆ, Ph.D.
Director of Institute of History

BELGRADE
2004

УДК 93/99 YU ISSN 0350-08202
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LI
(2004)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ, РАДОШ ЉУШИЋ,
МИОМИР КОРАЋ, МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ,
ЕМА МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

Др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2004

Овај број *Историјског часописа* штампан је уз финансијску помоћ
Министарства за науку и заштиту животне средине
Владе Републике Србије
и
Телеком Србија

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LI
(2004)

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
ЗОРАН ГАЈИЋ

Превод резимеа на енглески
БОШКО ЧОЛАК-АНТИЋ

Лектор
МЕЛИТА ЖИВКОВИЋ

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13
e-mail: chigoja@eunet.yu

Тираж
500 примерака

CONTENTS

ARTICLES

Živko Mikić, *Stature of Prehistoric and Protohistoric People Contribution to Research of the Balkan Past* …..... 9
Irena Cvijanović, *Early Christian Baptisteries of the Justinian Epoch (527-565)* 21
Jelena Mrgić-Radojčić, *Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State* …..... 43
Aleksandra Vuletić, *Foreign women - „Serbian daughters-in-law" in the 19th and early 20th centuries* 67
Miloš Jagodić, *Incursions of the Albanians into Serbia in 1879* 87
Momir Samardžić, *Activities of Milutin Garašanin on Organizing Serbian Propaganda in Old Serbia and Macedonia in 1885.* ……..... 109
Aleksandar Rastović, *Mary Durham on the Serbs* 129
Božica Mladenović, *The Arandjelović Family in the First World War* 157
Mihailo Vojvodić, *Stojan Novaković on Influences on the Serbian Language and Literature* 171

REVIEW ARTICLES

Aleksandra Fostikov, Nenad Milenović, *Internet and Digitalization in the Historical Research* 187

BOOK NOTES

IN MEMORIAM

С А Д Р Ж А Ј

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Живко Микић, *О висини тела људи у праисторији и протоисторији. Прилог изучавању прошлости Балкана* …..... 9
Ирена Цвијановић, *Ранохришћанске крстионице јустинијанске епохе (527-565)* …..... 21
Jelena Mrgić-Radojčić, *Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State* …..... 43
Александра Вулетић, *Странкиње - „српске снахе“ у 19. и почетком 20. века* 67
Милош Јагодић, *Упади Албанаца у Србију 1879. године* …..... 87
Момир Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године* ... 109
Александар Растовић, *Мери Дарам о Србима* 129
Божица Младеновић, *Породица Аранђеловић у Првом светском рату* 157
Михаило Војводић, *Стојан Новаковић о утицајима на српски језик и књижевност* 171

ПРИЛОГ

Александра Фостиков, Ненад Миленовић, *Интернет и дигитализација у историјском истраживању* 187

ПРИКАЗИ

Pierre Maraval, *Le Christianisme de Constantin à la conquête arabe,* „Nouvelle Clio - L'Histoire et ses problèmes“, Presses universitaires de France, Paris 200l^2, LXIV+460 (Драгић М. Живојиновић) 205
David Nicolle, *Medieval Warfare Source Book,* Brockhampton Press, London. Vol. I: *Warfare in Western Christendom,* 1999^2, 320. Vol. II: *Christian Europe and its Neighbours,* 1998^2, 320. (Драгић М. Живојиновић) 211
Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Историјски институт – Ј. П. „Службени гласник”, Београд 2004, 238 (Александра Фостиков) 217

Стари српски архив II, Одговорни уредник Раде Михаљчић, Графомарк, Лакташи 2003, 264 + 19 факсимила + 3 карте. (Мирјана Живојиновић) …..... 220
Стари српски архив III, Споменица професора Симе Ћирковића. Одговорни уредник Раде МИХАЉЧИЋ, Графомарк, Лакташи 2004, 196 + 13 факсимила + 1 карта (Мирјана Живојиновић) …..... 225
Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 538. (Александра Вулетић) … 230
„New technologies and standards: Digitization of National Heritage 2004". Трећа међународна конференција о дигитализацији 2 - 5. јун 2004, Математички факултет, Београд (Ненад Миленовић, Александра Фостиков) .....……..... 232

IN MEMORIAM

Ема Миљковић-Бојанић, *Др Душанка Бојанић-Лукач (1927-2004)* 237

Славица Мереник, *Библиографија др Душанке Бојанић (Шопова, Лукач)* ……..... 241

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LI
(2004)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис =
Historical Review / одговорни уредник
Тибор Живковић. – 1948 – . – Београд :
Историјски институт, 1948 – (Београд :
Чигоја штампа). – 24 см

Годишње
ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 11-20
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 11-20

УДК : 572.087 : 903 (497)

Живко МИКИЋ[1]
Филозофски факултет
Београд

О ВИСИНИ ТЕЛА ЉУДИ У ПРАИСТОРИЈИ И ПРОТОИСТОРИЈИ ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ПРОШЛОСТИ БАЛКАНА

Увод

Изучавање висине тела људи у прошлости је подједнако важно како за антропологију, тако и за археологију или медицину. Познато је да је висина тела људи варирала како у ближој, тако и у даљој прошлости. Када се ради о територији Балканског полуострва у класичном смислу – јужно од Саве и Дунава и изузимајући егејски свет – немамо, међутим, антрополошку студију која би обухватила овај важан сегмент сазнања о изгледу праисторијског човека. Због тога се аутор одлучио за овакав садржај и наслов, како би се досадашњи резултати ипак повезали у једну целину. Прикупљени су практично сви антрополошки подаци о висини тела / телесном расту, било да се ради о мањим или већим антрополошким серијама, или о појединачно нађеним и публикованим скелетима. - Управо на тим подацима се и заснива садржај овог прилога о изучавању антрополошке прошлости Балканског полуострва.

Материјал и метод

Посматрано по периодима, археолошка налазишта која су пружила скелетне остатке са очуваним елементима за израчунавање

[1] Аутор је руководилац пројекта Становништво и насеља предримског доба на тлу Србије (1739), из кога је резултирао и овај прилог.

телесног раста, нису бројна. Хронолошки најстарији скелетни остаци су из оквира Ђердапске серије, било да се ради о позном мезолитском или о раном неолитском периоду. Унутрашњост централног и западног Балкана, када је реч о неолитском, енеолитском, или о периодима металног доба, сасвим је сиромашна подацима о телесном расту људи тих времена. – Највећим делом су добијени подаци о појединачно откривеним гробовима и скелетима. Скелетна серија из Бездањаче, код Врховина у Лици, није могла бити искоришћена за потребе овог прилога, јер аутори нису дали конкретне податке (него само ширину варијација телесног раста, од 160 до 166 цм).

Кад је у питању тло источног Балкана, односно територија Бугарске, ситуација је на одређен начин слична. – Податке за скелетну серију добијамо само са налазишта Русе, а кад се ради о старијим или млађим периодима, то су само појединачно нађени и публиковани скелети.

У целини посматрано, хумани остеолошки материјал није богат, али га свакако треба обрадити и на овом степену антрополошке истражености.

Процена висине тела се методолошки може двојако посматрати. – Она се може израчунавати на скелетним остацима сачуваним после инхумације или после кремације. Кад се ради о потпуно очуваним дугим костима, познато је да су први радови о овом проблему објављени још у XIX веку. Према Comasu (1960) аутори тих радова су: Orfila (1831), Langer (1872), Told (1882), Tropinard (1885) и Dwight (1894). С краја XIX века потичу и табеле за процену висине тела према дугим костима, које су начинили Manouvrier (1893) и Pearson (1899), и које су у употреби више од једног столећа. Потом су се истим проблемом бавили и Stevenson (1929), Breitinger (1937), Telkka (1950), Dupertius и Hadden (1951), Trotter и Glaser (1952), Keen (1953) и Bach (1965). – Укратко речено, дошло је, с једне стране, до прилагођавања старих Pearsonovih табела према одређеним групама становништва, а, с друге стране, до препоручивања употребе више формула, тако што би њихова средња вредност била права величина. Затим су Trotter и Glaser 1958. обновили своја истраживања на већем узорку и на припадницима пет расних група (који су били учесници у Корејском рату и чије су телесне висине биле познате за њихова живота).

Уз сву професионалну опрезност, антрополози који су обрађивали скелетни материјал са Балканског полуострва, за процену висине тела користили су методе Manouvriera, Pearsona, Breitingera и Bacha, тако да ће они бити коришћени и у овом раду. Треба напоменути, међутим, да је било покушаја, у случајевима кад дуге кости нису очуване, да се висина тела одреди помоћу фрагментованих костију (Steele и McKern, 1962), помоћу мерења кључне кости (Jit и Singh, 1965), или чак помоћу мерења метакарпалних костију (Musgrave и Harneja, 1978), али то није наишло на разумевање у нашој досадашњој пракси.

Кад се ради о спаљеним људским костима, методолошка проблематика је још већа, а резултати су још варијабилнији. Пошто се у оваквим случајевима сахране не може рачунати на очуваност дугих костију, аутори си користили ширине зглобова хумеруса, радијуса и фемура. Комбинацијом формула које су дали Strzalko и сарадници (1972) и Rösing (1977) добијен је номограм спецификован за мушки и посебно за женски пол. Његова употреба је прихватљива (детаљније у: Микић, 1992), с тим што се за мушки пол могу израчунавати телесне висине између 157 цм и 181 цм, а за женски пол између 147 цм и 171 цм телесног раста.

Резултати и закључак

Као што је у уводном делу већ поменуто, висина тела људи је варирала како током најстаријих периода еволуције, тако и знатно касније код анатомски савременог човека (*Homo sapiens sapiens*, чија егзистенција почиње пре око 100 000 година). Како показује табела 1, *Homo erectus*, који је егзистирао у периоду од око 1,8 милиона година до око 200 000 година уназад, већ је досегао висину од око 165 цм и тежину од око 70 кг. Телесна висина, односно висина тела није, међутим, константна категорија, јер се мења како током живота сваке индивидуе, тако има и разна друга одступања, почев од еволуционих, регионалних итд. Али, да би антрополошка реконструкција и интерпретација била потпунија, свакако је потребно доћи до података о висини тела људи у различитим периодима човекове прошлости и у различитим областима. – Кад је реч о Балканском по-

луострву, осим чињенице да још нису нађени поуздани фосилни остаци најстаријих човекових врста, констатујемо да недостаје и антрополошка студија о висини тела људи како у праисторијским, тако и у историјским периодима. Отуда овај прилог представља покушај да на основу расположивих антрополошких података дођемо до елемената висине тела и да их на одређени начин систематизујемо.

На табели 2 су наведени подаци са праисторијских налазишта централног и западног Балкана. – Укупно 14 археолошких локалитета је дало скелетне серије или појединачно нађене скелете са, током антрополошке обраде, утврђеном висином тела. Једино за серију из Винче, која је ископана 30-их година прошлог века, наведене су укупне средње вредности, тако да тај податак није могао бити искоришћен у овом раду.

На табели 3 су дати подаци индивидуалног телесног раста за скелете људи пронађених на налазиштима источног Балкана. То су подаци за 19 индивидуалних скелета одраслих особа, датованих у раздобље од неолита до гвозденог доба. – Највећи број њих потиче из енеолитског дела локалитета Русе (десет мушкараца и три жене). Поред ових индивидуалних података (Boev, 1966), аутор је дошао и до податка (средња вредност) за 14 мушких скелета са истог налазишта (Boev, 1979), тако да су на дијаграму 1 сигниране обе вредности.

Сумирамо, са Балканског полуострва – јужно од Саве и Дунава – из периода последња два миленијума старе ере немамо валидних антрополошких података употребљивих за критеријуме овог прилога. – Ради се искључиво о појединачним гробовима и скелетима са различитих локалитета, чије су вредности телесног раста наведене на табелама 2 и 3.

Анализом добијених вредности и њиховим тенденцијама приказаним на дијаграму 1, долазимо до врло индикативних података. Прво што треба нагласити јесте да су за период од VIII до II миленијума старе ере добијени резултати валидни и консеквентни на данашњем степену истражености, док су за последња два миленијума праисторије они сасвим спорадични. Уз то, тенденција смањења висине тела у старијем периоду се може сасвим одвојено посматрати за сваки пол посебно.

Пре око 10 000 година ђердапска мезолитско-неолитска популација, најстарија антрополошки позната са ових простора, била

је састављена од робустних мушкараца високих око 174 цм и нешто мање робустних жена високих око 160 цм. Током млађег каменог доба на целом Балканском полуострву телесна висина неолићана је знатно смањена, и то код мушкараца на 165 цм и код жена на 156 цм у просеку. – Добијене вредности телесног раста се уклапају у досадашњу морфолошку слику о неолитским људима грацилне грађе и ниског телесног раста, код којих доминирају варијетети медитеранског антрополошког типа (Микић, 1995).

Током млађег неолита и енеолита, па све до почетка металног соба, ситуација са телесним растом се различито манифестује код мушког, односно код женског пола. Код жена она сукцесивно пада на око 152 цм у просеку, тако да констатујемо за период од око 6 000 година пад вредности телесног раста за 8 цм. Код мушкараца, међутим, за период између V и II миленијума телесна висина се повећала за непуна 2 цм (од 165 до 166,7). – На питање како објаснити ову различиту процесну манифестацију, намеће се следећи одговор: жене су свакако мање подложне миграционим променама, али су више угрожене постпороћајном превентивом, тако да њихов телесни раст сукцесивно опада до побољшања услова живота, практично све до почетка металног доба, глобално посматрано. Код мушког пола, највероватније због прилива новог становништва других антрополошких типова и порекла, посебно током енеолитског периода, дошло је до пораста телесне висине.

Сведено речено, од почетка II миленијума старе ере до римског периода, тенденција повећања висине тела се поново успоставља код оба пола. С обзиром на спорадичност резултата и помањкање великих антрополошких серија из овог времена, значи – према степену антрополошке истражености краја праисторијског периода на Балканском полуострву, имамо просечну висину мушкараца 171,8 цм и жена 158,9 цм (видети детаљније на дијаграму 1).

LITERATURA[2]

BACH, H. 1965. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *Anthrop. Anz.* 29: 12 - 21.

BOEV, P. 1966. *Antropologično proučvane na eneolitičniji čovek v Blgarija*. Teza, Inst. Morf. BAN, Sofija.

BOEV, P., SCHWIDETZKY, I. 1979. Rassengeschichte von Bulgarien. U: *Rassengeschichte der Menschheit*, 6. Lief., R. Oldenburg Verlag, München - Wien, 97 - 118.

BREITINGER, E. 1937. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. *Anthrop. Anz*. 14: 249 - 274.

COMAS, J. 1960. *Manual of Physical Anthropology*. Springfield III, Charles Thomas, London.

DUPERTIUS, W., HADDEN, A. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *Amer. J. Phys. Anthrop.* 9/1: 15 - 54.

JIT, I., SINGH, S. 1956. Estimation of age from clavicules. *Ind. J. Med. Res.* 44: 137 - 155.

HEEN, E. 1953. Estimation of stature from the long bones. *J. Forenssic Med.* 1: 45 - 51.

KUNSCH, K. 1997. *Der Mensch in Zahlen.* G. Fischer Verlag, Stuttgart - Jena - Lübeck - Ulm.

MANOUVRIER, L. 1892. Determination de la taille d'apres les grands os des members. *Rev. Med De l'Ecole d'Anth*, Paris 4: 347 - 402.

МИКИЋ, Ж. 1992. О могућностима антрополошке обраде спаљених гробних садржаја. У: *Археологија и природне науке*, Научни скупови САНУ, LXIV/21: 77 - 84.

МИКИЋ, Ж. 1995. Антрополошки остаци неолитских људи са налазишта Златара и Кудош у Срему. У: *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад, 45 - 50.

MUSGRAVE, J., HARNEJA, N. 1978. The estimation of adult stature from metacarpal bone length. *Amer. Phys. Anthrop.* 48: 113 - 120.

PEARSON, K. 1899. On the reconstruction of the stature of prehistoric races. *Philos. Trans. R. Soc. A.* 192: 169 - 244.

RÖSING, W. F. 1977. Methoden und Aussagemöglichkeiten der anthropologischen Leichenbrandebearbeitung. *Archäologie und Naturwissenschaften* 1: 53 - 80.

[2] Antropološka literatura korišćena u sadržaju tabela 2 i 3 nije u ovom prilogu navedena zbog svoje uske specifičnosti i velike obimnosti.

STEELE, D., McKERN, T. 1969. A method for assessment of maximal long bone lenght and living stature from fragmentary long bones. *Amer. J. Phys. Anthrop.* 31: 215 - 227.

STEVENSON, P. 1929. On racial differences in stature long bone regression formulae for the Chinese. *Biometrika* 21: 303 - 318.

STRZALKO, J., PIONTEK, J., MALINOVSKI, A. 1972. Problem rekonstrukciji wzrastu na podstawie kosci zahowanych we fragmentah lub spalonyh. *Przegled Anthropologiczny* 58: 277 - 286.

TELKKÄ, A. 1950. On the preduction of human stature from long bones. *Acta Anatomica* 9: 103 - 117.

TROTTER, M., GLESER, G. 1952. Estimation of stature from long bones of American whites and Negros. *Amer. J. Phys. Anthrop.* 10: 463 - 514.

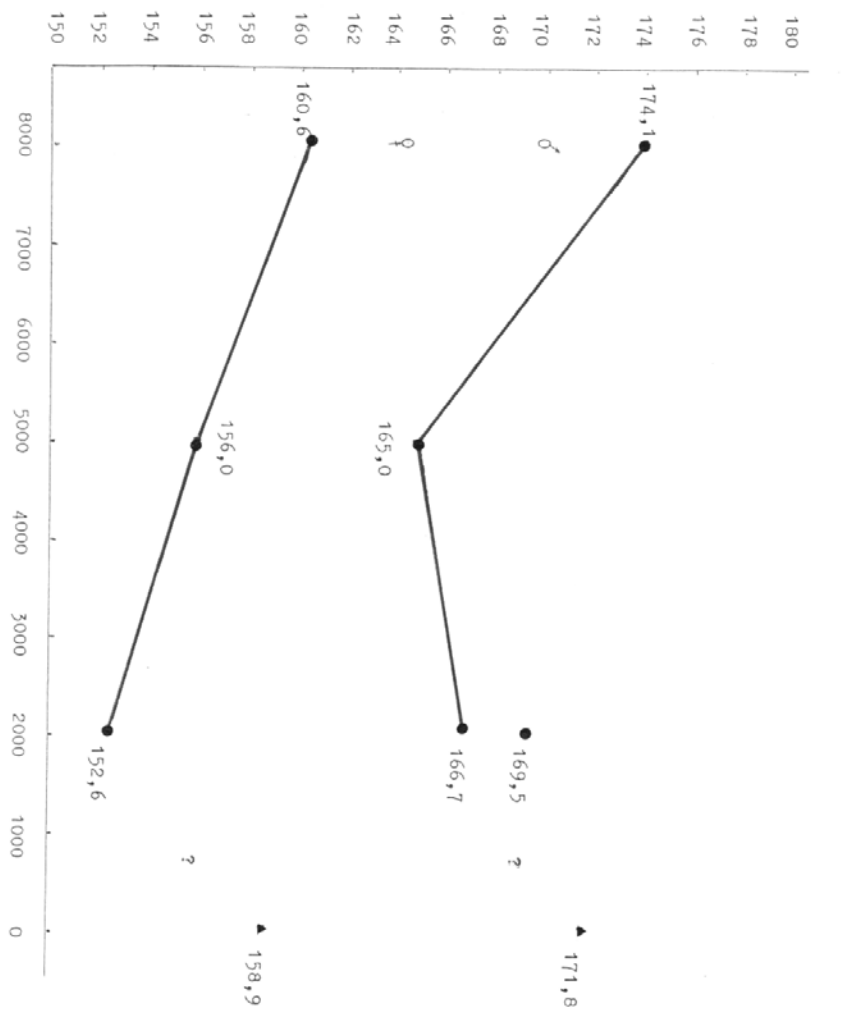

Dijagram 1: Graficki prikaz promena visine tela ljudi u praistorijskim periodima na tlu Balkanskog poluostrva.

Tabela 1: Promena visine i težine tela kroz evoluciju (Kunsch, 1997)

Stadijum	mil.g.	cm	kg
Proconsul	20 - 17,5	do 175	10/12 - 40
Sivapithecus	12 - 7		do 46
Australopithecus ramidus	4,4 - 4,2	do 120	
afarensis	4,0 - 3,0	100 - 150	30 - 45
africanus	3,0 - 2,0	110 - 140	30 - 41
Homo rudolphensis	2,4 - 1,8	do 155	
Homo habilis	2,3 - 1,6	do 145	30 - 42
Australopithecus boisei	2,2 - 1,0	120 - 140	34 - 49
robustus	2,0 - 1,0	110 - 130	32 - 40
Homo erectus	1,8 - 0,2	oko 165	do 68
Arhajski Homo sapiens	0,4 - 0,1	oko 165	
Homo sapiens neanderthalensis	0,2 - 35.000	155 - 165	
Homo sapiens sapiens	0,1 -	160 - 185	

Tabela 2: Centralni i zapadni Balkan - tabelarni prikaz visina tela ljudi u praistorijskim periodima/*

Nalazište	muški pol	ženski pol	autor
Vlasac	173,0	160,5	Nemeskéri, 1978
Lepenski Vir	176,5	163,0(1)	Mikić, 1981
Padina	174,0	152,0(1)	Živanović, 1975
Kula	172,9		Mikić, 1994
Velesnica		147,0(1)	Živanović, 1986
Ajmana	165,0	156,0	Radosavljević, 1986
Vinča	(161 cm)		Schwidetzky, 1971/72
RudnikKosovski	160,0(1)	154,0(1)	Mikić, 1989
Lepenski Vir		155,0(1)	Letica, 1970
Bezdanjača	(do 166)	(do 160)	Malez-Nikolić, 1975
Ljubomir. polje	169,7(1)		Mikić, 1981
Škocijan. jame	165,0(1)	154,0(1)	Battaglia, 1939
Bela Crkva		164,0(1)	Mikić, 1981
Glogovik	168,0(1)	162,5(1)	Mikić, 1988

* - brojem 1 u zagradi (1) su označeni pojedinačno nadjeni skeleti.

Tabela 3: Istočni Balkan - Tabelarni prikaz individualnih visina tela ljudi u praistorijskim periodima/*

Nalazište	skelet	autor	m e t o d			
			Manouvrier	Pearson	Breitinger	Bach
Deveteška	m.ad.	Boev, 1957		171,6	173,3	
Karanovo	m.mat.	Boev, 1963	155,7			
Plovdiv	f.mat.	Boev, 1959	157,0			
Ruse	f.ad.	Boev, 1966	149,8	148,8		
	m.ad.		164,7	154,7		
	m.mat.		169,5	162,4		
	m.ad.		163,4	161,5		
	m.ad.		165,2			
	m.ad.		167,7	164,0	171,0	
	m.ad.		168,8	168,0	170,2	
	m.ad.		175,4	168,2	174,6	
	m.ad.		167,7	167,1	169,2	
	f.ad.		158,8	154,5		
	m.ad.		168,7	167,1	169,5	
	m.ad.		169,5		167,1	
	f.ad.		152,5			151,3
Ruse	m.(14)	Boev, 1979	169,5 cm (srednja vrednost)			
Vinica	f.ad.	Boev, 1972				160,0
Nova Zagora	f.ad.	Boev, 1957	150,0			
Kalojanovo	m.mat	Boev, 1969			177,5	

* - srednje vrednosti su posebno označene na tabeli.

Živko Mikić

Stature of Prehistoric and Protohistoric People
Contribution to Research of the Balkan Past

Summary

In this paper, the Balkans are limited in a geographical sense to the area below the Danube and Sava rivers, excluding the Aegean region. Data about the height of prehistoric populations have been collected in full for the area that spreads from the Adriatic to the Black Sea, inevitably depending on the state of research and publications. Tables 1, 2 and 3 show the values in centimeters while the chart plots the data set on the basis of sex differences.

In sum, from the 8th to the 2nd millennium BC the female stature was decreasing from 160.6 cm to 152.6 cm on the average. With regard to the male stature a different trend was registered. The decreasing stature tendency was noted in the period from the 8th to the 5th millennium BC, from 174.1 cm to 165.0 cm on the average. However, before the end of the 3rd millennium BC, the male stature increased to 166.7 cm.

In the course of the last two millennia of the prehistoric development in the Balkan Peninsula, the results of physical anthropology are scarse, and instead of large series of skeletal material only isolated examples are known. Still, we can indicate that the prehistoric period closes with the average body height of male individuals at 171.8 cm and the average of 158.9 cm for the females.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 21-41
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 21-41

УДК : 247.1 : 281.1 ”527/565”

Ирена ЦВИЈАНОВИЋ
Историјски институт
Београд

РАНОХРИШЋАНСКЕ КРСТИОНИЦЕ ЈУСТИНИЈАНСКЕ ЕПОХЕ (527-565)

Крстионице се могу класификовати по хронолошким, типолошким и географским критеријумима.[1] Прихватили смо мешовити систем класификације. У периоду који нас интересује коегзистирају различити типови крстионица. Развој неких типова може се пратити од IV – VII века. Прве крстионице су биле обичне просторије у анексу цркве.[2] Од IV века почињу да се граде крстионице уз епископске базилике које су тада имале искључиво право крштавања.[3] Касније се појављују крстионице и у базиликама удаљеним од урбаних центара. Јустинијанова епоха је доба великог градитељског полета и тада настају најрепрезентативнија дела ранохришћанске уметности.[4]

Појава хришћанства на Балканском полуострву везана је за прву половину I века. Нова вера се прво ширила у градовима приобалног подручја Егејског, Мраморног, Јонског и Јадранског мора. Хришћанство је спорије продирало у унутрашњост Балкана, па су неки делови покрштени тек у IV и V веку.[5] У овом раду је извршена типологија крстионица на простору данашње Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине.

---

[1] A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962; *Actes du V Congrès international d'archéologie chrétienne*, Città del Vaticano, Paris 1957, 31, 187-188.
[2] Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 76-79.
[3] A. Mohorovičić, *Enciklopedija likovnih umjetnosti 1*, Zagreb 1959, 232.
[4] F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, Novi Sad 1973, 8, 191-227; W. MacDonald, *L'architecture paleo-chretienne et byzantine*, Paris 1962, 27-35; D. Talbot Rice, *The Appreciation of Byzantine Art*, London 1972, 76-91; idem, *Umetnost vizantijskog doba*, Beograd 1968, 47-59.
[5] Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану пре досељења Словена*, Београд 1995, 5-34.

Типолошка класификација крстионица

Типолошка класификација је дата на основу положаја и облика крстионица.[6] Основа је квадратна, правоугаона, октогонална, триконхална или тетраконхална. Преовлађују четвороугаоне крстионице које понекад имају апсиду на једној страни. Као по правилу, крстионице четвртог века биле су квадратне или правоугаоне просторије, са или без апсида, а најстарије примере овог типа налазимо у Аквилеји и Тријеру. Понекад су засвођене куполом као у Напуљу.[7] Четвороугаоне крстионице спадају у најстарије, али јављају се и током наредних векова. У V веку су биле посебно распрострањене у северној Африци. Од Константиновог доба појављују се октогоналне крстионице, а карактеристичне су за западни део Царства.[8] Прве потичу из Милана, Рима, Равене и уопште са севера Италије. На Балканском полуострву је овај тип крстионице највише заступљен у приобалном појасу. Четворолисне крстионице потичу са Истока. Крстионице су могле бити у склопу базилике или потпуно самосталне грађевине:

Крстионице као самосталне грађевине

Крстионица у Царичином граду, идентификованом као Iustiniana Prima, спада у најзначајније објекте ове врсте у Србији (сл. 1). Цар Јустинијан је ту подигао хришћанску метрополу која је постала архиепископско седиште читавог северног дела византијског Илири-

[6] A. Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 362-367; В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 9-20; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1962, 18-20; И. Николајевић, *Ранохришћанске крстионице у Југославији*, Зборник радова Византолошког института IX, Београд 1966, 223-254; L. Khroushkova, *Les baptistères paléochrétiens du littoral oriental de la Mer Noire*, Зборник радова Византолошког института XX, Београд 1981, 15-24; Ι. Βολανακη, *Τα παλαιοχριστιανικα βαπτιστηρια της Ἑλλάδος*, Αθηναι 1976, 30-51.

[7] R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1989, 99-260.

[8] Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*, Mostar 1990, 79.

ка.[9] Из јужног брода епископске базилике улази се у трем на западној страни монументалне крстионице, па ове грађевине чине једну архитектонску целину.[10] Крстионица има квадратну основу, а унутрашњи простор је тертраконхалан, са издуженом полукружном северном и јужном апсидом, а потковичастом источном и западном апсидом. У угловима крстионице су четири правоугаоне просторије поплочане опекама. Између конхи су пронађена четири камена постамента на којима су били постављени стубови са базама и композитним капителима који су носили куполу. Капители су декорисани стилизованим акантусовим лишћем, а на угловима су израђене главе овна или козе.[11] Крстионица је била богато украшена фрескама и мозаицима у горњем делу, а у доњем је била оплаћена мермерним плочама зелене боје. У конхама су пронађени добро очувани мозаици, са геометријским орнаментима у северној и јужној конхи, а у источној и западној конхи су комбиновани геометријски мотиви са биљним (лишће и цвеће) и животињским (октопод, јелен, зец, ждребе, козорог, птице и лептир). Испод куполе је откривена писцина са основом у облику грчког крста (сл. 24).[12] Под је поплочан опекама, а зидови су били обложени мермером. Пошто нису пронађени доводни и одводни канали за воду, крстионица је у старијој литератури протумачена као маузолеј или мартиријум.[13]

---

[9] В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град*, Београд 1977, 3-13, 33-37; Ђ. Мано-Зиси, *Проблеми Царичиног Града*, Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 31-34 (=Ђ. Мано-Зиси, *Проблеми*); Ч. Васић, *Релативни хронолошки односи између објеката на Акрополју Царичиног града*, Саопштења XIX, Београд 1987, 127-138; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, Зборник радова Византолошког института XIX, Београд 1980, 17-51.

[10] B. Bavant, V. Ivanišević, *Iustiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd 2003, 19-21.

[11] Б. Гугољ, *Капители Царичиног града*, Лесковачки зборник XXXIX, Лесковац 1999, 61-65.

[12] Ф. Месеснел, *Ископавање Царичина Града код Лебана 1937*, Старинар, III сер., књ. XIII, Београд 1938, 182-192; Ђ. Мано-Зиси, *Ископавања на Царичину Граду*, Старинар, н.с., књ. III-IV / 1952-1953, Београд 1955, 166.

[13] В. Петковић, *Извештај о ископавању у Царичином Граду код Лебана у 1912. год*, Годишњак СКА XXVII 1913, Београд 1914, 287-289; Idem, *Iskopavanja Caričina Grada kod Lebana 1937. god.*, Jugoslovenski istoriski časopis, god. IV, sv. 1-2, Ljubljana – Zagreb – Beograd 1938, 195-196; Idem, *Извештај о ископавању Царичина Града код Лебана*, Годишњак СКА XLIX, Београд 1939, 333-334;

Приликом истраживања Петрове цркве код Новог Пазара, изван централног простора грађевине, откривена је кружна писцина. Претпоставља се да је ранохришћанска и да је коришћена све до XII века.[14] У утврђењу Велики Градац код Доњег Милановца, Талиата, откривена је крстионица са писцином у кули поред базилике (сл. 2).[15] Писцина је овалног облика са степеницама у правцу исток-запад и остацима ослонца за балдахин. Крстионица је настала приликом обнове дунавске границе у VI веку.[16]

У Гамзиграду је на темељима старије базилике подигнута нова, већих димензија. Уз јужни брод базилике изграђена је крстионица са четворолисном основом (сл. 3).[17] Сачувани су само темељи од камена, повезани кречним малтером. Познато је да је базилика коришћена у XI веку.[18] Најближа аналогија је четворолисна крстионица Епископске базилике у Стобима.[19]

Велика триконхална крстионица је откривена на месту Петро-Павловог манастира код Требиња (сл. 23).[20] Писцина је заобљена са спољашње стране, а издужена у правцу исток-запад (сл. 43). Према резултатима истраживања М. Поповић је датовао храмове Петро-Павловог манастира у XI-XII век.[21] Међутим, након ревизионих истраживања, Ђ. Јанковић је констатовао да аналогије и покретни налази указују на период од IV-VI века. У средишту триконхалне цркве откривена је писцина некадашње крстионице. Анализа културних слојева показала је да је после рушења подигнута триконхална крстионица.

[14] M. Ljubinković, *Petrova crkva, Novi Pazar – Naselje, nekropola, crkva*, Arheološki pregled 3, Beograd 1961, 126-129; *Извештај средњовековног одељења за 1960. и 1961. годину*, Зборник радова Народног музеја III, Београд 1962, 347-348.
[15] P. Milošević, *Vojni logor sa civilnim naseljem – Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca*, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, 69-74; Ђ. Мано-Зиси, *Проблеми*, 35.
[16] M. Vasić, *Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première*, Старинар XLV-XLVI, Београд 1995, 46-50.
[17] М. Чанак-Медић, *Гамзиград*, Саопштења XI, Београд 1978, 138-139.
[18] Ђ. Јанковић, *у: Гамзиград, касноантички царски дворац*, Београд 1983, 120-121, 142.
[19] Ц. Вајзман, *Стоби, водич кроз антички град*, Београд 1973, 57-68; R.E. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern* Serbia, London 1963, 187-227.
[20] Đ. Janković, *Late Atntique Triconchal Church of St. Apostoles Peter and Paul Monastery near Trebinje*, Гласник САД 18, Београд 2002, 99-124.
[21] M. Popović, *Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja*, GZM, n.s., sv. XXVII /XXVIII – 1972 /1973, Sarajevo 1973, 311-338.

Крстионице у склопу базилика

И Николајевић у свом раду наводи крстионицу у триконхалној цркви у Клисури, јужно од Ниша (сл. 4). Качатријан је дао погрешан план крстионице и локализовао је у Далмацији. Ђ. Стричевић је прво претпоставио да је крстообразни плитки базен служио за крштавање деце, а касније га тумачи као протезис са хонефтирионом (сл. 25).[22] В. Кондић и В. Поповић је означавају као ђаконикон.[23]

На локалитету Градина на планини Јелици код Чачка откривена је базилика са крстионицом, тзв. базилика "Ц" (сл. 5). У крстионици су пронађени остаци крстообразне писцине премазане црвенкастим водоотпорним малтером са спољашње и унутрашње стране (сл. 26). Крстионица је украшена фрескама, са орнаменталним мотивима и имитацијом мермера, без фигуралних представа и натписа.[24] Фреске су рађене углавном у зеленој и плавој боји.[25]

На територији Црне Горе Дукља је била међу првим епископским центрима Превалиса, али остаци крстионице нису пронађени уз базилику. Крстионица је откривена у великој триконхалној базилици у Дољанима код Подгорице (сл. 6).[26] Припрата је подељена на три дела, а крстионица је откривена у северном делу са апсидом. У крстионици је била крстообразна писцина за крштавање одраслих у коју се силазило са по два степеника са западне и источне стране (сл. 27).[27]

Испод цркве св. Марије од Ријеке у Котору, познате и као црква св. Марије Колеђате, откривена је ранохришћанска базилика са

---

[22] Ђ. Стричевић, *Рановизантијска црква код Куршумлије*, Зборник радова Византолошког института 2, Београд 1953, 182-183; Idem, *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским* црквама, Старинар, н.с. 9-10, Београд 1958-1959, 59-65.

[23] В. Поповић, В. Кондић, *Царичин Град*, 157-158.

[24] M. Milinković, Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien - ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., Старинар LI/2001, Београд 2002, 97, 131-133.

[25] М. Милинковић, *Археолошка истраживања Градине на Јелици*, Зборник радова Народног музеја XXIV, Чачак 1994, 49-57.

[26] P. Mijović, *Ranohrišćanski spomenici Prevalisa*, Arheološki vestnik XXIX, Ljubljana 1978, 666-672.

[27] Н. Богосављевић, *Манастир Златица, Дољани код Подгорице*, Подгорица 2001, 24-33.

крстионицом и крстообразном писцином за крштавање одраслих поливањем (сл. 29). Крстионица је била смештена у источном апсидалном делу северног брода базилике (сл. 7). Константовани су канали за отицање воде. У Котору се помиње епископ у VI веку.[28]

Прва позната крстионица на тлу Босне и Херцеговине откривена је на локалитету Градац у Лепеници, западно од Сарајева (сл. 8).[29] У северозападном делу нартекса била је крстионица са писцином.[30] Константоване су две четворолисне писцине (сл. 29). Старија је била већа, а димензије млађе писцине су смањене ради крштавања деце. У крстионицу се улазило са терасе на северу, а јужна врата су је повезивала са суседном просторијом. Од култних објеката на Градцу прво је подигнут римски пагански храм посвећен Силвану, затим ранохришћанска базилика са писцином за крштавање одраслих која је у последњој фази претворена у писцину за крштавање деце.

Аналогију за писцину у Градцу налазимо у Дабравини, источно од Лепенице (сл. 9).[31] Северно од наоса била је писцина, споља крстообразна, а изнутра четворолисна (сл. 30). Крстионица се завршавала са апсидом на истоку. Писцина је, до пола узидана у под и у сваком њеном краку су се налазиле по две степенице. Грађена је од ломљеног камена, а оплата од малтера.[32]

Као писцина у Дабравини и писцина у Клобуку је смештена у просторији северно од наоса, и има три плитка степеника (сл. 10). Споља је овална, а унутра има облик четворолиста (сл. 31). Под крстионице је од малтера, а грађена је од ломљеног камена. Унутрашњост писцине је у јако лошем стању.[33]

---

[28] J. Martinović, *Ranohrišćanska krstionica ispod crkve svete Marije od Rijeke u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 29, Split 1990, 24-29; Idem, *Najstariji sakralni objekti u Kotoru*, Glasnik Odjeljenja umjetnosti 11, Podgorica 1992, 169-173.

[29] V. Skarić, *Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien)*, GZM XLIV, Sarajevo 1932, 1-14.

[30] Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 89-90 (=Đ. Basler, *Arhitektura*).

[31] Đ. Basler, *Arhitektura*, 78-79; W. Radimsky, *Die Kirchenruine von Dabravina im Bezirke Visoko*, WMBH II, Wien 1894, 73-86.

[32] D. Sergejevski, *Dabravina*, Sarajevo 1956, 11-14.

[33] D. Sergejevski, *Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM (A), n.s. IX, Sarajevo 1954, 190-193.

На локалитету Градац, јужно од Посушја откривени су остаци двојне цркве (сл. 11). У већој цркви је пронађена крстионица, смештена северно од наоса.[34] Константована су врата која су је повезивала са ђаконикоом. Писцина је у источном делу крстионице, прислоњена уз зид између крстионице и ђаконикона (сл. 32). Доњи део писцине је четвртастог облика, а горњи део је у виду крста. Краци на јужној и северној страни су заобљени, а на источној и западној страни четвртасти. Виде се трагови две рупе за одвод воде. Писцина је обложена жбуком, а под је уништен.

У селу Баре код Коњица откопана је базилика са крстионицом, (сл. 12). Крстионица је отворена према нартексу, а у њеној средини је писцина у облику латинског крста (сл. 33). [35] По три степенице су у северном и јужном краку. Писцина је обложена малтером и добро је очувана. Била је намењена крштавању одраслих имерзијом, а касније је смањена ради крштавања деце.

Слична, крстолика писцина откопана је на локалитеу Нерези, смештеном на левој обали Неретве (сл. 34).[36] Крстионица се налази у анексу, северно од наоса (сл. 13). Споља је правоугаоног, а изнутра осмоугаоног облика.[37] Зидови су од камена, а под је наливен малтером. У крстионици су пронађени гробови са скелетима три одрасле особе и једним дечјим.

Типолошки аналогна је писцина базилике у Могорјелу (сл. 14).[38] Откривене су две базилике, а писцина је била у северној (сл. 35). Крстионица има приближно квадратну основу, а улазило се из северног портика. У средишњем делу је крстолика писцина. Са сваке стране крака била је по једна висока степеница.[39] Писцина је доживела промене у VI веку и изнад ње је подигнута осмострана крстионица.

---

[34] P. Oreč, *Ranohrišćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja*, GZM, n.s., sv. 37-1982, Sarajevo 1982, 55-61.
[35]T. Glavaš, *Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica*, GZM (A), n.s., sv. 40/41, 1985/1986, Sarajevo 1986, 113-120.
[36] Đ. Basler, *Arhitektura*, 105-106.
[37] D. Sergejevski, *Bazilika u Nerezima i Docu*, GZM (A), n.s. XIV, Sarajevo 1959, 163-165.
[38] Đ. Basler, *Bazilike na Mogorjelu*, Naše starine V, Sarajevo 1958, 50.
[39] Đ. Basler, *Arhitektura*, 97-99.

Крстообразна писцина је била и у базилици у Мујџићима, у околини Јајца (сл. 36).[40] Смештена је у западном делу северног брода и повезана са нартексом (сл. 15). Њен под је нешто нижи од пода наоса. Писцина је малих димензија, предодређена за крштавање деце. Констатовани су остаци канала.[41]

У Мајдану код Мркоњић-Града, старог Варцар-Вакуфа пронађена је базилика са крстионицом, јужно од наоса (сл. 16). Писцине није било, али ту се налазило зидано округло постоље, на коме је стајала посуда за крштавање.[42] Четири удубљења за носаче указују на постојање циборијума над постољем. Около су лежали фрагменти стубића. Подножје стуба је била квадратна плоча, а глава има ваљкасти доњи део изнад кога су четири глатка листа покривена квадратном плочом.

Остаци базилике са писцином пронађени су у селу Мокро код Мостара (сл. 17). Северни део базилике је подељен на две просторије, а писцина је била у источној. Крстионица се завршавала са апсидом на истоку. Писцина је кружног облика, са полукружним удубљењима на две стране, а из ње је према северу ишао одводни канал од земљаних цеви (сл. 37).[43]

У селу Житомислићи код Мостара откривена је двојна базилика са крстионицом (сл. 18). Северна базилика је имала крстионицу са писцином укопаном у земљу (сл. 38). Крстионица је правоугаона просторија са апсидом, смештена северно од наоса. Постоји апсидиола у којој се налази октогонална писцина са два камена квадрата у средини. Константована је рупа за одвод воде на дну писцине. Улаз у крстионицу је био из нартекса.[44]

---

[40] D. Sergejevski, *Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca*, GZM L, Sarajevo 1938, 51-53.
[41] Đ. Basler, *Arhitektura*, 104-105.
[42] W. Radimsky, *Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa*, GZM V, Sarajevo 1893, 336; Đ. Basler, *Arhitektura*, 92-94.
[43] D. Sergejevski, *Bazilika u Mokrom*, GZM (A), n.s., sv. XV-XVI, Sarajevo 1961, 211-215; Đ. Basler, *Arhitektura*, 100-102.
[44] T. Anđelić, *Crkvina, Žitomislić, Mostar – kasnoantička bazilika*, Arheološki pregled 12, Beograd 1970, 144-145; Idem, *Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislećima kod Mostara*, GZM, n.s., sv. XXXII / 1977, Sarajevo 1978, 294-295; Đ. Basler, *Arhitektura*, 134.

Базилика са крстионицом пронађена је у селу Благај у долини Јапре код Босанског Новог (сл. 19). Крстионица је четвороугаона просторија. Под је био премазан малтером са уситњеном опеком, што указује на то да је био изложен влази. У источном делу откривена је кружна писцина (сл. 39). Установљене су две грађевинске фазе. Старија писцина је била кружног облика и имала је један степеник. У другој фази писцина је смањена и постављене су две степенице. У крстионици је откривена надгробна стела са ликом жене.[45]

Још једна базилика са кружном писцином откривена је на локалитету "Беговића њиве" у Вишњици, области Кисељак (сл. 20). Северно од наоса је смештена правоугаона крстионица са писцином (сл. 40). Област Кисељак је богата рудама, што је још у римском периоду привукло досељенике из различитих крајева, између осталог и са Истока. Они су свакако допринели бржем ширењу хришћанства у том региону.[46]

У Врби на Борку код Гламоча истражена је базилика са крстионицом смештеном северно од наоса (сл. 21). Крстионица је повезана са наосом степеницама. По облику писцине издваја се од осталих ранохришћанских крстионица у Босни и Херцеговини. Писцина је овална "каменица" омеђана зидом и уздигнута над подом (сл. 41). Унутар крстионице нађени су фрагменти олтарске мензе, стакла и керамике.[47] Рељеф Силвана и нимфи такође потиче из крстионице. Базилика је уништена у пожару.[48]

Базилика у Циму код Мостара има атипичну, елипсоидну крстионицу (сл. 22). Смештена је северно од наоса и повезана са нартексом. Грађена је од комада кровног црепа и кречног малтера.[49]

---

[45] Đ. Basler, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM, n.s., sv. XXX / XXXI – 1975 / 1976, Sarajevo 1977, 151-152; Idem, *Arhitektura*, 67-69.

[46] E. Imamović, *The Results of the Trial Excavations at Podastinje, Višnjica and Gromiljak near Kiseljak*, Wissenschaftliche Mitteilungen des bosnisch – herzegowinischen landesmuseums, Sarajevo 2000, 107-123.

[47] I. Bojanovski, *Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju*, GZM, n.s., sv. 35/36 – 1980/81, Sarajevo 1981, 195-209.

[48] I. Bojanovski, *Borak-Grm, Vrba, Glamočko polje – kasnoantička bazilika*, Arheološki pregled 17, Beograd 1975, 118-121; Idem, *Borak-Grm, Vrba, Glamoč - kasnoantička bazilika*, Arheološki pregled 16, Beograd 1974, 108; Idem, *Borak-Grm, Vrba, Glamočko polje – kasnoantička bazilika*, Arheološki pregled 18, Beograd 1976, 91.

[49] P. Leko, T. Anđelić, *Crkvina, Cim, Mostar – kasnoantička bazilika i srednjovekovni nalazi*, Arheološki pregled 9, Beograd 1967, 140-142.

Имала је по три степенице са северне и јужне стране. На источној страни писцине је камена чесма (сл. 42). Коришћена је за крштавање одраслих.[50] После рушења базилике у средњем веку је на том месту настало гробље.

Забележене су две крстионице код Травника које су уништене, једна у Турбету, а друга у Малом Мошуњу. Изгледа да је крстионица у Турбету имала чак више писцина. Писцина у Малом Мошуњу је затрпана. Познато је да је била кружног облика, са по једном степеницом на две стране. Унутрашњост је била покривена жбуком измешаном са туцаном циглом. [51]

* * *

Упркос чињеници да су ранохришћанске крстионице јустинијанске епохе типолошки веома разноврсне оне показују неке заједничке естетске и конструктивне карактеристике. Понекад су то ремек дела архитектуре, али често су врло једноставне, функционалне грађевине. Хришћанство се прво ширило у градовима приобалног подручја Балканског полуострва, а спорије је продирало у унутрашњост, па су неки делови покрштени тек у IV и V веку. Крстионице су обично у склопу већих архитектонских целина, а врло ретко самосталне грађевине уз базилике, као што је случај у Царичином граду, Гамзиграду, Талиати, Требињу и Петровој цркви код Новог Пазара. Четворолисне крстионице типолошки потичу са Истока. На простору данашње Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине највише су заступљене четвороугаоне крстионице. Овај тип крстионице спада у најстарије, а први примерци потичу из Аквилеје и Тријера. Уколико су крстионице у склопу базилике, обично се налазе у њеном северном делу. Неке крстионице су имале апсидално удубљење с олтаром, јер се након крштења вршио обред еухаристије. Константовано је неколико крстионица у нартексу, и то у Ремесиани, Градцу у Лепеници и Мајдану. Октогоналне крстионице су карактереистичне за западне делове Царства, али у Нерезима је забележена крстиони-

[50] T. Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, GZM, n.s., sv. XXIX (1974), Sarajevo 1976, 179-186;
[51] Đ. Basler, *Arhitektura*, 94-95, 116-118.

ца која је спољa правоугаона, а унутра осмоугаона. Писцине су обично крстообразне, а овај тип припада салонитанском кругу споменика.[52] Осим тога, појављују се овалне, кружне и осмоугаоне писцине. Четворолисне писцине потичу са Истока. Прве крстионице су грађене уз епископске базилике које карактеришу монументалност и богата декорација. У почетку су крштење могли да врше само епископи, а касније се то право преноси и на свештенике нижег ранга. Тада се појављују крстионице и у базиликама удаљеним од урбаних центара. Обред крштења се вршио имерзијом, а врло ретко инфузијом, као на пример у Врби.[53] У почетку су се крстили углавном одрасли, а од VI века се крсте и деца. Са увођењем крштења деце смањују се димензије писцине. Када је христијанизација већ узела маха почињу да се крсте деца. Димензије крстионица се смањују и у неким се могу уочити трагови таквих адаптација.

[52] E. Dyggve, *History of Salonitian Christianity*, Oslo 1951, 65, 107.
[53] F. Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie II*, Paris 1925, 382-408.

КРСТИОНИЦЕ	ОСНОВА	ПОЛОЖАЈ	ПИСЦИНЕ
Царичин Град	споља квадратна, а унутра тетраконхална	самостална грађевина	грчки крст
Петрова ц код Н. Пазара	-	самостална	кружна
Велики Градац, Талиата	-	кула поред ц.	овална
Гамзиград	тетраконхална	самостална	-
Требиње	триконхална	самостална	кружна
Ремесиана	-	јуж. део нартекса	-
Клисура код Ниша	четвороугаона са апсидом	сев. део ц.	крстообразна
Градина на Јелици	четвороугаона	сев. део ц.	крстообразна
Дољани	четвороугаона са апсидом	сев. део припрате	крстообразна
Св. Марија од Ријеке	четвороугаона са апсидом	сев. брод	крстообразна
Градац у Лепеници	четвороугаона	сев.-зап. део нартекса	две четворолисне
Дабравина	четвороугаона са апсидом	сев. од наоса	споља крстообразна, унутра четворолисна
Клобук	четвороугаона	сев. од наоса	споља овална, унутра четворолисна
Градац, Посушје	четвороугаона	већа црква	доле четвртаста, а горе у виду крста
Баре код Коњица	четвороугаона	сев. од наоса	латински крст
Нерези	споља правоугаона, а унутра осмоугаона	анекс сев. од наоса	крстообразна
Могорјело	четвороугаона	сев. базилика	крстообразна, а касније осмострана
Мујџићи	четвороугаона	сев. брод	крстообразна
Мајдан	четвороугаона	јуж. од наоса	постоље са посудом
Мокро	четвороугаона са апсидом	сев. од наоса	кружна
Житомислећи, Мостар	четвороугаона са апсидом	сев. базилика	октогонална
Благај, Јапра	четвороугаона	сев. део	кружна
Вишњица, Кисељак	четвороугаона	сев. од наоса	кружна
Врба на Борку	четвороугаона	сев. од наоса	овална «каменица»
Цим, Мостар	четвороугаона	сев. од наоса	елипсоидна
Турбе, Травник	-	-	више писцина
Мали Мошуњ, Травник	-	-	кружна

Планови базилика са крстионицама

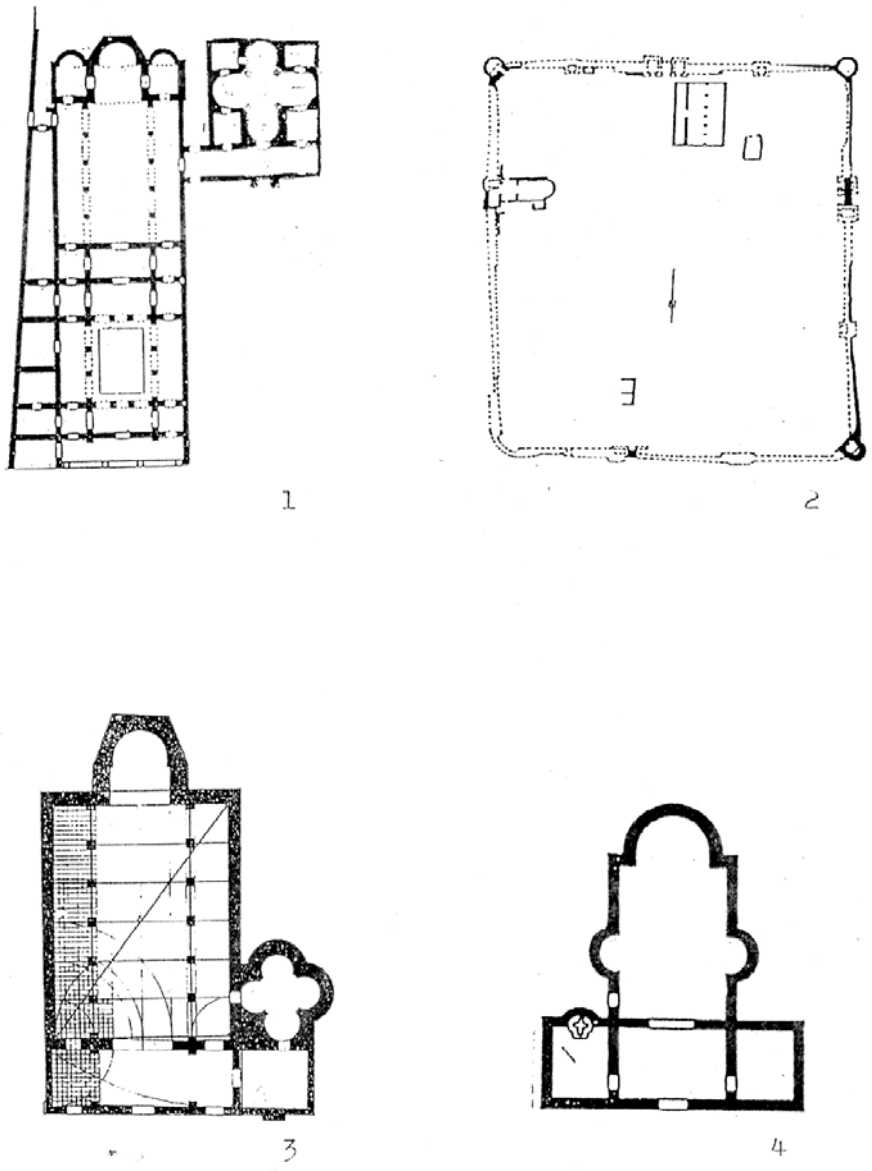

1. Царичин град, **2.** Велики Градац (Taliatae), **3.** Гамзиград, **4.** Клисура

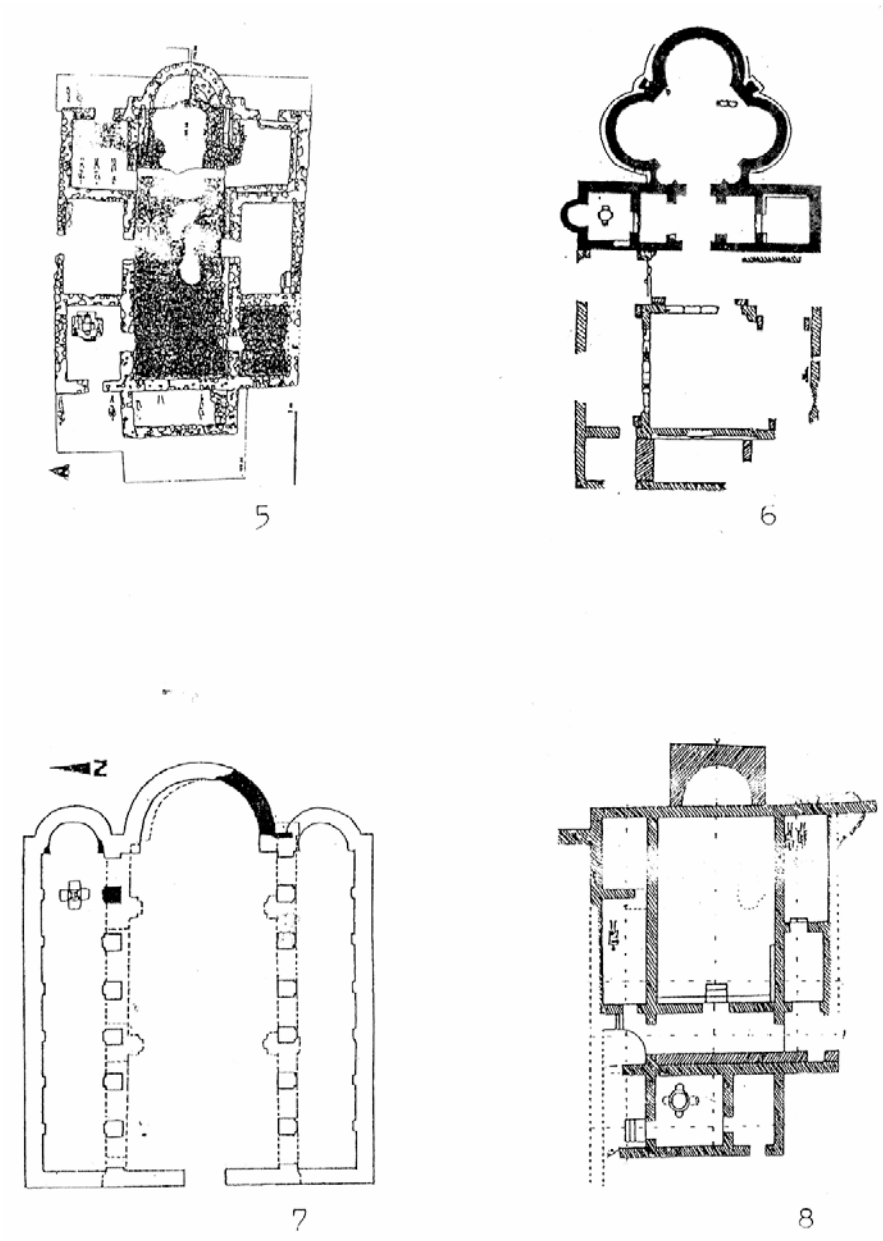

5. Градина на Јелици, **6.** Дољани, **7.** Котор, **8.** Градац у Лепеници

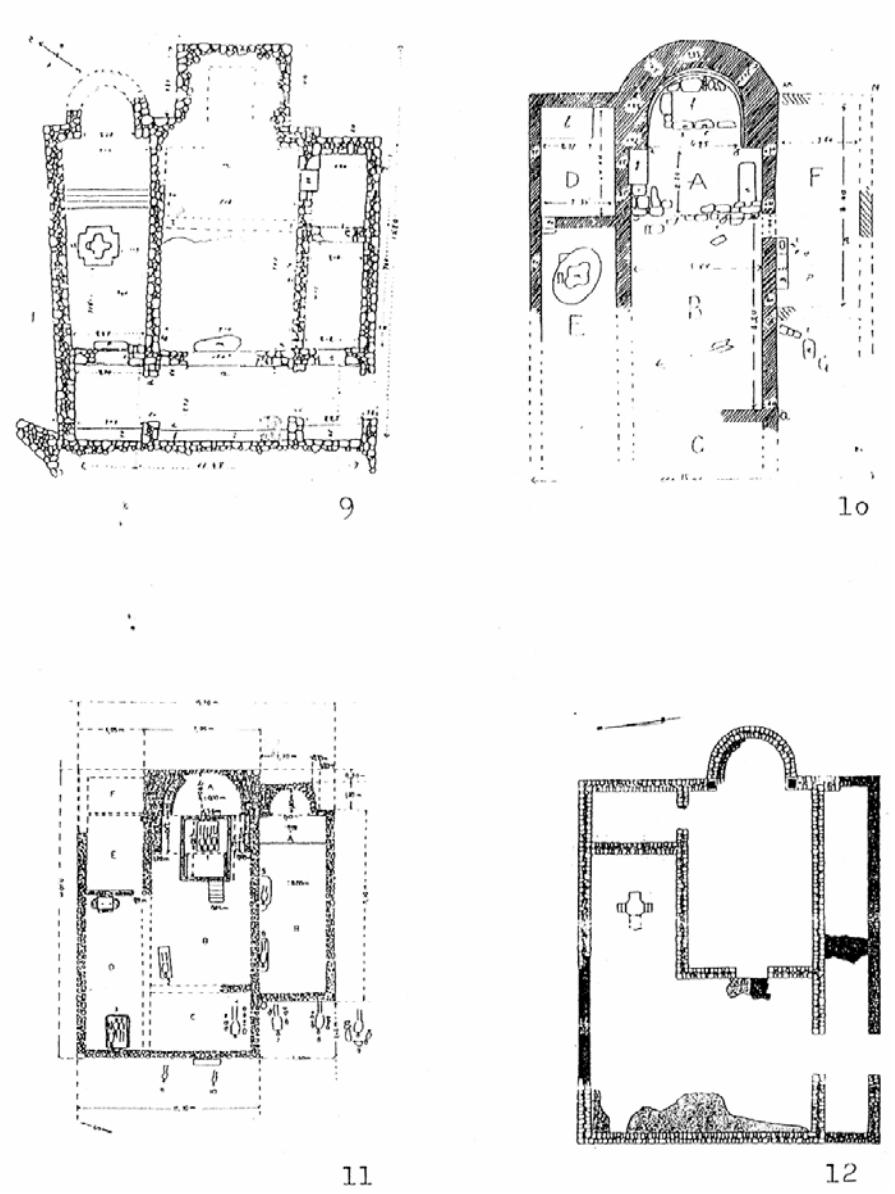

9. Дабравина, **10.** Клобук, **11.** Градац код Посушја, **12.** Бара

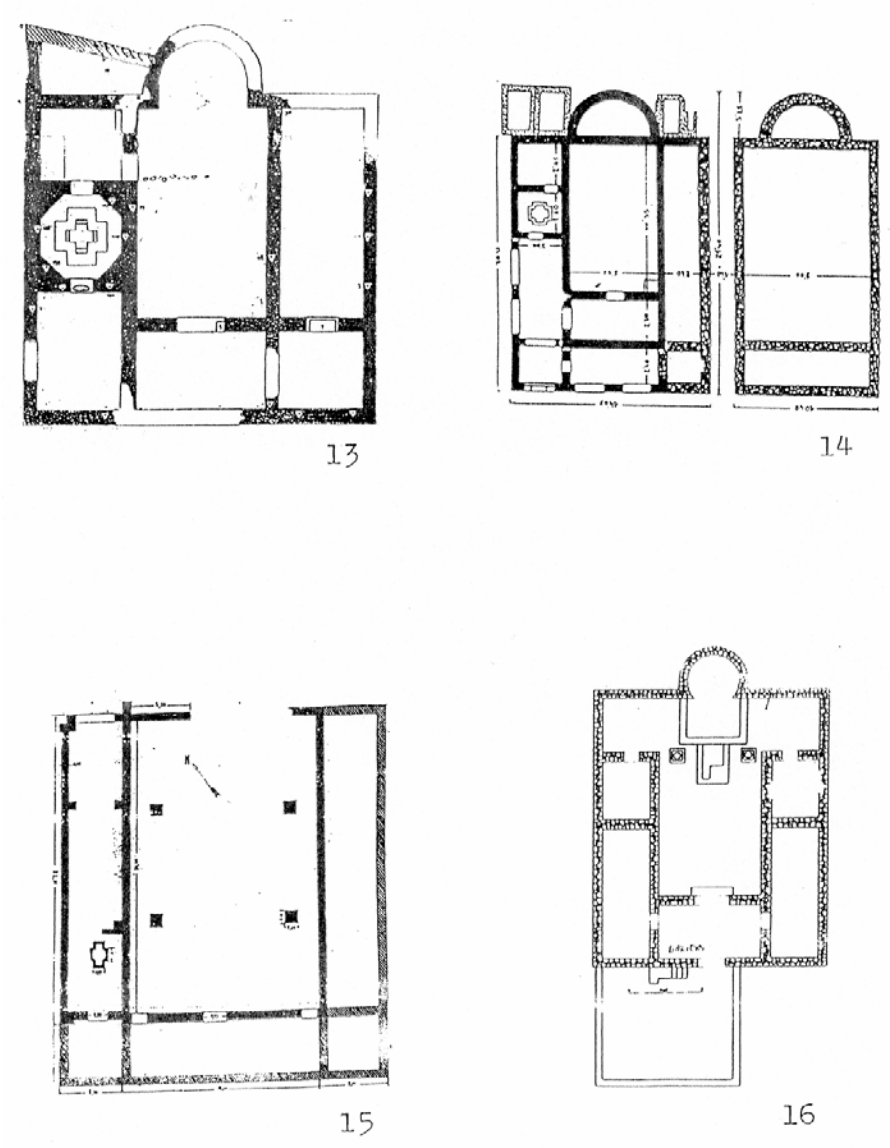

13. Нерези, **14.** Могорјело, **15.** Мујџићи, **16.** Мајдан

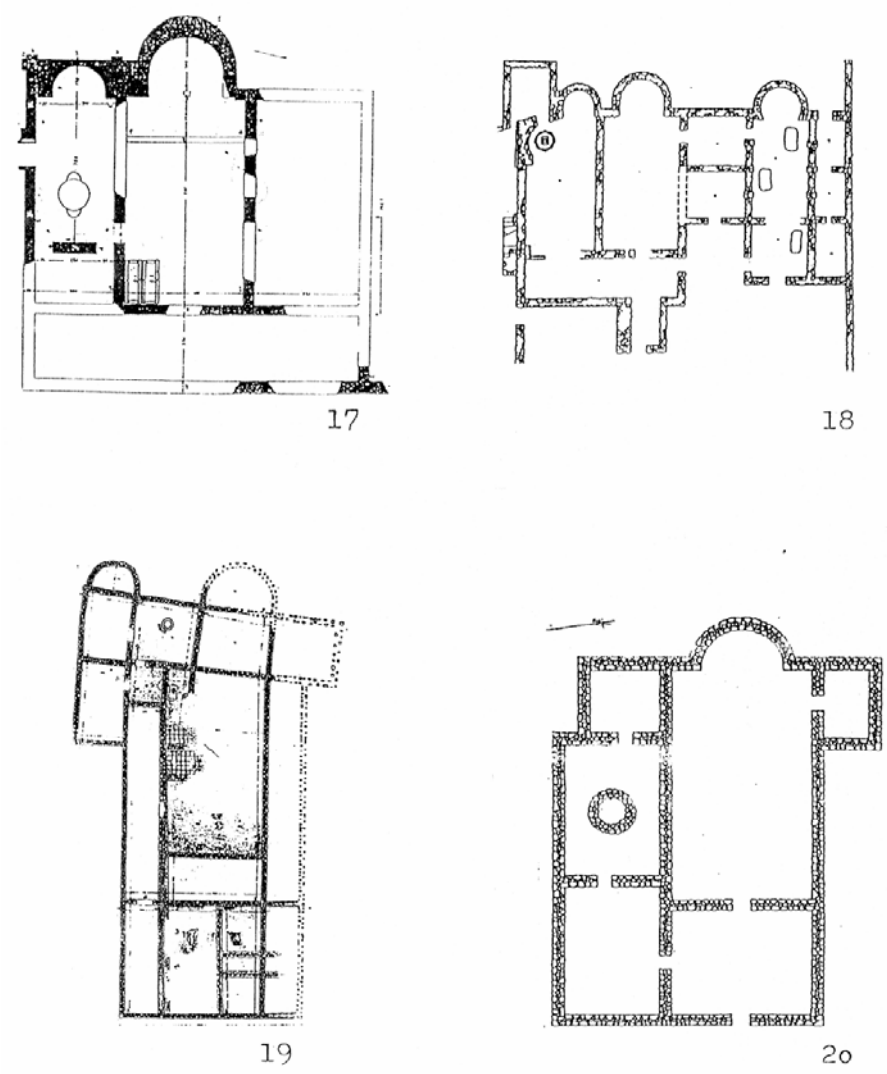

17. Мокро, **18.** Житомислић, **19.** Благај, Јапра, **20.** Вишњица, Кисељак

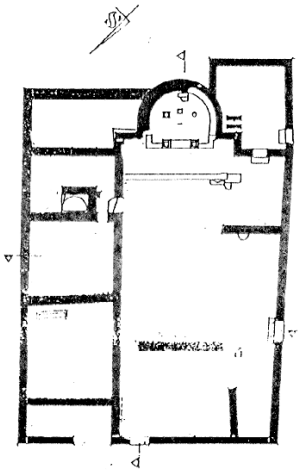

21

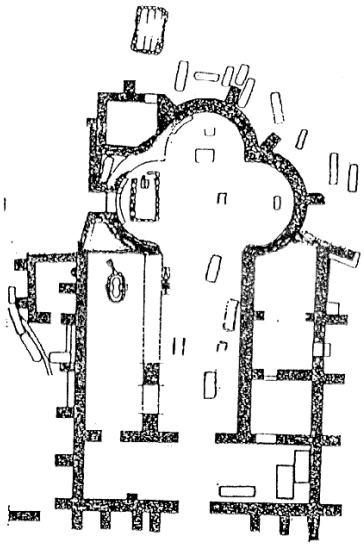

22

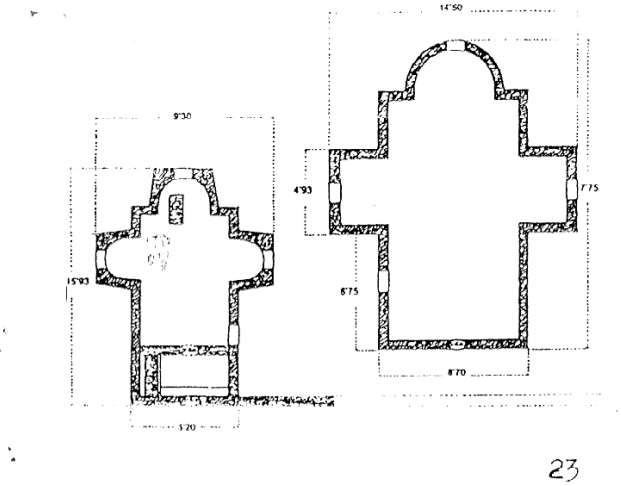

23

21. Врба, **22.** Цим, **23.** Требиње

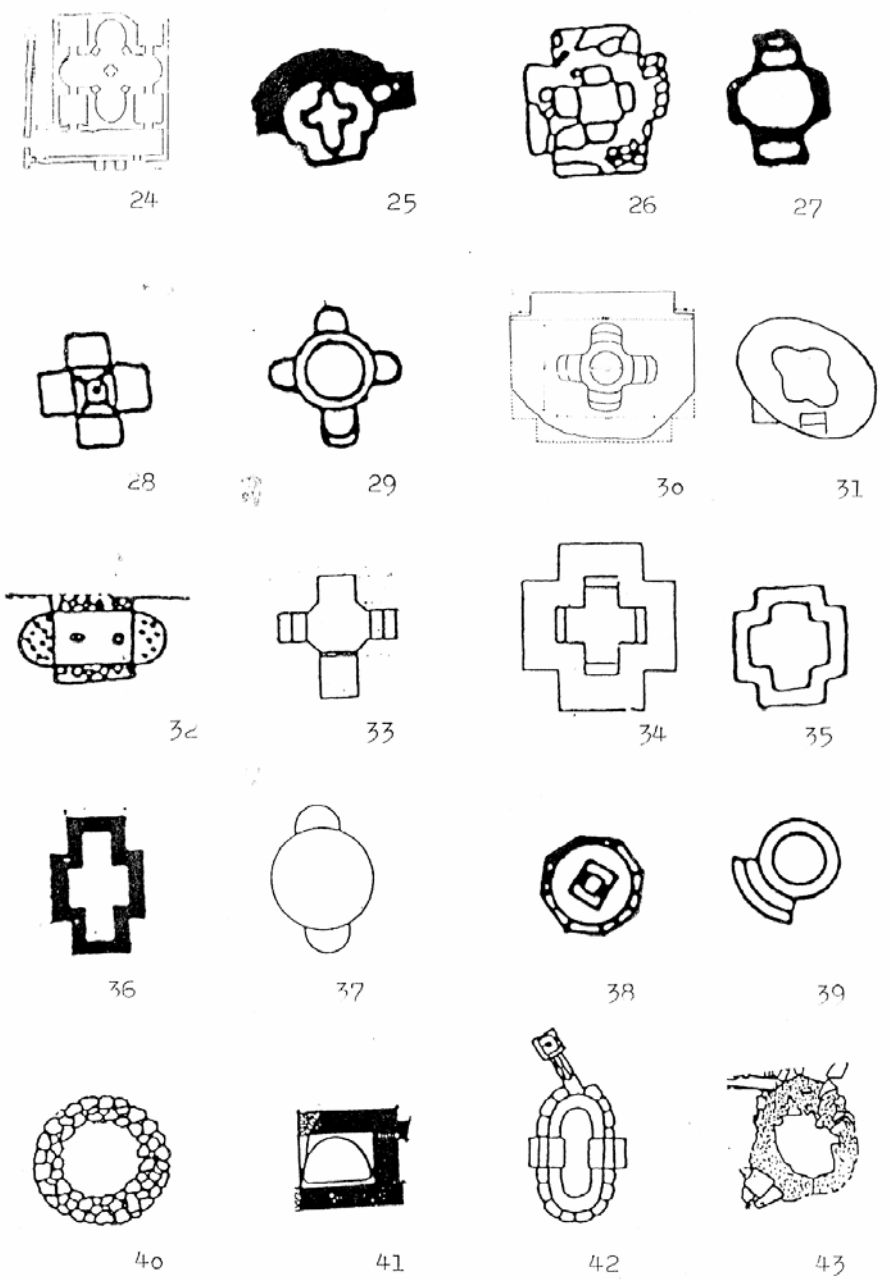
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43

Планови писцина: **24.** Царичин Град, **25.** Клисура, **26.** Градина на Јелици, **27.** Дољани, **28.** Котор, **29.** Градац у Лепеници, **30.** Дабравина, **31.** Клобук, **32.** Градац код Посушја, **33.** Бара, **34.** Нерези, **35.** Могорјело, **36.** Мујџићи, **37.** Мокро, **38.** Житомислић, **39.** Благај, Јапра, **40.** Вишњица, Кисељак, **41.** Врба, **42.** Цим, **43.** Требиње.

Irena Cvijanović

Early Christian Baptisteries of the Justinian Epoch (527-565)

Summary

Despite the fact that the early Christian baptisteries of the Justinian epoch are typologically very diverse, they exhibit a number of common aesthetic and structural characteristics. Sometimes they are architectural masterpieces, but often they are quite simple, functional buildings. Christianity first spread in the cities in the littoral areas of the Balkan peninsula, penetrating inland only very slowly, so that some parts were christened only in the 4th and 5th centuries. Baptisteries were usually components of larger architectural complexes, and only seldom were they self-standing structures next to basilicas, such as is the case in Caričin grad, Gamzigrad, Taliata, Trebinje and Peter's Church near Novi Pazar. Quatrefoil baptisteries typologically hail from the East. In the territory of today's Serbia, Montenegro and Bosnia and Herzegovina, quadrangular baptisteries are the most frequent. This type of baptistery is among the oldest, and the first examples are from Aquillea and Truyere. If baptisteries are within the framework of basilicas, as a rule they are located in the northern section. Some baptisteries had an apsidal niche with an altar, as the eucharistic rite would be performed after the baptism. Several baptisteries in the narthex have been noted, namely in Remesiana, Gradac, Lepenica and Majdan. Octogonal baptisteries are characteristic of the western parts of the Empire, but in Nerezi a baptistery was registered that was rectangular on the outside and octogonal on the inside. The piscinas are as a rule cruciform, and this type belongs to the Salonitian circle of monuments. Apart from that, there exist oval, circular and octagonal piscinas. Quatrefoil piscinas

originate in the Orient. The first baptisteries were built next to episcopal basilicas characterised by monumentality and rich decoration. In the beginning only episcopes could baptize, but later this right was vested in lower-ranking clergy as well. That is when baptisteries appeared also in basilicas distant from urban centres. The baptismal rite was performed by immersion and very rarely by infusion, as for instance, in Vrba. Initially, mainly adults were baptized, and as of the 6th century, children started to be baptized as well. With the introduction of children's baptisms, the dimensions of the piscina became smaller. Once Christianization had gained foothold, children started to be baptized. The dimensions of the baptisteries were reduced and traces of such adaptations are observable on some of them.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 43-64
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 43-64

УДК : 94(497.15) "04/14" : 929

Jelena Mrgić-Radojčić
Faculty of Philosophy
Belgrade

RETHINKING THE TERRITORIAL DEVELOPMENT OF THE MEDIEVAL BOSNIAN STATE*

In many ways, the medieval Bosnian state developed at the cross-roads – between West and East, the Hungarian Kingdom, a predominantly Western European state, and the Serbian Kingdom, under the strong influence of the Byzantine Empire. One may, without any further elaboration, say that Bosnia formed the periphery of both the Byzantine Empire, and Western Europe (first the Frankish and then the Hungarian state). Bosnia was far away from the most important communication line of the Balkans: the valleys of the rivers *Morava* and *Vardar*, *Via militaris* and also those of the rivers *Ibar* and *Sitnica*. The axis of the Bosnian state was the valley of the river *Bosna*, but not of the *Drina* ill suited for communication with it steep banks and many canyons.[1]

* The author wishes to thank Prof. J. Koder, University of Vienna, Prof. S. Ćirković, Prof. M. Blagojević, and Prof. S. Mišić of Belgrade University for their usuful comments and corrections of the following text.

[1] J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji, (Byzantine Administration in Dalmatia),* Beograd 1957; J. Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriß ihres Mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum,* Byzantische Geschichtsschreiber 1, Graz-Wien-Köln 1984, 2001[2], 13-21, passim; S. Ćirković, *Bosna i Vizantija (Bosnia and Byzantium),* Osam Stotina godina povelje bana Kulina, Sarajevo 1989, 23-35. Even though Bosnia was situated on the »cross-roads«, it is unacceptable to depict it as being "more of a no-man's-land than a meeting ground between the two worlds", as J.V.A. wrote in his synthesis *"The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest",* The University of Michigan Press 1987, 1990[4], 17-18. However, this impression was founded on the Yugoslav historiographic texts of that time and reveals just to what extent Bosnia's history was unkown.

On the other hand, there was yet another obstacle between the Mediterranean, i.e. the Adriatic see in the south and the Pannonian plain in the north. The breakthrough of influences from the south was blocked by the high mountain range of *Dinara*, the most dominant characteristic of the Western and Central Balkan Peninsula relief. The main lines of communications that follow the beds of the main rivers: *Neretva – Bosna*, *Neretva – Vrbas* and *Drina,* are heavily obstructed by Dinaric mountains, i.e. those representing the watershed between the Adriatic and the Black Sea basin: Uzlomac (1907 m), Raduša (1956 m), Bitovnja (1700), Bjalašnica (2068), Treskavica (2086), Lelija (2032), Zelengora (2014), Lebršnik (1985). Dense and vast forest covered the mountains, making a considerable impediment for all means of transportation. On the opposite side, towards the north of the Peninsula, the relief becomes significantly lower, milder and the whole land opens up to the great Pannonian plain.[2] Therefore, Bosnia was more of a continental land, than one would say by just looking at the map. This geostrategic position on the Balkan Peninsula has largely influenced its political, social, economic, and cultural history.

The first historiographic work dedicated solely to the historical geography of the medieval Bosnian state was written by Vladimir Ćorović (1885–1941), one of the most eminent Serbian historians.[3] He could base his work upon the studies of K. Jireček (*Commercial Roads and Mines of Serbia and Bosnia in Middle Ages,* 1879)[4] and of S. Novaković (*Serbian Lands in 10th and 12th century,* 1880*)*. The author began his essay by marking the borderlines of the Roman province of Dalmatia, in the heart of which the future Bosnian state would emerge. This

[2] J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo (Balkan Peninsula)*, Sabrana dela 2, Beograd 1989; J. Marković, *Geografske oblasti SFRJ, (Geographical Regions of the Federal Republic of Yugoslavia),* Beograd 1950.

[3] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj srednjovekovne bosanske države,* Glas SKA 167 (1935); ib., *Die territoriale Entwicklung des Bosnischen Staates im Mittelalter,* Beograd 1935; short biography in: *Enciklopedija srpske istoriografije (Encyclopedia of Serbian Historiography),* eds. R. Mihaljčić-S. Ćirković, Beograd 1997, 688-690 (R. Mihaljčić).

[4] K. Jireček, *Handelsstrassen und Berwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Historische-geographische Studien,* Abhandlung der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften VI Folge, 10 Band, Prag 1879 (= *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku,* Zbornik Konstantina Jirečeka I, Beograd 1959, 254-303).

line of approach was indeed necessary, and his remarks here were very short and general, accounting for only an introduction to the subject. He devoted greater attention to this matter in his capital work – *The History of Bosnia* (1940). He found traces of the Roman tradition in what was in his opinion was the northern frontier of the "old Bosnia". Ćorović thought it failed to reach the left bank of the river Sava, and only went up to the line drawn between the town of Vranduk, on the bank of the Bosna, and a *castrum* near Šipovo on the river Pliva, (as shown on his map), i.e. it was in the south of the northern borderline of the province of Dalmatia (*castrum* near Doboj – *castrum* in Banjaluka). "Old Bosnia" for him was the historical province – i.e. the "land" of Bosnia, which indeed did reach the town of Vranduk. He was the first author to distinguish Bosnia proper within the whole territory of the Bosnian state. The term „land" (Serb. „земља") has been introduced into the Serbian historiography only recently (see below). Ćorović saw another element of tradition in the continuity of Roman settlements and that is one of the most important lines pointed out in his text.[5]

Large improvements have been made in this area since Ćorović, fully in line with the general development and expanding areas of the scientific interest. In 1960, Esad Pašalić wrote a capital work – *Antique Settlements and Communications in Bosnia and Hercegovina*, firmly based on his own pedological research. He also established a connection between the Illyric tribes, their settlements and economy with those of the Roman era. His results have been widely accepted by other scientists, such as J. J. Wilkes and G. Alföldy.[6] Somewhat different results were presented in the work of Ivo Bojanovski *Bosnia and Hercegovina in Antique Times* (1988). The next step was the publishing of *The Archeological Lexicon of Bosnia and Hercegovina I-III (ALBiH,* 1988*)*, which represented a broad database of all archeological sites from prehistoric to medieval times, also including 75 maps.

However, what is still needed is a more systematic scientific analysis, which should in greater depth investigate all the links between

[5] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj*, 5-9; ib., *Die territoriale Entwicklung,* 3-7.

[6] See also: E. Pašalić., *Sabrana dela (Collected works),* Sarajevo 1975; G. Alföldi, *Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen Provinz Dalmatien,* Budapest 1965, 30, 12-156; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 269-275.

the Roman and the medieval history of the whole region, especially regarding the questions of continuity, tradition and heritage.[7] Nevertheless, we may offer a few conclusions regarding the forms of the Roman heritage in a particular part of the medieval Bosnian state subject to our research – Donji Kraji (later, Bosanska Krajina), stretched between the rivers of Vrbas, Sana and Sava. There we found a strong continuing link between the sites of settlements and those of the mining sites (for example, Splonum – Stari Majdan and Ljubija), and the route of the Roman roads were the same as the ones today (*Salona – Servitium*, Split – Bosanska Gradiška). However, as Pašalić correctly noted, the valley of the Vrbas, between the towns of Jajce and Banjaluka, and also that of the river Ugar, were of no significance to the Roman authorities, and were not settled in the Roman times, but afterwards. That also speaks of a greater number of inhabitants in medieval times, who settled there despite despite the fact that those areas were not too suitable for living. To sum up, further studies should give us a deeper insight into this field of research.[8]

In the first part of his article, Ćorović dealt with the data of the first historical source - Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* (DAI), especially its chapters 29-32 which have been thoroughly studied in modern times. In chapter 31 Bosnia is depicted as one geographical area (χωρίον Βόσονα) within "baptized Serbia" and surrounded by what was the oldest state of the Serbian people. Ćorović rightly assumed that Bosnia was the name for the area around the upper and middle course of the river Bosna – the fields of Sarajevo and of Visoko.

[7] For a general overview: S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države (History of the Medieval Bosnian State)*, Beograd 1964, 27-33; also: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984[2]; J.V.A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey From the Sixth to the Late Twelfth Century,* The University of Michigan Press 1983.

[8] E. Pašalić, *Antička naselja,* 18-42; Z. Žeravica, *Arheološki spomenici Goleša, Dobrinje i Zmijanja (Archeological Monuments in Goleš, Dobrinja and Zmijanje),* Naše Starine 18-19 (1989) 23-48. Yet I. Bojanovski was the only scientist who thought that the Roman authorities had built the road which ran along the river bed of Vrbas, between the town of Jajce and Banja Luka – *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji (Dolabella's Road System in the Roman Province Dalmatia),* Sarajevo 1974, map I; Cf. J. Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne (Donji Kraji. Mark of the Medieval Bosnia),* Beograd 2002, 184-262 (settlements, with tables and a map), 273-280 (mining locations), 281-296 (communications, with a map).

There were two "inhabited cities" (κάστρα οίκούμενα) – Kotor (Κάτερα) and Desnik (Δεσνήκ), presumably located in the two fields respectively. He also thought that *župa* Vrhbosna was central - the region where the process of state building began, and pointed out its geographical and communication advantages, undisputable to this day.[9]

Our knowledge of the formation and development of *župas* (Serb. жоупа - Engl. county), the basic territorial and administrative units of both Bosnia and Serbia, is far better today, and the Serbian historiography owes that to several scientists, such as M. Dinić, G. Škrivanić, G. Tomović, M. Blagojević and S. Mišić. The earliest *župas* were also geographical units, i.e. their boundaries were the same as those of compact and distinctive natural features, as were the valleys, karstic fields and meadows. In terms of administration, a *župa* consisted of a number of villages governed from one local center – initially a *refugium* location, a fortified place surrounded by trenches and wooden fences. Later it became a fortress, made predominantly of stone, where a *župan* resided, who acted as both a civic and military commander. *Župa* was also considered to be an economic unit, as clearly indicated in the articles of *Czar Dušan's Code*.[10]

---

[9] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 9-10; ib., *Die territoriale Entwicklung*, 7-8; K. Porfirogenitos, *Spis o narodima,* 58, n. 112, 202, 203, 204 (B. Ferjančić, with references); C. Porphirogenitus, *DAI,* Greek text ed. by Gy. Moravcsik, English transl. by R.J.H. Jenkins, Washington 1967, (Ch. 32, 151) 160-161; C. Porphirogenitus, *DAI – Commantary,* ed. R.J.H. Jenkins, London 1962, 137. For general overview – A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his world,* London 1973, 575-605, 619-651. However, those two "inhabited cities" are still not precisely ubified – some new approaches and identifications see in: S. Ćirković, *"Naseljeni gradovi" Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija ("Inhabited cities" of Constantine Porphyrogenitos and the Oldest Territorial Organization),* ZRVI XXXVI (1998) 9-32; A. Loma, *Serbisches und Kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos,* ZRVI XXXVIII (1999/2000) 87-161. For the history of the whole period: M. Blagojević – D. Medaković, *Istorija srpske državnosti 1 (The History of Serbian Sovereignity I)*, Novi Sad 2000, 25-44.

[10] Literature on *župa* is very extensive and what is offered here is but a selection of works: *Leksikon srpskog srednjeg veka (Lexicon of the Serbian Middle Ages),* Beograd 1999, 195-197 (G. Tomović), with references; M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku (Serbian Lands in Middle Ages),* Beograd 1978; G. Škrivanić, *Žičko eparhisko vlastelinstvo (The Žiča Eparchic Nobility),* IČ 4 (1952) 147-172; M. Blagojević, *Pregled istorijske geografije srednjovekovne Srbije (Survey of Historical Geography of Medieval Serbia)*, Zbornik IMS (1987); ib., *Srpsko Kraljevstvo i "države" u delu Arhcepisko-*

In time, *župa* had also changed its character: the early feudal *župas* (between the 9th and 12th centuries) were more spacious, with smaller population density. However, as the number of inhabitants grew in parallel with economic development, new *župas* were formed in parts of former units, i.e. larger *župas* were usually divided in two. There are several examples of this process concerning *župas* in river valleys, usually named after the river concerned: till the end of the 12th century there were *župas* called *Cetina*, *Lab* and *Bosna*, and afterwards *Vrhrika* and *Cetina*, *Vrhlab* and *Lab*, *Vrhbosna* and *Bosna*. The prefix – *vrh* was added to distinguish the area around the source and the upper part of the river, where a new *župa* was founded, with a new center. The same was with župas prefixed *Gornji/-a* (Upper) and *Donji/-a* (Lower) *Ibar*, *Lepenica*, *Polog.*[11] Considering the development process mentioned

pa Danila II (Serbian Kingdom and "States" in the work of the Archibishop Danilo II), in: Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba, Beograd 1991, 139-155; *Grad i župa – međe gradskog stanovništva (City and Župa – the Borders of the Urban Society),* Socijalna struktura gradskih naselja (XII-XVvek), Beograd-Smederevo 1992, 67-84; ib., *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama (Administration in Serbian Medieval Lands)*, Beograd 1997, 13-14, 38 passim.; ib., *Župa Moravica i zemlja Moravice (Župa Moravica and the "land" of Moravica), Sveti Ahilije u Arilju – istorija, umetnost, Zbornik radova sa naučnog skupa* (25-28.05.1996), Arilje 2002, 13-23; ib., *Državnost Zemlje Pavlovića (Statehood of the Land of Pavlovićs'), in: Zemlja Pavlovića – Srednji vijek i period turske vladavine,* Banjaluka – Srpsko Sarajevo 2003, 113-144; S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku (The land of Hum in Middle Ages),* Beograd 1996; ib., *Istorijska geografija Srbije u žitijima Sv. Simeona i Sv. Save (Historical Geography of Serbia in the bioographies of St. Simeon and St. Sava), Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji,* Beograd 1999, 95-105; ib., *Zemlja u državi Nemanjića* (*Land in the State of Nemanjić Dynasty),* Zbornik za društvenu istoriju IV, 2-3 (1999) 133-146; ib., *Teritorijalno-upravna organizacija Polimalja (XII-XIV vek) (Territorial and Administrative Organisation of Polimlje, 12th-14th Century),* in: Kralj Vladislav i Srbija XIII veka, Beograd 2003, 73-87; . See also A. Loma, o.c., 90-91.

[11] Župa Cetina was first mentioned in DAI (Τζ[a]νζηνα, ch. 30), as the area round the river Cetina, but by 1185, a new župa - Vrhrika was formed in the upper part of its course. Župa Lab existed at the time of Stefan Nemanja, since it was mentioned the charter he granted to the monastery of Chilandari (1198), and župa Vrhlab was known to exist no later than the rule of King Stefan Milutin, i.e. at the beginning of the 14 century – F. Miklosich, *Monumenta Serbica,* Viennae 1858, 4; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II,* Zagreb 1904, 193; A. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava (Selected Monuments of Serbian Law),* Beograd 1926, 97; *Rječnik JAZU* 21, Zagreb 1974, 480-490; P. Skok, *Prilozi k ispitivanju srpko-*

above, it is safe to conclude that in the beginning (9th –12th century) there was one large, spacious *župa* - Bosna, which was later on divided in two *župas – Bosna* and *Vrhbosna*. Even the two "inhabited cities" in DAI indicate the process of detachment of a new territorial unit, but this division happened sometime before 1244, when the newly formed župa (Vrhbosna) is for the first time mentioned in a historical source. There is no doubt that župa Bosna covered the field of Visoko, and the one of the later date – the field of Sarajevo. Near Visoko, as well as in it, were the courts of the Bosnian rulers (Mili, Moštre, Sutjeska, Bobovac), centers of the heretic Bosnian church (Janjići), as well as the necropolis of the ruling family of Kotromanić (Mili-Arnautovići). Therefore, Ćorović was right to presume that the earliest center of the medieval Bosnian state was precisely in those two fields in the valley of the river Bosna.[12]

The emergence of towns and the development of the feudal society (and Bosnian state was no exception) eventually led to the disintegration of the *župa* as an administrative unit, since it was taken apart by rights of ownership. In order to obtain and sustain the loyalty of the nobility, the ruler was obliged to grant land and immunity rights to his vassals. He was able to donate a village, town, market etc., simply by excluding it from the jurisdiction of his representatives in župa. However, it should be underlined that župas continued to exist as geographical units, and some of them may still be found today. For example, the people of the region of Šipovo still use the name *Župa* for the area round the upper course of the Pliva (Pljeva) and the lower part of its tributary Janj, be-

hrvatskih imena mjesta, Rad JAZU 224 (1921), 140-141; ib., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (Etimological Dictionary of Croatian or Serbian language) III,* Zagreb 1973, 624-625; A. Loma, *Sprachgut,* 100-101. A text of G. Škrivanić, *Imenice usta i vrh u toponomastici,* Onomatološki prilozi 1 (1979), 55-57, has no particular scientific importance compared with P. Skok, since it only gives a number of well known examples.

[12] On župa Vrhbosna: V. Mušeta-Aščerić, *Župa Vrhbosna – Problem granica i vlasti (- The Problem of the Borders and the Authority),* Prilozi 20, 21 (Sarajevo 1985) 257-268. For further readinig on material remains see: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljevska Sutjeska,* Sarajevo 1973; ib., M. Popović, *Vladarski i vlasteoski dvor u srednjovekovnoj Bosni. Prilog proučavanja fizičkih struktura (Rulers and Nobilities' Courts in Medieval Bosnia. A Contribution to the Study of Physical Structures),* Prilozi za istoriju BiH 2 (1997) 1-34; J. Maksimović, *Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države (Arts in the Bosnian Medieval State)*, in the same historical journal, 35-72.

cause of its fertile land of lower height and milder climate, reminiscencing the former župa Pliva as a governmental unit. Other examples can be found in the valleys of Ukrina and Usora in Northern Bosnia, which have similar geoclimatic features, and were once župas in the administrative sense.[13]

But what is also known today is that, on the other hand, there was an opposite process right from the very start, whereby a few neighboring *župas,* at least two, were grouped into a larger administrative, territorial and economic unit, which also had distinctive geographical borders, such as mountain ranges and watersheds. Those spacious units were called „land" (Serb. „земља") and may nowadays be recognized in the existence of historical provinces, for example, Bosnia and Krajina. Long before his time, Ćorović rightly noted this kind of development, relying on anthropologic records of the time, testifying to the fact that people living in different parts of Bosnia and Hercegovina clearly expressed their local territorial belonging.[14]

The political unity of "baptized Serbia" lasted until the death of prince Časlav Klonimirović, around 950, who after having been defeated in battle by the Hungarian king drowned in the river Sava. Since the town of Soli (Σαληνές, Tuzla) according to DAI (ch. 32), belonged to the "baptized Serbia", and moreover lies only about 50 km south of the river, it could be concluded that the northern border of Serbia at that time ran near the left bank of the Sava. These new results have recently been presented on the maps of the *Historical Atlas* (1997).[15] After Časlav's death,

[13] On medieval towns see: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države (Town Settlements of the Medieval Bosnian State),* Sarajevo 1978; on the abovementioned examples: J. Mrgić, *Župe i naselja "zemlje" Usore (Župas and Settlements of the "Land" of Usora),* JIČ 1-2 (2000) 27, passim; J. Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji*, 193.

[14] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 7-8, 34-35; ib., *Die territoriale Entwicklung,* 6, 34-35. The first historiographer who pointed to the existence of the "land" as a higher administrative unit of the Serbian states was M. Blagojević, who investigated this subject in many of his works. This was a sort of key that improved the understanding and knowledge of the administration and territorial government in the Middle Ages, and has influenced the works of S. Mišić, as well as ours – see n. 9.

[15] M. Blagojević – D. Medaković, o.c., 38, passim; *Istorijski atlas (Historical Atlas),* Beograd 1997, 35 (M. Blagojević); T. Živković, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600-1025) (Southern Slavs under the Byzantine Authority)*, Beograd 2002, 430-433.

all former tribal and geographical units continued to develop as separate Serbian states – Paganija, Zahumlje, Travunija, Duklja on the coast, and inland - Bosnia and Raška. At the same time, within these states, adjoining *župas* merged to form higher territorial and administrative units – "zemlje" ("lands"). The central župa usually lent its name to the whole "land" – Ras, Hum, Trebinje and Bosnia. For the first three, it is certain that initially it was the town that gave its name to a župa, to gradually spread on to a much wider area ("land", state). However, no such conclusion can be made concerning Bosnia.[16]

As for Bosnia, in particular, it meant that, in addition to Vrhbosna and Bosna, several other *župas* were linked by a central authority, i.e. that of a ruler. These were župas *Lepenica* and *Lašva*, named after the rivers, and župa *Brod* in the field of Zenica, which got its name after a ford on the river Bosna. In the east, a new župa - Prača, in the valley of the left tributary of the Drina was added. So, the "land" of Bosnia, i.e. Ćorović's "old Bosnia" was the central part of the earliest state of Bosnia, but only for a brief period of time.

Ćorović was right in drawing the public attention to a paragraph of the second most important historical source – *Letopis popa Dukljanina* (The Annals of the Priest of Dioclea, second half of the 12th century). According to him, in 969 the Croatian ruler Mihailo Krešimir II attacked the Bosnian ban and invaded župas *Pliva*, *Luka* and *Uskoplje*, forcing the ban to flee to Hungary. Therefore, by that time Bosnia was established as a state, governed by a ruler with the title of *ban*, who had the authority over the above-mentioned župas. The fact that župa Pliva (Πλέβα) is mentioned in DAI (ch. 30), as an area on the eastern border of Croatia, and those župas lied in the valley of the Vrbas and Pliva, testifies to the territorial expansion of Bosnia within a few decades after the death of prince Časlav. Župas Luka and Uskoplje, in the east of župa Pliva, were formerly part of the "baptized Serbia". Ćorović correctly marked this as the earliest, and also easiest, expansion. The plain of Uskoplje, between the today's towns of Gornji and Donji Vakuf, had been densely populated

[16] S. Ćirković*, "Naseljeni gradovi"*, passim; M. Blagojević – D. Medaković, o.c., 27-44, 56, passim. P. Živković tried to identify and locate a settlement by the name of Bosnia – *Visoko i okolina kroz historiju I (The Town of Visoko and its Surrounding Area through History I),* Visoko 1984, 110-116.

in the Roman era and several roads led over the mountains between the river flows of Vrbas and Bosna. Those župas – Pliva, Luka and Uskoplje become the "nucleus" out of which a new "land" will emerge – Donji Kraji (Partes Inferiores).[17]

The unity of Bosnia and Raška was renewed under the reign of the Dioclean ruler, king Bodin († c. 1102), who appointed his vassals to govern these states – in Raška the župans were brothers Vukan and Marko (who established the new dynasty), and in Bosnia prince Stefan. Ćorović pointed out to the texts of the Priest of Dioclea and John Kinammos, who congruently testified that in the 12th century, Bosnia and Raška were both considered parts of Serbia. The Bosnian ruler mentioned by Kinnamos was *ban Borić* (c. 1154 – c. 1164), who participated in the battles against the Byzantine Empire led by the Hungarian king and župan Uroš II for the towns of Sirmium, Belgrade and Braničevo. The Byzantine historiographer named ban Borić as the ruler of the "Dalmatian land of Bosnia"("the ruler of Bosnia, a Serbia region", as translated by Ch. M. Brand), and since he used the term "Dalmatians" (Δαλμάται) for Serbs, one may assume that Bosnia was considered to be one of the Serbian states, like Raška and others. He further wrote (Book III) that the river Drina separated Bosnia (Βόσθνα) from the rest of Serbia, but also that Bosnia was not submitted to the "arch-župan" (ἀρχιζούπανος) of Serbia, "but is a tribe which lives and is ruled separately".[18] The Priest of the Dioclea specifically wrote: "Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur, in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini, quam et Bosnam vocavit, alteram vero ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lapiam et ad paludem Lageatidem, quam Rassam vocavit".[19]

---

[17] *Letopis popa Dukljanina,* ed. F. Šišić, Beograd 1928, 324; *Ljetopis popa Dukljanina,* transl. by V. Mošin, Zagreb 1950, 73;V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 14; ib., *Die territoriale Entwicklung*, 12; J. Mrgić-Radojčić, o.c. , 32.

[18] J. Kinam, Serb. transl. by N. Radošević, comm. by J. Kalić, VIINJ IV, Beograd 1970, 28, 51; John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus,* Engl. transl. by Ch. M. Brand, New York, 1976, 84, 103-104. Cf. S. Ćirković, *"Narod Kačića" Jovana Kinama ("The Nation of Katzikioi" by John Kinnamos),* ZRVI 32 (1993) 21-22.

[19] *Letopis,* ed. F. Šišić, 307; *Ljetopis popa Dukljanina,* transl. by V. Mošin, Zagreb 1950, 54-55; M. Hadžijahić in his text *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriales Substrat,* (Südost-Forschungen 42 (1983) 11-60) tried to challenge

Ćorović then focused on the ubification of the *mons Pini*, reportedly located on the western border of the Bosnian state. He looked for it in the watershed between the Adriatic and the Black See basins and there, near the field of Livno, he found *Borova glava* (1290 m), a high and distinct peak in the mountain range on the watershed. If this identifications were to be accepted, it would mean that the Bosnian state of ban Borić had expanded from the upper valley of the river Vrbas (Uskoplje) to the field of Livno, thus encompassing the fields of Vukovo, Kupres and Glamoč. Although no other location has so far been mentioned in this context, we must make note of another mountain *Borja* (1093 m) in northern Bosnia, which, too, derives its name from a pine (Serb. "bor") tree.[20]

Ćorović dedicated some of his efforts to analyzing a very significant historical source – the chart of the Hungarian king Bela IV, issued on 20th July 1244. He used the data it offers not only to reconstruct the size of the Bosnian state of that time, but also to argue that they may apply in establishing the borders of Bosnia at the time of the famous *ban Kulin* (c. 1180- c. 1204). His conclusions are still correct and we can only stress that favorable political circumstances, such as the death of the Czar Manuel Comnenus (1180) and the fact that he became the vassal of the Hungarian king, enabled Kulin to expand the borders of his state and improve its central administration. Until the year 1322, that was not to be the position of his successors – ban Stjepan (c. 1204 to c. 1233), ban Matija Ninoslav (c. 1233 – c. 1250), ban Prijezda (c. 1250- c. 1290) and ban Stjepan (I) Kotroman (c. 1290- c. 1310). It was the time of the slow, but steady decrease of the Bosnian state that ended when ban Stjepan (II) Kotromanić (1322-1353) took the throne.

---

the identification of Transmontana with Serbia, as resulting from the false representation of the bishophy of Ragusa; L. Steindorff presented some new ideas about the spatial concept of this source – *Die Synode auf der Planities Dalme. Reichanteilung und Kirchenorganisation im Bild der Chronik des Priesters von Dioclea,* MIÖG 93, 3-4 (1985) 279-324; ib., *Deutung des Wortes Dalmatia in der mittelalterlichen Historiographie, zugleich ber die Synode auf der Planites Dalmae,* Etnogeneza Hrvata – Ethnogeny of the Croats, Zagreb 1995, 250-261.

[20] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 10-13; ib., *Die territoriale Entwicklung,* 9-12; J. Mrgić-Radojčić, o.c., 35.

The aforementioned chart was issued to the Bosnian bishopric, after the defeat of ban Matija Ninoslav in a long struggle to avoid the acknowledgment of the supremacy of Bela IV, and persistent attempts at establishing a catholic church organization in the Bosnian state. There are several separate legal decisions combined in this document: king Bela IV confirmed the Bosnian bishopric's title to Đakovo and Blizna in Slavonija, granting the license to the Bosnian bishop to collect the tithe in Usora, Soli and Donji Kraji; and, secondly, the king approved the personal donation of land made by ban Matija to the Bosnian bishopric, stretching between the lower course of the river Bosna, Sava and Tolisa; finally, he also confirmed the land possessions of the same bishopric in the Bosnian state, after they were confirmed by ban Matija and his Bosnian vassals. This last part, wherein these possessions were listed, is the most valuable, as it represents a kind of a catalogue of the župas – *Vrhbosna, Lašva, Lepenica, Prača, Brod, Uskoplje, Mel* and *Neretva*. Župa "Vydogossa Lubinchi" remained unidentified, although Ćorović placed it near the field of Livno, where the villages of Vidoši and Ljubunčić are situated.[21]

The Bosnian ban's personal donation of a territory that was part of the "land" of Usora, between the river beds of Bosna – Tolisa – Sava, allows for two conclusions: first, the Bosnian ruling family had its domain in the "land" of Usora prior to the time of ban Matija; and, second, the "land" of Usora expended over the riverbank of Bosna, i.e. to its right side before 1244, but that was not the end of its enlargement.[22]

Some improvements important to historical geography were made only recently, such is the case with the term "čestnik" (**чєстьникь**), first recorded in the charter of ban Kulin issued to Dubrovnik in 1189. The true meaning of this term, translated with a *terminus technicus* as "udeoni knez" ("co-ruler"), remained unknown until M. Blagojević dedicated an article to this problem. He showed that the practice of organizing "co-

[21] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 13-21; ib., *Die territoriale Entwicklung*, 12-21; S. Ćirković, *Istorija,* 44-80; J. Mrgić-Radojčić, o.c., 36.

[22] M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I (To the History of Mining in the Medieval Serbia and Bosnia),* Beograd 1955, 32-33; M. Blagojević, *Bosansko Završje (Bosnian Završje),* Zbornik FF u Beogradu XIV-1 (1979) 141; J. Mrgić, *Župe i naselja "zemlje" Usore*, 29-30.

ruled principalities“ could be observed within the state of župan Uroš II, and still more significantly, in the state of grand župan Tihomir and his successor – Stefan Nemanja. Before he seized the throne, Nemanja had been given a separate part of Serbia, his own “part of fatherland“ (Serb. “čest otačastva“), but with a strong obligation of obtaining the approval of his brothers and especially the oldest one – the grand župan, for every important decision and act. All decisions regarding interior and foreign matters had to be reached unanimously. Nemanja’s “co-principality“ consisted of four župas in the eastern part of the state – Ibar, Rasina, Toplica and Reke, while his brother prince Miroslav ruled in the “land“ of Hum, and prince Stracimir in the “land“ of Moravice. In Raška this practice ceased to exist during the reign of king Stefan Uroš I, somewhere around 1254.[23]

Ćorović correctly noticed the semi-independent positions of the Bosnian “lands“ of Usora and Soli and Donji Kraji towards the central government placed in the “land“ of Bosnia. In the case of the Bosnian state, we have been able to recognize the same tradition of “co-ruled principalities", organized within the state of ban Kulin and ban Stjepan Matija Ninoslav. In his aforementioned chart, ban Kulin gave the traders of Dubrovnik his own, as well as the protection of the “co-rulers", he shared his power with. This became more obvious in the time of ban Matija, whose opponent was, for a while, prince Sibislav (c. 1236 – c. 1245), the son of the former Bosnian ban Stefan, the “co-ruler” of the “land“ of Usora. In the charters of ban Matija, there were three financial officials with the title of “kaznac“ (Lat. comes camerarius), whose authorities were restricted to the boundaries of three “lands“ – Bosnia, Usora and Donji Kraji. In order to elevate their position in relation to other “co-rulers“, and also because the Bosnian state consisted of several “lands“, both Kulin and Matija took the title of the Grand Bosnian ban.[24]

[23] M. Blagojević, *Srpske udeone kneževine*, 45-62; ib., *O “Zemljištu radnje Nemanjine“(On “The Territory of the Land of Nemanja“)*, Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotočivi, Beograd 2000, 65-76; ib., *Župa Moravica i zemlja Moravice (Župa Moravica and the “land“ of Moravica),* 13-23; J. Kalić, *Srbija u doba kneza Stracimira (Serbia in the time of count Stacimir)*, Čačak u prošlosti, Čačak 1995, 49-58; S. Mišić, *Zemlja u državi Nemanjića*, 133-146.

[24] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 22-29, passim; ib., *Die territoriale Entwicklung,* 21-27, passim; J. Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji,* 37-39.

In 1254 ban Prijezda was forced to acknowledge the supremacy of the Hungarian king Bela IV, who conquered the northern part of the Bosnian state and formed an administrative unit called *Banat of Usora and Soli*. It stretched between the rivers Drina, Vrbas and Sava marking its eastern, western and northern borders respectively. The southern border of its territory has not been precisely established yet and it may only be assumed that it was smaller than the "land" of Usora and Soli, as was the case of *Banat of Mačva* in northern Serbia, which took up only a part of the "land" of Srem. Ban Prijezda gave his son-in-law the whole župa of Zemunik, in the valley of the river Vrbas, between the present day towns of Bočac and Banjaluka. This also meant that the royal family had its domain in the "land" of Donji Kraji.[25]

Further on in his text, Ćorović described the territorial expansion of the Bosnian state during the reign of Stjepan II Kotromanić. In his opinion, its northern border stretched from the mouth of the river Drina, along the river Sava to the west, up to the confluence of the river Bosna, and then from the town of Dobor went southwest, to the rivers Vrbanja and then Vrbas, and, going above the villages of Kola and Pišćenica, finally reached the mountain of Grmeč. Only recently has the part of the border between the confluence of the river Bosna and that of the river Vrbas corrected, as proof was obtained that župas in the valley of the river Ukrina, the right tributary of the Sava – Ukrina and Modran, formed part of the "land" of Usora as early as the first half of the 13th century, and the long-controversial župa Glaž was precisely located.[26]

The chronology of this territorial expansion of the Bosnian state has also been somewhat more accurately established. First off, ban

[25] M. Blagojević, *Severna granica bosanske države u XIV veku (Northern Border of Bosnia in XIV century)*, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 59-76; on the extent of the "land" of Srem – M. Blagojević, *Naselja u Mačvi i pitanje srpsko-ugarske granice (The Settlements in Mačva and the Question of the Serbian-Hungarian Border),* Valjevo – postanak i uspon gradskog središta, Valjevo 1994, 78-92; S. Mišić, o.c., 140-141; J. Mrgić, *Župe i naselja "zemlje" Usore,* 31, 39-41; J. Mrgić-Radojčić, o.c., 39-41. The conclusions of J.V.A. Fine, *Was the Bosnian Banate subjected to Hungary in the half of the Thirteenth century?,* East European Quaterly, Vol. III, No. 2, June 1969, 167-177, and in *The Later Medieval Balkans*, 275-278, were based on older historiography.

[26] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 36-37; ib., *Die territoriale Entwicklung,*37-38;M. Blagojević, *Severna granica*, passim.

Stjepan obtained the authority over the central region – the "land" of Bosnia. Following that, his authority was acknowledged, no later than the first half of 1323, in the northern part – the "land" of Usora and Soli, and also in part of the "land" of Donji Kraji. In the next three years, from 1324 to 1326, he regained control over the remaining part of the "land" of Donji Kraji, and established his power in Krajina – an area between the rivers Cetina and Neretva, and in addition to that, also in a substantial part of the "land" of Hum. It was for the first time that the Bosnian state obtained an outlet to the Adriatic sea, breaking forever its long lasting land-lock – an event of immense importance for its economy, political significance and prestige. The marriage between the king of Hungary, Luis the Great (1342-1382) and Jelisaveta, daughter of ban Stjepan II, highlighted the rise of the state of Bosnia.[27]

Also noteworthy is the fact that Stjepan II adopted the title of "gospodin" (dominus), meaning that he was a sovereign ruler, the overlord of all of the Bosnian "lands". Therefore, his charters became the acts of his "milost" – grace (gratia) and he also defined the form in which his ruling title was to be written – from his time on, the names of all the Bosnian "lands" in the state were precisely noted, in the tradition of Hungarian kings. At that time, those were the "lands" of Bosnia, Usora, Soli, Donji Kraji and Humska zemlja (the "land" of Hum). The title will be modified in future, to reflect the territorial changes during the government of ban Tvrtko.[28]

The lists of witnesses in the charters are found to be an important source for the historic and geographic data, since their names were written according to their respective ranks and geographical background. On this basis M. Blagojević pinpointed our historiography's misinterpretation regarding the location of an area called *Završje*. It was previously

[27] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 38-41; ib., *Die territoriale Entwicklung,* 39-43*;* V. Trpković, *Branivojevići*, IG 3-4 (1960) 55-84; ib., *Kada je Stevan II Kotromanić prvi put prodro u Hum?* (When was the first time that Stephan II Kotromanić invaded Hum?), IG 1-2 (1960) 151-154; S. Ćirković, *Istorija*, 84-121; S. Mišić, *Humska zemlja,* 56-60.

[28] For the title of "gospodin" see: *Istorija srpskog naroda I,* 374-375 (M. Blagojević); M. Blagojević, *Savladarstvo u srpskim zemljama posle smrti cara Uroša (Co-rule in Serbia after the Death of Emperor Uroš)*, ZRVI XXI (1982) 190-191; ib., *Istorija srpske državnosti I*, 234-236, 289-290; ib., *Državnost zemlje Pavlovića,* 125-126, n. 43; J. Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji,* 49-50, 56-57.

believed that this area included three large karstic fields, i.e. župas – Livno, Duvno and Glamoč, but after the analysis of ban Stjepan's charters, this author proved that it was a short-lived jurisdictional region, consisting of župas Zemunik, Usora, Soli and Trebotić. Thus, it encompassed the whole northern part of the Bosnian state, from the river Vrbas to the river Drina. The reason why this name had not lived longer was the expansion of the "land" of Usora in this region, which in 1350 included the "land" of Soli.[29]

Ćorović briefly summarized the reign of ban and Tvrtko (1353-1391), giving only the most significant events, having addressed this most significant Bosnian ruler in a separate work.[30] The first period of Tvrtko's reign, until 1366, was heavily burdened with the loss of extensive territory, which is now precisely outlined. King Luis seized the whole part between the rivers Cetina and Neretva, as well as župas Livno and Glamoč, and larger parts of the župas Banjica (i.e. the town of Ključ with its adjacent villages) and Zemunik (i.e. the town of Greben, today Krupa). The Ban's authority was diminishing among the Bosnian nobility, rightfully unsatisfied with this course of events. The upheaval of his brother Vuk in 1366 can also be regarded as an attempt to renew the tradition of the "co-ruled principalities". With the help of his senior, king Luis, Tvrtko regained his power, defeated the rebels and, after having confiscated their landed-property, a new "land" was formed – that of *Podrinje*. It included the area between the river Prača, left tributary of the river Drina, and the town of Zvornik, and its name was soon incorporated into Tvrtko's ruling title.[31]

In the abovementioned year, ban Tvrtko issued a charter giving his loyal vassal, prince Vukac Hrvatinić, the whole župa of Pliva, the fact which enabled us to finally chart the correct borders of this territorial unit. It was not restricted only to the valley of the river Pliva in its upper part, but covered the area along its tributaries Sokošnica and Janj, reach-

[29] M. Dinić, *Za istoriju rudarstva I,* 32-33, passim; M. Blagojević, *Bosansko Završje*, 129-144; J. Mrgić, *Župe i naselja "zemlje" Usore*, 32-33.
[30] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 38-41; ib., *Die territoriale Entwicklung,* 39-43; ib., *Kralj Tvrtko I Kotromanić,* Beograd 1925.
[31] M. Dinić, o.c., 48-49; S. Mišić, o.c., 63-64, passim; J. Mrgić, o.c., 33, 36-37.

ing the foot of the mountain Vitorog. Its neighboring župas were Uskoplje, Glamoč, Lušci and Luka, as cited in this charter.[32]

After the fall of župan Nikola Altomanović in 1373, ban Tvrtko achieved major territorial expansion due southeast by taking the area around the lower course of the river Lim, together with the monastery of Mileševa, and the whole area of upper Drina. The expansion ended in 1377, when he finally took Trebinje, Konavle and Dračevica, and was crowned in the monastery of Mileševa as Stefan Tvrtko, the "King of the Serbs, Bosnia, the Littoral and of Western Parts". Tvrtko established his authority over the territories which had for centuries been the political center of the oldest Serbian state, as well as over a significant part of the Nemanjićs' domain, whose throne was vacant. He was also a descendant of the Nemanjić Dynasty, being the grandson of Jelisaveta, daughter of King Dragutin. His title was adjusted to the ones of Czar Uroš Nemanjić and King Vukašin Mrnjavčević, and its most significant part was its first reference to the "the Serbs", emphasizing the fact that since Tvrtko ruled over the Serbs, he had every right to take the title of the King. There were a few other innovations in the court organization and the diplomatic practice of the Bosnian Kingdom.[33]

As for the southern and western parts, major success was achieved only after the death of king Luis in 1382. Tvrtko first established his authority over the lost territories and then moved onwards, acquiring towns in Croatia and Dalmatia (except the towns of Dubrovnik and Zadar). As a result, the border of the Bosnian state reached the bank of the river Zrmanja, and that was as far as it went. The main role in the campaigns and negotiations on the southern border was played by the grand duke of Bosnia Hrvoje Vukčić. His activity was the subject of our recent work, because he was at the same time the prince ("knez") of the "land" of Donji Kraji. A more thorough research of this particular region has showed that a "land" could cease to exist as an administrative unit, but just like a župa, it could continue to be a geographical and historical

[32] J. Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji*, 193-198; ib., *Povelja bana Tvrtka knezu Vukcu Hrvatiniću 1366(The Charert of ban Tvrtko issued toprince Vukac Hrvatinić in 1366),* Stari Srpski Arhiv 2 (2003) 167-184.

[33] S. Ćirković, *"Sugubi venac" (The Doubled Crown)*, Zbornik FF u Beogradu VIII-1 (1964) 343-370; M. Blagojević, *Istorija srpske državnosti I,* 236-242.

province. Its continuous role of a border territory – *krajina*, led to the appearance of another political, administrative, historical and geographical region under the name of (Bosanska) *Krajina* (1593). But then it was meant to be the border area of the Turkish Empire towards the Habsburg monarchy, and it kept this role till 1878.[34]

In the period after the death of king Stefan Tvrtko I, Ćorović indicated just the most remarkable territorial losses of the Bosnian state. This can be supplemented with a few newly established facts. In 1412 in the "land" of Usora *Banat of Usora*, under the rule of the Hungarian Kingdom was again established. Then, in 1433 despot Đurađ Branković established his power over the area on the left bank of the river Drina, from the town of Srebrnica to the river Sava, including the towns of Zvornik and Teočak. Thus he took the title of "lord of the whole of Usora", even though he acquired only a small part of it.[35]

The historical province of *Hercegovina*, the second most important part of the Bosnian state, was demarcated in the work of M. Dinić *The lands of the Duke of St. Sava* (1940). It has the same scientific significance as Ćorović's work on Bosnia. Due to the further thorough and extensive research work of S. Ćirković (1964) and S. Mišić (1996, 2002), the activity of Stefan Vukčić-Kosača was more precisely established. In 1448 he took the title of "herceg (duke) of Hum and the Littoral", then briefly after that the title of "herceg of St. Sava, Hum and the Littoral". His rule, between 1435 and 1466, stretched over a huge territory between the river Cetina and the Gulf of Boka Kotorska, and in the hinterland it almost reached up to the town of Višegrad on the river Drina. The name Hercegovina thus denoted the whole territory ruled by the Herceg. The establishing of the Turkish administrative unit – the "sandžak" of Hercegovina (1470), also helped preserve this name. The present day region of Hercegovina is substantially smaller than it was in the Middle Ages.[36]

[34] S. Ćirković, *Istorija*, 133-165; J. Mrgić-Radojčić, o.c., 71-108, 131-132.
[35] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* 41-43; ib., *Die territoriale Entwicklung,* 43-45; ib., *Historija Bosne*, 339-560; M. Dinić, o.c., 33, 74; J. Mrgić, *Župe i naselja "zemlje" Usore,* 37-38.
[36] M. Dinić, *Zemlje hercega Svetog Sava (Territories of Duke of St. Sava),* in: Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 178-269; S. Ćirković, *Stefan Vukčić-Kosača*, Beograd 1964; S. Mišić, *Humska zemlja,* 88-109; M. Blagojević, *Istorija srpske*

Until the end of the first half of the 15th century, in addition to the territory of Herceg Stefan Vukčić, two other regions grew into independent territories – the "land of Pavlovići" and the "the land of Kovačevići", named after the noble families which ruled them. The first one, with center in the town of Dobrun, had its eastern border on the river Drina, including the towns of Ustikolina and Višegrad, as well as the town of Olovo on the river Krivaja. Up north was the "land of Kovačević", placed between the town of Srebrenica and Zvornik. All of the abovementioned territories, together with the "land of the King" ("contrata del re"), were in 1463/70 included in the Turkish administrative unit – the Bosnian "sandžak".[37] Our knowledge would be certainly improved if the Turkish land registries of that time (defters) were published.

In the last chapter of his article, Ćorović summarized his thoughts on medieval Bosnia. He insisted that this state had no national features and was made as "a pure geographical unit", a sort of "a bond" between the Serbian and Croatian nations.[38] It was an expression of a personal (pro-Yugoslav) belief, a reflection of his time. Since then, however, science has greatly developed and many new improvements have been made in the historical geography of the Bosnian state.

The most important ones are the establishing of an adequate terminology concerning the territorial government (župa, "land", "co-ruled principality"); officials of the local and central administration (župan, knez, vojvoda, kaznac, tepčija, čelnik, and after the coronation – protovestijar and logotet); and legal practice (titles, witnesses, pristav, ručnik, milost, gospodin).[39] In addition to the expansion of the Hungarian

državnosti I, 291-296, S. Mišić, *Kosače – gospoda humska (Kosače – Lords of Hum)*, Kosače – osnivači Hercegovine, Bileća-Gacko-Beograd 2002, 342-350.

[37] M. Dinić, *Za istoriju rudarstva I*, 41-43; S. Ćirković, *Rusaška gospoda,* IČ XXI (1974) 5-17; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk,* Sarajevo 1982, 38-40, 116-117, passim; M. Blagojević, *Župa Moravica i zemlja Moravice,* 19-20; ib., *Državnost zemlje Pavlovića (Statehood of the Land of Pavlović), in: Zemlja Pavlovića – Srednji vijek i period turske vladavine*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2003, 113-144.

[38] V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj,* , 20, 43-47; ib., *Die territoriale Entwicklung,* 20, 45-49.

[39] M. Blagojević, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd 1997, and see here under n. 9, 22, 24; see also: P. Anđelić, *Studije o teritorijalnoj organizaciji srednjovekovne Bosne (Studies on Territorial Organization of the Medieval Bosnia),* Sarajevo 1982 – he took Turkish and modern administrative organization as corresponding to the medieval one, which is usually not the case, i.e. a župa did not necessarily match the 'nahija' or an 'opština'.

kingdom, the role of the Bosnian nobility, gathered in the "stanak"- the state assembly, proven to be of decisive importance.[40] Bosnia was a typical feudal state, with the usual shifts of power between the ruler and the nobility, who were mutually bonded with "vera gospodska" (fides) and "verna služba" (servitium).[41] It was not highly centralized and integrated – Bosnian "lands", except for Bosnia itself, were frequently more or less independent from the central government, as shown by the titles of Bosnian rulers. Most of the Bosnian "lands" have been located correctly and some of them have been the subject of detailed research work. Urban, economic and cultural history was also addressed in extensive scientific investigations, with increased use of Turkish sources. One of the outcomes of the major scientific progress are the new historical maps of the medieval Bosnian state and its "lands". (cf. the map attached to this article).[42]

In the end, a reconsideration of the study of Vladimir Ćorović allows for a firm conclusion that most of his scientific results remain unchallenged to this day, which proves that he is undoubtedly one of the greatest Serbian historiographers ever.

[40] M. Dinić, *Državni sabor srenjovekovne Bosne*, Beograd 1955.

[41] A. Babić, *O odnosima vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni (On Vassal Relationships in Medieval Bosnia),* GID BiH 6 (1954) 29-44; ib., *Iz istorije srednjovekovne Bosne (From the History of Medieval Bosnia),* Sarajevo 1972; S. Ćirković, *"Verna služba" i "vjera gospodska",* Zbornik FF u Beogradu VI-2 (1962) 96-11.

[42] Here we give only an extract from the bibliography: M. Vego, *Naselja srednjovekovne bosanske države (Settlements of the Medieval Bosnian State),* Sarajevo 1957; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni (Commerce in Medieval Bosnia),* Sarajevo 1961; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države,* Sarajevo 1978; ib., *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države (Economic Development of the Medieval Bosnian State),* in: Prilozi za istoriju BiH 1, Sarajevo 1987, 89-190; S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi (Bosnian Church in Bosnian State)*, in: o.c., 191-254; ib. *Rabotnici, vojnici, duhovnici*, Beograd 1997; on the use of the Turkish sources: A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku (On Emergence of some town settlements in Bosnia in 16th century),* POF 25 (1975) 133-167; ib., *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku (Town of Tuzla and Its Surrounding Area in the 16th century),* Sarajevo 1975; ib., *Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka (Mines in Bosnia from the 2nd half of the 15*th *till the Beginning of the 17*th *century)*, Prilozi za istoriju BiH 2, Sarajevo 1989, 7-38; *Istorijski atlas (Historical Atlas), ed. in chief M. Blagojević,* Beograd 2002[3].

Јелена Мргић-Радојчић

Разматрање територијалног развоја средњовековне босанске државе

Текст је посвећен поновном сагледавању Ћоровићеве студије "Територијални развој босанске државе у средњем веку" (1935), с намером да се укаже почаст једном од највећих српских историчара, али и да се прикажу нови резултати на овом пољу научног истраживања. Кроз текст се сукцесивно указује на Ћоровићеве резултате и на њихову валидност у односу на достигнућа модерне историографије. Он је био први историограф који је посветио посебно дело историјско-географској проблематици средњовековне босанске државе и на тај начин је положио темеље будућим истраживањима. Показало да су његова размишљања о најстаријем језгру средњовековне босанске државе – жупи Врхбосни и »старој Босни« била сасвим исправна, потом, да је правило уочио полунезавистан положај различитих делова босанске државе, за које је однедавно утврђена прецизна терминолошка одредница – »земља«. Управо су највећа достигнућа модерне историјске науке постигнута на пољу проучавања државне и територијалне управе, захваљујући томе што је извршена прецизна терминолошка идентификација. Утврђено је постојање "удеоних кнежевина" у босанској средњовековној држави, затим, осветљена је делатност бројних службеника локалне и централне управе (жупани, кнезови, војводе, челници, тепчије, казнаци) и правна регулатива. У модерној науци познат је постанак и развој и других историјских провинција: Усоре, Соли, Подриња, Крајине, Хумске земље (Херцеговине). Такође су неке од заблуда, као што је она о величини и просторном положају Завршја, успешно отклоњене. Развитак и структура феудалног друштва средњовековне Босне, културна и верска историја – ове теме су добиле свој савремени приказ у историографији, а живот и делатност најистакнутијих босанских великаша су такође били предмет темељних истраживања. На основу свих горепописаних резултата, могуће је прилично тачно и детаљно реконструисати процес настанка и територијалног развоја средњовековне босанске државе и прецизније повући линије њених

граница кроз историју. Нови резултати приказани су и графички, на картама *Историјског атласа* (1997), у чијој изради је учествовало мноштво савремених српских историографа. Поновно ишчитавање Ћоровићеве студије показало је да је, чак и у светлу нових научних достигнућа, већина његових резултата и данас валидна, што овог аутора с правом сврстава у ред највећих српских историографа.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 67-85
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 67-85

УДК : 347.62 (497.11) ”19/20”

Александра ВУЛЕТИЋ
Историјски институт
Београд

СТРАНКИЊЕ - „СРПСКЕ СНАХЕ“ У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА[1]

„Замислих себи моје Ваљево, и њу у њему, и свет који прича о нама кад прођемо улицом: „Гледај га, завртела му памет Швабица“, и моја мати, црвених очију, која своје сопствене снахе не разуме, и деца мојих сестара и браће, која се либе доћи мени откако сам довео њу у кућу, и њено вечно осећање усамљености, јер је нико не разуме и она никога не разуме... “

Лаза Лазаревић, *Швабица*

Затвореност и неповерљивост према спољном свету карактеристични су за сва сељачка друштва, па тако и за српско друштво у 19. веку. Због недовољног познавања света изван сопственог окружења то друштво је тешко прихватало све што долази споља. „Струганичани уопште не воле мешавину и врло нерадо трпе у својој близини туђинца“, записао је Живојин Мишић у успоменама на становнике свог родног села.[2] Михајло Пупин је ову особеност друштва из којег је потекао могао још јасније да сагледа из нове, америчке перспективе: „Сазнање о нашим традицијама и наша дубока вера у њих стварала је у нама осећање надмоћности над људима који су лутали унаоколо без традиције и без ичега што би их чврсто везало за једно

[1] Велику помоћ у прикупљању грађе за овај рад великодушно ми је пружио колега Драгослав Опсеница, на чему сам му захвална.
[2] Живојин Мишић, *Моје успомене,* Београд 1969, 9.

одређено место. Сваки новајлија је код нас морао да прође кроз строги испит и о њему се није судило по његовој вештини у неком занату, по новцу који има, нити по његовом одевању, већ по личним особинама, угледу његове породице и традицијама света коме је припадао... Моје родно место придавало је велику важност традицијама и ја се добро сећам како би се идворски сељаци опирали ако би неки странац, чији назори не би били у складу са њиховим традицијама, покушао да се настани у њиховом историјском селу.“[3]

Због слабе социјалне покретљивости пријатељске и брачне везе у сеоским срединама успостављане су најчешће са особама из истог или једног од суседних села. У областима у којима су поред староседелачког становништва живели и досељеници из других области ретко су успостављане брачне везе између ове две групације. Бракови су ретко склапани и између становништва различите етничке припадности.[4] И у варошима, у којима је млади грађански слој тек настајао из сеоског, систем вредности био је готово истоветан са оним у сеоским срединама. За склапање брака биле су значајне и имовинске и друштвене разлике, уколико су постојале. Како су током 19. века оне постајале све израженије, нарочито у градској средини, и њихова важност за успостављање брачних и породичних веза постајала је све већа.

[3] Михајло Пупин, *Са пашњака до научењака,* Београд 1989, 46, 107 (=М. Пупин, *Са пашњака*).

[4] На пример, Срби и Власи тешко су се одлучивали на међусобно склапање брачних веза; иако су живели на истом простору, имали исту веру и бавили се истим занимањем, раздвајали су их различити језик и обичаји. Бракови између Срба и Рома били су друштвено још неприхватљивији, иако су духовне власти дозвољавале овакве бракове, пошто није постојао ниједан пропис који би их званично забрањивао. У областима где су поред староседалаца живели и досељеници не само да није долазило до склапања међусобних брачних веза, већ су су избегаване и посете, сарадње, мобе, позајмице и сл. То је, на пример, био случај са црногорским досељеницима који су шездесетих година 19. века насељени у Неготинској крајини. Почетком 20. века они су се још увек женили невестама из Црне Горе. Забележена су само три случаја женидбе Влахињама, због чега су младожење критиковане од својих сродника, Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака,* Београд 1894, 220-221; Миладин Ж. Весић, *Становништво и миграције у Источној Србији,* САНУ, Географски институт Јован Цвијић, Посебна издања, књ. 31, Београд 1978, 21.

С обзиром на то да склапање брака између особа различитог друштвеног положаја није било уобичајено, а самим тим ни пожељно, успостављање брачних веза између особа различитог језика, културе и вере још мање је сматрано прихватљивим. Бракови између особа различите националности били су нешто уобичајенији у граничним областима у којима су Срби живели у близини припадника других нација. На те бракове се није гледало с одобравањем, пошто се сматрало да они наносе штету српском народу и воде његовом однарођавању. Снажење национализма током 19. века допринело је учвршћивању овог схватања. Милица Стојадиновић Српкиња је у свом дневнику забележила да су јој приликом посете Бечу „говорили да им с.. будем, али моје српско срце није могло на тај предлог пристати, јер нема овај свет ни титула ни блага за које би ја отпадница од мог рода била, па ма моја будућност тако суморна у моме народу била, као што ће и бити“.[5]

Бојазан да брак са странкињом неизбежно води однарођавању, као и отуђењу од породице и традиција, била је снажно укорењена. О томе посредно сведочи и Милутин Миланковић, помињући да га је мајка приликом поласка у Беч на студије заклела да се не жени туђинком.[6] Као што је брак са странкињом могао да води отуђењу, могао је да има и функцију лакшег укључивања у нову средину. Тако је, на пример, мајка Михајла Пупина саветовала сина да се ожени Американком.[7] Овај савет је само на први поглед у супротности са саветом који је добио Миланковић. Пошто је Пупин одлучио да живот настави у Америци, женидба Американком могла је знатно да убрза и олакша његово уклапање у америчко друштво.[8]

[5] Милица Стојадиновић Српкиња, *У Фрушкој гори 1854,* Београд 1985, 13.

[6] Мајчине клетве присећао се често у Бечу, и она је можда била и од пресудног утицаја да се не одлучи на тај корак, Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји, сазнања,* I, Београд 1988, 438.

[7] „Мораш се оженити Американком ако желиш да постанеш Американац, а знам да то желиш!“, М. Пупин, *Са пашњака,* 248.

[8] Пупин је описао своја осећања непосредно после женидбе Американком: „Осећао сам се, рекао сам јој (супрузи), као да поседујем читаве Сједињене Државе, јер знам да припадам овој земљи; да имам идеалну америчку жену која ме је, опет, уверила да и ја живим животом идеалног америчког мужа, да имам одличан посао у великој америчкој установи и велике наде да ћу све око себе задовољити“, М. Пупин, *Са пашњака,* 277.

Женидба странкињом је мотив који је обрађиван и у књижевности. Приповетка Лазе Лазаревића *Швабица* и роман *Очеви и оци* Слободана Селенића најпознатија су књижевна дела која се баве том тематиком. Долазак туђинке у српску средину, описиван као сусрет и сукоб два различита света, представљао је захвалну тему за анализу менталитета и цивилизацијског нивоа српског друштва.

Странкиње које су долазиле из западне и средње Европе изазивале су већу пажњу јавности од невеста пореклом из источне Европе. Због мање изражених разлика између средина из којих су потицале и оне у коју су удајом долазиле, девојке из источноевропских земаља су се вероватно и лакше уклапале у ново окружење.

У 19. веку странкињама су се женили углавном младићи који су студирали у иностранству. Иако су потицали из различитих друштвених кругова, већину њих који су се у Србију вратили са дипломом неког од европских универзитета чекао је посао у државној служби и изгледи за брз напредак на друштвеној лествици. Ти младићи били су на цени и као потенцијалне младожење. Угледни и богати београдски трговци радо су удавали своје кћери за младиће са дипломама европских универзитета којима је била у изгледу успешна чиновничка каријера. У оновременом српском друштву чиновници су били најугледнија друштвена група; „зато је сваки трговац, ма како богат био, гледао да да своју ћерку за чиновника, за господина, као што се онда говорило“.[9] С друге стране, школовани и перспективни младићи су женидбом кћерима богатих људи добијали и велики мираз, као и нови круг породичних и пријатељских веза значајних за њихову каријеру.[10]

По повратку у земљу, европским ђацима су, дакле, биле у изгледу „сјајне партије“ за женидбу. Када се, на пример, млади Александар Јовичић вратио у Београд, у лето 1880, са дипломом минхенског Правног факултета, његови родитељи су већ имали у виду неколико девојака које су сматрали погодним и пожељним „приликама“ за свога сина. Вест да је њихов син већ начинио свој избор и да

[9] *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, приредио Драгослав Страњаковић, Београд 1939, 112.

[10] Опширније: Александра Вулетић, *Породичне везе јавних личности Србије у другој половини 19. века у мемоарским делима,* „Перо и повест“, Београд 1999, 163-172.

је изабраница његовог срца Шкотланђанка, била је за њих велики ударац: „Да је бацио бомбу у кућу, то би изазвало мању запрепашћеност у породици. Сви родитељски планови тада су пали у воду, и они су ту неочекивану вест примили као велику несрећу... Помисао да њихов вољени Аца, прворођени син, размишља о браку са странкињом, девојком другачијег васпитања и вере, био је за њих страховити ударац и тек је време успело да их помири са ситуацијом.“[11]

Већина младића која се одлучила на женидбу странкињом била је свесна предрасуда према таквим браковима и прибојавала се негативних реакција средине. Њихов главни мотив за брак са женама које су потицале из различитих култура, биле различите вероисповести и говориле различитим језиком од оног који се говорио у средини у којој је требало да живе, вероватно је била љубав. У неким случајевима тај мотив био је конкретнији - трудноћа.[12]

Странкиње које су удајом долазиле у Србију углавном су потицале из средњих и нижих слојева друштва; то су најчешће биле ћерке студентских станодаваца или колегинице са студија. Удајом за Србе који су, захваљујући дипломама европских универзитета, махом припадали вишим друштвеним круговима, и саме су стицале такав друштвени статус. Њихов однос према новостеченом положају у друштву, као и према новој средини у којој су се нашле, био је различит. Неке од њих су, с мање или више потешкоћа, што је зависило и од њихове способности и спремности да се прилагоде, као и од односа друштвеног окружења у којем су се нашле, успевале да се релативно добро уклопе у нову средину. Поједине странкиње су, иако су формално напредовале на друштвеној лествици, долазак у ту средину, заосталију од оне из које су долазиле, доживљавале као друштвени пад.

---

[11] Lena A. Yovitchitch, *The Biography of a Serbian Diplomat,* London, b.g., 55-56 (пасус превела А. В.)(= L. A. Yovitchitch, *The Biography*). Отац Јована Скерлића је, наводно, имао намеру да сина ожени ћерком једног богатог кафеџије, и да младиним миразом поправи материјално стање породице, Живомир Младеновић, *Живот и дело Јована Скерлића,* Београд 1998, 84 (=Ж. Младеновић, *Живот*).

[12] Вук Караџић се одлучио на женидбу Аном Краус у време када је она већ била у другом стању. Владан Ђорђевић се по свршетку студија оженио својом студентском дружбеницом с којом је већ имао двоје деце.

Девојке које су се одлучивале за долазак и живот у земљи у којој никада до тада нису биле, и о којој су слушале углавном из прича својих младића из којих су једино могле да закључе да се ради о земљи и друштву потпуно различитим од оних у којем су оне одрасле, предузимале су вероватно још рискантнији потез од својих изабраника. Поред љубави, њихов мотив је у појединим случајевима био и егзистенцијалне природе, а понекад и њихова неприлагођеност и лично незадовољство које су покушале да превладају одласком из средине у којој су до тада живеле.[13] Њихови родитељи су се, баш као и родитељи њихових изабраника, често противили одласку своје деце у далеку, њима непознату и заосталу земљу.[14] Ипак, неки од њих су у младићима који су се у отаџбину враћали са дипломама европских универзитета видели „добре прилике“ за своје кћери.[15]

Женидба Вука Караџића Ано Краус 1818. године вероватно је први брак са странкињом који је наишао на осуду у српској јавности. Другачија вера, језик и обичаји Вукове изабранице били су трн у оку Вукових пријатеља који су сматрали да ће га женидба са странкињом одвратити од националног рада. Лукијан Мушицки је зато саветовао Вука да „посрби своју Швабицу“ и да је научи српском језику и обичајима, „како би она у један дан славила Божић са својим мужем, кумовима и пријатељима“. Веровао је да би Вук противнике женидбе донекле придобио када би се његова жена у право-

[13] Супруга Радована Мишића, Белгијанка Ирма, није имала родитеље; Клара Скерлић остала је без оца, а њен старији брат, наводно, није био вољан да се о њој стара. Супруге Чедомиља Мијатовића и Милутина Ускоковића биле су знатно старије од својих мужева; удале су се у четвртој деценији живота, што је по оновременим, чак и западноевропским мерилима било прилично касно, види: Велимир Берко Савић, *Синови војводе Мишића,* Ваљево 2001, 28 (=В. Б. Савић, *Синови*); Ж. Младеновић, *Живот,* 75; Радомир В. Ивановић, *Милутин Ускоковић*, Београд 1968, 79.

[14] Ж. Младеновић, *Живот,* 75; Звонимир Кулунџић, *Сликар г-ђа Бета Вукановић (интервју),* Београдске општинске новине, 1, 1940. О магловитој представи коју су о Србији имали становници западне Европе посредно сведочи и Ирма Мишић; када је први пут после удаје посетила родну Белгију, њена родбина је очекивала да ће доћи у српској народној ношњи, В. Б. Савић, *Синови…,* 28.

[15] Др Владан Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из друге половине 19. века,* књ. II, Рукописно одељење Матице српске, М. 14045 (копију рукописа добила сам захваљујући љубазности мр Сузане Рајић); L. A. Yovitchitch, *The Biography,* 51-53; Ана Столић, *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века,* Београд 2003, 52.

славној цркви у Новом Саду „пред очима наших националиста причестила“.[16] Брак са странкињом могао је бити прихваћен само ако би „српска снаха“ прихватила језик, веру и обичаје свога супруга, односно, ако би што мање „одскакала“ од средине. Вук је улагао велике напоре да задовољи та очекивања, али у томе није у потпуности успео; са новооснованом породицом наставио је да живи у Бечу, па његова супруга, која није желела да промени своју веру, никада није добро научила ни српски језик.[17]

Већина бракова између српских младића и девојака које нису биле православне вере склопљена је у православној цркви. Младожењама и њиховим породицама то је уливало сигурност да, и поред женидбе туђинком, нису изневерили традиције и обичаје својих предака.[18] И док је њима било важно да задовоље форму, девојке су би-

[16] Мушицки је писао Вуку да га је у почетку плашило да „венчање са иноверном не помрачи народољубије Ваше“, као и да се митрополит на вест о његовој женидби „срдио, викао, пљувао на Ваш [Вуков] поступак, говорио: ево иште, да му се националисти пренумерирају, а он токорсе националист како се не стиди националиста!“ Вукова женидба Немицом изазивала је и подсмешљиве коментаре његових пријатеља: „ваља да је узео Немицу, да има упражненије у немачком језику“. Мушицки му је, између осталог, писао да његова прија „мора знати српски, и српске обичаје; мора знати *ткати*, и *прести*, у *харфу* или у *гитару* ударати. Све је то нуждно и лепо се слаже. А друга своиства и совршенства подразумевам.“ Вук му је одговорио „да она у арфу ни у китару не зна ни запети, него зна лијепо вести и шити, такођер и ручак готовити; српски мора научити, и српске обичаје; а може научити и прести и ткати, ако јој устреба“, види: Вук - Мушицком, Беч, 30. јануара 1817, Мушицки - Вуку, Шишатовац, 18. фебруара 1817; Мушицки-Караџићу, Шишатовац, новембар 1918; Вук - Мушицком, Беч, 18. марта 1817; Мушицки - Вуку, Шишатовац, 14. април 1818; Сабрана дела Вука Караџића, књига XX, Преписка, I, Београд 1988.

[17] У писмима које је пријатељима писао непосредно после венчања Вук је често говорио о својим плановима како да супругу што брже научи српском језику и обичајима. Сва деца сем Вилхелмине-Мине добила су српска имена; синови су крштени у православној, а кћери у католичкој цркви. С обзиром на то да Ана Караџић никада није добро савладала српски језик, породична преписка је вођена на немачком, види: Вук - Мушицком, Беч, 18. марта 1817; Вук - Мушицком, Беч, 24. април 1818; Вук - Мушицком, Беч, новембар 1819; Вук - Јернеју Копитару, Петроград, 7. април 1819, Сабрана дела Вука Караџића, књига XX, Преписка, I, Београд 1988.

[18] Михајло Пупин, који се оженио Американком и који није скривао жељу да се што потпуније стопи са америчком средином, ипак је нашао за потребу да у сво-

ле спремније да форму жртвују зарад суштине. Према речима Лене Јовичић, ћерке Алис-Мери и Александра Јовичића, њена мајка „није била плиткоумна и знала је да ће моћи да задржи своја религиозна уверења, док би јавно прихватила мужевљеву веру“.[19] Супруга сликара Ђорђа Миловановића, Каролина-Лина Хумел, поред вере променила је и име, тако да је у Србији била позната као Драгиња-Драга Миловановић.

Долазак странкиње био је велики догађај како за породицу, тако и за друштвену средину. Тако је удаја Шкотланђанке Мели-Алис за Александра Јовичића изазвала велико интересовање београдске чаршије. Његови пријатељи и родбина су с нестрпљењем чекали долазак младе Шкотланђанке распитујући се „да ли је висока, мршава или дебела, колики јој је мираз...“[20] И док је млада Шкотланђанака изазвала велико занимање београдске јавности, посета њеног свекра и свекрве Лондону није будила знатижељу ондашњег света. „Здравко у свештеничкој одори и његова жена у српској ношњи изазвали би пажњу у сваком страном граду, али не и у Лондону. Британци су изнад вулгарне љубопитљивости и нису обраћали пажњу на странце. Они су се једноставно губили у величини велеграда“, објаснила је у биографији свог оца њихова унука.[21]

За разлику од лондонске јавности, београдска чаршија је странкињама поклањала велику пажњу, будно пратећи њихово понашање и поступке. Уколико су новопечене „српске снахе“ показивале жељу да се прилагоде, средина је те покушаје углавном примала са симпатијама и трудила се да им у томе помогне. Да би задовољиле очекивања околине, оне су понекад нове обичаје усвајале и упражњавале с више жара од осталих. Владан Ђорђевић тако у својим мемоарима с поносом истиче да је његова жена Паулина, пореклом Аустријанка, у почетку тешко прихватала српску кухињу, која

јим мемоарима истакне да се венчао у „грчко-православној цркви, према ритуалу православне вере, моје мајке и свих мојих предака“, М. Пупин, *Са пашњака,* 275.

[19] L. A. Yovitchitch, *The Biography,* 53, 56 (пасус превела А. В.). Занимљиво је и да је Александар Јовичић, који је потицао из свештеничке породице, био импресиониран свакодневним молитвеним обредима који су обављани у породици његове супруге, пошто таква породична окупљања у Србији нису била уобичајена, *Ibid,* 53.

[20] *Ibid,* 61.

[21] *Ibid*, 81.

је за њен укус била исувише љута, али се касније толико навикла, да је јела љућу храну од њега.[22]

Међутим, уколико странкиње нису биле спремне да се одрекну навика које нису биле у складу са домаћим обичајима, и нису показивале нарочиту жељу да усвоје владајуће норме понашања, средина их је одбацивала. На прихватање нове средине утицали су многи чиниоци, између осталих и структура личности, социјална интелигенција, образовање девојака и тд. Тако је Ана Караџић, жена скромног порекла и образовања, дуго одбијала да дође у Србију. Земљу свог мужа први пут је посетила после једанаест година брака. Поред честих трудноћа и бриге о деци које су је спречавале да то раније учини, није занемарљив ни њен страх, па и отпор да дође у земљу која је још увек била у саставу Турског царства. Беч у којем је одрасла био је једини свет који је познавала и који никако није желела да напусти. Бојала се доласка у земљу за коју је из прича свога мужа знала да је заостала и да се у њој живи другачије него што је она у Бечу навикла. Скученог духа, она није имала нимало жеље да тај свет упозна. Док је Вук 1829. године у Београду радио на изради закона, Ана је са децом боравила у Земуну. У Београд је прешла само једанпут, али ју је тај краткотрајни боравак у српској престоници само утврдио у жељи да остане у Земуну, иако је то представљало велико оптерећење за њихов породични буџет.[23]

---

[22] Др Владан Ђорђевић, *Успомене;* очигледно је да је Ђорђевић имао потребу да истакне чињеницу да се његова жена веома добро уклопила у нову средину. Занимљива је и епизода коју је у новинском интервјуу испричала Бета Вукановић: када је Бранислава Нушића послужила кафом, он је, пробавши кафу, рекао да ништа не ваља и просуо је. Младој Немици је тада показао *како се кува кафа*. Њој се црна кафа толико свидела, да је од тада пила само такву кафу, а не белу кафу коју је пила у Немачкој, види: Београдске општинске новине, 1940, бр. 1.

[23] „Тешко ми је кад помислим да треба са својом јадном децом да живим с оне стране. Више волим да ме смрвиш скупа с овим плодом који носим под срцем; згази ме ногама као црва који зна само да се грчи, али не може да помогне себи!... Гајио си увек превелику љубав према својој отаџбини. И ја волим твоју отаџбину, јер волим тебе. Али можеш и сам увидети да ја у твојој отаџбини не могу да живим, нарочито под данашњим околностима, међу људима који говоре другим језиком, имају друге навике, обичаје и веру... Мили мужу, врати ми мир који си ми одузео! Моје срце се неће смирити док ми не обећаш да ме нећеш водити у Турску, чак кад би ме тамо и кнегињом начинио. Више волим да будем овде, макар и

Вуково родно село Ана Караџић је први пут посетила 1858. године, после венчања ћерке Мине с Алексом Вукомановићем. Мина и њена мајка желеле су да се брак склопи у Бечу, у католичкој цркви, али Вукомановић на то није пристао, па је венчање обављено у Саборној цркви у Београду. Потом су Ана и Вук посетили Тршић. По причању сељака, које је забележио Милан Ђ. Милићевић, она је, наводно, клекла и на коленима дошла до места где је била породична кућа, помолила се Богу и целивала земљу на месту где је било огњиште.[24] Није познато да ли се ова сцена заиста догодила, али је занимљиво да је ово једна од најпомињанијих епизода о Вуковој жени у домаћој литератури. Нашем човеку је годио тај симболички гест поштовања који је његовој земљи одала једна странкиња, макар она била и крајње неугледног порекла, и пред тим утиском је избледео дугогодишњи грчевити отпор који је Ана Караџић пружала доласку у Србију.

Поред Ане Караџић, и странкиње које су се удале за наше дипломате више су живеле у иностранству него у Србији; тако су „избегле“ процес прилагођавања и изложеност суду јавности.[25]

Од свих странкиња које су удајом дошле у Србију, супруга Јована Скерлића, Клара, највише је у јавности жигосана као неприлагођена. У неким делима који се баве Скерлићевим животом и радом неуобичајено велика пажња посвећена је његовом приватном, а

међу последњим женама“, Ана Караџић - Вуку Караџићу, Земун, 12. марта 1831, Вукова преписка, IV, 410.

[24] *Сусрети с Вуком,* Нови Сад 1964, 246.

[25] То је, на пример, био случај са супругама Миленка Веснића, Љубомира Христића, Александра Јовичића, Славка Грујића... Миленко Веснић се после низа година проведених у Паризу вратио у Београд 1920. године са супругом Бланшом, Американком. Веснић је тад дошао на чело владе; али, „он је тада морао и сам увидети да се откинуо од постојбине и менталитета средине. Госпођа Бланша је мењала намештај у Председништву владе, одевала старе служитеље у једнолична одела, основала тенис-клуб и покушавала да буде корисна, али Београд није разумео ту Парижанку. Веснић је изгледао чак и смешан у нашем друштву... што се могао видети пешице како шета кинеске псе госпође Бланше и што вуче са собом лакеје, што пуши само хаване, што има свога „двороуправитеља“, који води рачуна о његовим обавезама, набавкама, поклонима, одевању и томе слично. То није био тон који би одговарао Београду...“, Милан Јовановић Стојимировић, *Силуете старог Београда,* 2, Београд 1987, 149.

пре свега брачном животу.[26] Опште место у Скерлићевим биографијама је да је његов породични живот био несрећан.[27] Његови биографи су се при том радо освртали на Скерлићеву критику Лазаревићеве приповетке *Швабица*, сматрајући да је „свима било јасно да је Скерлић добио горку лекцију због неодобравања главном јунаку *Швабице* (у ствари Лази Лазаревићу) што у своју породицу није увео странкињу. Замерао је Лазаревићу што је погнуо главу пред породицом, а сам је осетио сурову стварност сукоба између странкиње и патријархалне породице, што је довело до растурања до тада прилично патријархалне заједнице.“[28] Прича о Скерлићевом породичном животу заснована је на сведочанствима његових савременика, или, тачније, на принципу „рекла-казала“, па је, стога, вероватно помало искривљена. Од веродостојности изнетих тврдњи о Скерлићевом интимном животу много је занимљивија потреба средине да истакне промашеност Скерлићевог брака са странкињом. Неприлагођеност и несналажење Кларе Скерлић у новој средини изазивали су осуду јавности. Непосредно после Скерлићеве смрти Клара је са ћерком напустила Србију, што је такође говорило у прилог тези да се у српској престоници није добро осећала. [29]

[26] На пример књига Ж. Младеновића, *Живот*. Мидхат Бегић, који је дисертацију о Скерлићу одбранио на Сорбони, напоменуо је да је на молбу Скерлићеве породице из дисертације изоставио делове који се односе на Скерлићев интимни живот, види: Мидхат Бегић, *Јован Скерлић. Човек и дело,* Београд 1966, 295.

[27] Ову тезу Скерлићеви биографи заснивали су на сећањима савременика, као и на писмима и мемоарима Кларе Скерлић, који су сада недоступни јавности. Живомир Младеновић се у својој студији о Јовану Скерлићу позива на писма која му је Клара Скерлић на његову молбу писала, и у којима му је слала обавештења о Скерлићевом животу и раду. На Младеновићеву молбу она је написала и успомене на свога мужа (на француском језику) које је Младеновић такође користио у свом раду, види: Живомир Младеновић, *Живот и дело Јована Скерлића*, 73, напомена 16. Мемоаре Кларе Скерлић користио је и Мидхат Бегић. Нисмо успели да сазнамо у чијем се поседу *Мемоари* данас налазе.

[28] Ж. Младеновић, *Живот*, 83.

[29] По речима Милана Грола, Скерлић је „сам пао у замку свог сопственог књижевног романтизма о *вишој жени,* жени с унутрашњим животом, једној од оних ’које су умеле створити себи један виши идеал живота и живеле у њему‘, како он вели у својој надахнутој студији о Милици Стојадиновић-Српкињи“, Милан Грол, *Из предратног Београда,* Београд 1939, 135.

За разлику од Ане Карацић и Кларе Скерлић, велики број странкиња се боље снашао у новој средини. Многе од њих су и после смрти својих мужева остале да живе у Србији. То је био случај, на пример, са супругама Милутина Ускоковића, Ђоке Миловановића, Живојина Мишића, Радована Мишића и Ристе Вукановића. Супруга Ђоке Миловановића је мужа надживела 24 године, Ирма Мишић је надживела мужа Радована три деценије, супруга Милутина Ускоковића, Бабет, мужа је надживела 38 година, а Бета Вукановић свог мужа Ристу чак 54 године. Из преписке Бабет Ускоковић и Луизе Мишић види се да су добро савладале српски језик. Деца неких од њих, као на пример Ирме и Радована Мишића, говорила су само српски.

Већина ових жена су после удаје свој завичај повремено посећивале. Ипак, појединим супружници су околност да су потицали из различитих средина користили за наизменичан боравак у обе. Тако су Ђока и Драгиња Миловановић изабрали Београд за стално место боравка, али су, кад год су им то прилике допуштале, одлазили у Минхен. Једна од њихових ћерки се тамо и удала. Први светски рат породица је провела у Немачкој, у којој је Ђока Миловановић и умро 1919. године. Његова супруга је мужевљеву урну донела у Београд, у којем је наставила да живи све до дубоке старости када се преселила код ћерке у Минхен, где је и умрла.[30]

Странкиње су у нову средину доносиле и своје обичаје. Тако је Шкотланђанка Мери-Алис запрепастила београдску чаршију већ на свом венчању. Њој се није допао српски обичај да на свадби стари сват буде уз младу, већ је инсистирала да уз њу буде младожења; није било уобичајено да млада и младожења играју заједно на својој свадби, али је она и то правило прекршила. Млади брачни пар је често ишао на веслање, што је у оновременом Београду сматрано као прилично ексцентричан вид рекреације. По рођењу првог детета млада мајка је из домовине набавила колица за бебу која су такође изазвала сензацију у Београду. Већ после годину и по дана млади пар се преселио у Лондон, у којем је Александар Јовичић добио службу, и у којем је провео највећи део своје каријере. Мери-Алис је тако била у прилици да своју децу одгаја на начин и у складу са обича-

[30] Миодраг Јовичић, *Ђока Миловановић (1850-1919),* Београд б.г, 7-28.

јима своје земље. Поред родитеља, о деци се старала и гувернанта, Шкотланђанка, која је са Јовичићима била и за време њиховог петогодишњег боравка у Бечу. Мајка Аце Јовичића је приликом посете синовљевој породици имала потешкоћа да се споразуме са својим унуцима пошто они нису говорили српски. Ипак, најстаријег сина Јовичићи су послали на школовање у Србију у којој је он остао као официр у српској војсци.[31]

Занимљиво је да су и Живојин Мишић и његов син Радован били ожењени странкињама. Према сведочењу ћерке Радована Мишића, брак њеног оца с Белгијанком Ирмом подстакла је њена бака Лујза. За време рата Лујза Мишић се у избеглиштву у Француској упознала са младом Белгијанком. С обзиром на то да Ирма није имала блиских рођака, Лујза ју је повела са собом у Солун, где ју је упознала са својим сином; млади пар се по завршетку рата венчао у Београду. По сећању њене ћерке, снаху је са свекрвом спајала велика и искрена љубав, „сасвим необична у овом нашем поднебљу. Не треба заборавити да су обе биле другог менталитета, што их је зближило и везало.“[32]

У многим случајевима супруге су подстицале и помагале својим мужевима у раду. Проучаваоци књижевног дела Милутина Ускоковића истицали су значај супруге Бабет за његов књижевни рад. Бабет је била добар познавалац књижевности и уметности, а уз то је брзо научила српски језик. Недовољно сигурном у себе и друштвено неприлагођеном, Ускоковићу је осам година старија и психички стабилнија супруга била потпора и у раду и у свакодневном животу. Раздвојеност од супруге у тешким ратним тренуцима 1914. године вероватно је допринела његовој одлуци да себи одузме живот. [33] Супруга Јована Скерлића студирала је књижевност заједно са

[31] L. A. Yovitchitch, *The Biography,* 60-67, 122-124, 167-168.
[32] Даница Дуда Мишић, *Кратка прича о моме оцу* и *Моја мама Ирма,* В. Б. Савић, *Синови,* 22-32.
[33] Радомир В. Ивановић, *Милутин Ускоковић*, 79; Idem, *Необјављена писма Милутина Ускоковића,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXXI, 1-2, 1965, 102-112. Писма која је Ускоковић слао супрузи непосредно пред трагичну смрт 1914. године одишу изузетном љубављу, топлином и бригом, види: Љубомир Симовић, *Писма Бабети Милутина М. Ускоковића,* Вести. Лист за политичка

својим мужем у Лозани. Њихова краткотрајна веза која је претходила венчању била је заснована се највећим делом на размени мисли о књижевности. Ипак, после удаје, с обзиром на то да није савладала српски језик, Клара није могла да прати српску књижевност, а самим тим ни да помаже супругу у раду.[34] Александар Јовичић је, захваљујући, између осталог, и свом браку са Шкотланђанком, добио дипломатску службу у Лондону. Млади пар се по доласку у Србију дружио са Чедомиљем Мијатовићем и његовом женом Енглескињом. У време када је Мијатовић био министар у српској влади, он је, „имајућу у виду његово (Јовичићево) образовање, знање страних језика, способности..., и, не мање важно, његову жену која је била Британка, предложио му одлазак у Лондон где је требало да се отвори српско посланство".[35]

Велики број странкиња удатих за Србе учествовао је у хуманитарном раду током балканских ратова и Првог светског рата. Тако је Клара Скерлић током 1912/13. била болничарка. Најстарија ћерка Мери-Алис и Александра Јовичића волонтирала је за српски Црвени крст. Мабел Грујић, супруга дипломате Славка Грујића, била је у САД један од главних иницијатора и организатора слања хуманитарне помоћи српском народу током Првог светског рата. Мабел Грујић и Елизабет Христић, Иркиња удата за српског дипломату Љубомира Христића, објавиле су у „Тајмсу" чланке посвећене стању у Србији; Елизабет Христић је превела и српску химну на енглески језик 1914. године.[36]

Поједине странкиње су се у новој средини остариле и професионално. То је био случај са Драгињом Миловановић и Бетом Вукановић.

и друштвена питања среза Титово Ужице, бр. 578, 31. 06. 1958, стр. 4-5; бр. 579, 07. 08. 1958, стр. 4-5.

[34] Ж. Младеновић, *Живот,* 84-85.

[35] L. A. Yovitchitch, *The Biography*, 69.

[36] Јелена Скерлић-Ћоровић, *Породична писма Јована Скерлића,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXX, 1-2 (1964), 110; Lena A. Yovitchitch, *The Biography of a Serbian Diplomat,* 300-301; Убавка Остојић Фејић, *Сједињене Америчке државе и Србија 1914-1918,* Београд 1994, 62, 65, 69, 71-75, 100, 174; Јелена Лозанић Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију у у Првом светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915-1920* (Писма прикупила и средила Др Анка Гођевац -Суботић), Београд 1970, 6, 201.

Каролина Хумел, односно Драгиња-Драга Миловановић је у Минхену, у којем се упознала са будућим мужем, студирала музику. Месец дана по доласку у Београд она је већ дириговала хором Београдског певачког друштва, поставши тако прва жена диригент у Србији. Наредне године је због рођења првог детета морала привремено да прекине каријеру. После читаве деценије посвећене рађању и бризи о шесторо деце, Драга Миловановић се вратила педагошком позиву. Водила је женски хор и предавала певање у Вишој женској школи. Са својим мужем била је и један од оснивача *Удружења српских уметника за пластичне уметности и музику.* Драга Миловановић је нарочито настојала да у Београду популарише концертно певање, али је у том подухвату доживела и извесно разочарање, пошто београдска средина још увек није била спремна да прихвати тај вид музичког изражавања.[37]

Сликарка Бета Вукановић је једна од малобројних странкиња која је успела да остави дубок траг у српској култури. Током студија сликарства у Минхену упознала је доста младих Срба који су се тамо школовали. „Од њих сам знала да је Београд мали, да се налази на периферији Европе и да од турског града постаје европска варош. Да ћу у њему провести свој век, нисам ни у сну слутила. Но једног дана, заљубих се у једног дугачког Херцеговца, удадох се за њега и, уместо на свадбено путовање, кренусмо преко Пеште, Суботице и Новог Сада - за Србију“, сећала се касније Бета Вукановић.[38]

Млада сликарка је дошла у средину у којој је ликовна уметност тек почела да се развија, па су њен живот и рад нераскидиво повезани са историјом српског сликарства. По самом доласку у Србију млади уметнички пар је заједно са вајаром Симом Роксандићем, такође минхенским ђаком, приредио своју прву изложбу. Поред уметничког стваралаштва, Бета Вукановић се бавила и педагошким радом. Године 1900. заједно са мужем преузела је управу над првом приватном сликарском школом у Београду, коју је водила до 1936. године; од 1907. до 1924. године предавала је сликарство и у женској гимназији и тако у ликовно стваралаштво увела многе генера-

[37] Миодраг Јовичић, *Ђока Миловановић*, 7, 12, 16-17.

[38] *Бета Вукановић. Поводом шездесет година уметничког рада,* Књижевност XXVII (1958), 249.

ције сликара. Била је и један од оснивача и најактвнијих чланова удружења југословенских уметника „Лада“ основаног 1904. године. Њена сликарска интересовања била су многострана. Између осталог, прва је у Србији почела да се бави уметничком карикатуром, портретишући велики број личности из политичког и културног живота Београда. Велико интересовање показивала је и за сликање фолклористичких мотива и типова, нарочито оних из јужне Србије, па јој је Београдско женско друштво поверило задатак да наслика серију таквих мотива из разних крајева Србије.

После више од четири деценије живота у Београду, на новинарско питање како се својевремено снашла у новој средини, Бета Вукановић је одговорила да јој је требало доста времена да се навикне на живот у српској престоници. Привикавање је било олакшано чињеницом да су она и њен муж били одлично прихваћени у многим најугледнијим београдским породицама. Тврдила је да јој је „патријархални Београд“ био врло привлачан, да ју је уметнички одушевио и позитивно утицао на њу. Само на две ствари никада није успела да се навикне - београдску калдрму и српску паприку.[39]

Риста Вукановић је умро 1918. године у Паризу. Као и Драга Миловановић, и Бета Вукановић се после мужевљеве смрти вратила у Београд, у којем је и умрла 1972, у 100-тој години живота.

Занимљиво је како су савременици Бете Вукановић покушали да дају одговор на питање зашто је остала да живи у Београду, за који је „ни гроб не веже“: „Ако бисте које од ових питања поставили г-ђи Вукановић, она би вам дала какав практичан одговор, или казала да је то само навика. Узрок је много дубљи: најбоље године свога живота и свога рада она је провела уз мужа Србина код нас; све успомене је везују за Београд; њен живот уметнице и жене овде је дубоко ухватио корена; *она осећа с нама: она је наша* (подвукла А. В.).“[40]

Супруга Чедомиља Мијатовића, Елоди Лотон Мијатовић, издваја се од осталих странкиња по томе што је покушала да приближи две културе - енглеску и српску. И као што је она одиграла зна-

[39] Милица Јанковић, *Госпођа Бета Вукановић,* Мисао, XXI (5-6), Београд 1926, 320; Звонимир Кулунџић, *Сликар г-ђа Бета Вукановић (интервју),* Београдске општинске новине 1, 1940.
[40] Милица Јанковић, *Госпођа Бета Вукановић,* Мисао, 335.

чајну улогу у буђењу интересовања код свог супруга за различите видове енглеске културе, тако је Чедомиљ Мијатовић у великој мери помогао својој жени да постане добар зналац српског језика, књижевности и историје. Главни циљ њеног рада био је упознавање енглеске јавности са српском књижевношћу и културом, као и стварање представе о енглеској култури у српској јавности. Посреднички рад Елоди Лотон између енглеске и српске књижевности и културе тематски је био многостран. Превођењем српских народних песама и приповедака на енглески, као и писањем историје модерне Србије за енглеску читалачку публику, покушала је да енглеску јавност боље упозна са српском културом. За српску читалачку публику преводила је књижевна дела из савремене енглеске и америчке књижевности и религијске литературе. Такође је превела и знаменито дело Флоренс Најтингејл о нези болесника, чиме је желела да да допринос подизању нивоа здравствене културе у Србији. [41] О томе сведочи и податак да је две стотине примерака ове књиге поклонила српском Министарству просвете с препоруком да се поделе добрим ученицима.[42]

На посреднички рад Елоди Лотон указано је још 1893. године. У хвалоспеву изговореном у њену част у Српском девојачком друштву у Новом Саду, истакнуто је да је она, „која није Српкиња по крви, па ипак јесте ретка Српкиња не зато што се за Србина удала, већ зато што је сав свој живот посветила Српству, неуморно радећи за напредак његов и будућност“.[43] Њену смрт 1908. године забележило је неколико српских новина у пригодним некролошким белешкама. Писци некролога су јој одали признање првенствено због њеног упознавања енглеске јавности са српским народним песмама и историјом модерне Србије.[44] Осталим областима њеног интересовања и рада, као што су упознавање српске јавности са англоамеричком књижевношћу и популарисање савремене медицинске литературе у Србији, придавана је мања пажња.

[41] Симха Кабиљо-Шутић, *Посредници двеју култура. Студије о српско-енглеским књижевним и културним везама,* Београд 1989, 9-132.
[42] АС, МПс 1828/XII/1864.
[43] Бранислав Станојевић, *Госпођа Елодија Л. Мијатовићка,* Нови Сад 1893.
[44] Вечерње новости, бр. 334 (1908), стр. 2; Београдске новине, бр. 335 (1908), стр. 4.

*

Странкиње су биле друштвено прихватане онда када су показивале спремност да се прилагоде новој средини, усвајајући њен језик, навике и обичаје. За њихову потенцијалну улогу преносиоца идеја и начина живота карактеристичних за средине из којих су потекле, српска средина није била заинтересована и према таквим покушајима била је сумњичава. Осим тога, странкиње које су живеле у Србији биле су малобројне да би оствариле већи утицај на друштвени живот. Ретке су биле оне које су се, као Елоди Лотон Мијатовић, свесно определиле за рад на зближавању и међусобном упознавању двеју култура. Иако је у уском кругу образоване јавности истицан значај таквог рада, српско друштво још увек није било у стању да сагледа важност посредништва између различитих култура, па самим тим ни да се користи везама које су странкиње у Србији успостављале са срединама из којих су долазиле.

Aleksandra Vuletić

Foreign women - „Serbian daughters-in-law“ in the 19th and early 20th centuries

Summary

Due to poor social mobility, in the 19th and early 20th century, in Serbia matrimonial bonds were as a rule forged with persons from the immediate milieu. In Serbian rural society establishing matrimonial bonds with persons of a different language, culture and religion was considered socially unacceptable.

The few foreign ladies who had come to Serbia having married Serbs were primarily the wives of young men who had studied abroad. They would be socially accepted when they demonstrated a desire and readiness to adapt to the new milieu, adopting its language, habits and customs. Serbian society was disinterested in their potential role as vectors of ideas and of the way of life typical of their original communities and regarded all such attempts with suspicion. Apart from that, the number of foreign ladies who lived in Serbia was too small for

them to be actually able to exert any significant influence on social life. Only few of them had consciously opted to work to bring two cultures closer together and familiarized with one another. Although the small circle of the educated public emphasized the importance of such work, Serbian society was still not able to grasp the importance of mediation between different cultures, and thereby not able to make use of the links that foreign women in Serbia were maintaining with their original communities either.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 87-107
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 87-107

УДК : 327:94](497.11) "1879"

Милош ЈАГОДИЋ
Филозофски факултет
Београд

УПАДИ АЛБАНАЦА У СРБИЈУ 1879. ГОДИНЕ

Рат 1877/78. године довео је српску државу у оружани сукоб са Албанцима. Наиме, територије које су српске трупе тада ослободиле биле су пре рата делом насељене албанским становништвом, које се супротстављало наступајућој српској војсци. Већина албанске популације из области потоњих Округа топличког и врањског се током сукоба иселила дубље у унутрашњост Османског царства, тако да их је склапање Берлинског уговора затекло са турске стране демаркационе линије. Српска влада је одмах по склопљеном миру почела да ради на насељавању опсутелог земљишта српским становништвом, а исељени Албанци су остали као избеглице – мухаџири – с друге стране границе, чекајући да им османске власти обезбеде одговарајућа места за насељавање.[1] Одлуке Берлинског конгреса о увећању Србије, поразна искуства из недавно завршеног рата и прилив великог броја муслиманских избеглица утицали су на Албанце да у Кнежевини Србији препознају државу која, скупа са Црном Гором и Грчком, наводно угрожава њихове интересе формулисане програмом Призренске лиге. Немири и врења које је албански покрет изазивао у Косовском и другим вилајетима током четири годи-

[1] О исељавању муслимана из Нових крајева Србије током рата 1877/78. године и о потоњем насељавању тих предела видети радове М. Јагодић, *The Emigration of Muslims from the new Serbian Regions 1877/1878*, Balkanologie 2-2 (1998), 99-122; Idem, *Насељавање Топличког округа 1878-1879. године*, Годишњак за друштвену историју 1 (2000), 52-57; Idem, *Насељавање Кнежевине Србије (1861-1880)*, Београд, садржи потпуну библиографију о дотичној проблематици.

не деловања Лиге (1878-1881), одражавали су и на Србију и то најчешће кроз изазивање инцидената на њеној новој јужној граници.[2]

Упади Албанаца из пограничних делова Османског царства у Србију, прецизније у Топлички и Врањски округ, почели су одмах након разграничења 1878. године. Порозна, недовољно насељена и са српске стране неутврђена граница, као и недостатак јаке османске власти у Косовском вилајету омогућавали су инциденте ове врсте. У току пролећа и лета 1879. године упади Албанаца били су најучесталији, готово свакодневни. Њихова непосредна последица биле су немале људске жртве и извесна материјална штета. Ипак, њихов историјски значај није у томе; он лежи у дипломатским последицама чије су импликације далеко превазилазиле важност обичних пограничних чарки и које су задирале дубоко у саму суштину државне и националне политике Кнежевине Србије.[3]

Албанци су најчешће у Топлички округ упадали у малим четама од неколико, до неколико десетина људи. Углавном су отимали стоку становништву из пограничних села и одводили је преко границе. У таквим пљачкашким акцијама се нису устручавали од убистава сељака чију су имовину крали. Примери оваквих злочина су заиста били многобројни током 1879. године и овде ради илустрације наводимо само један карактеристичан: "7. априла[4], пет наоружаних Арнаута убили су на место: Стајка Стаменковића и сина му Тошу из Гргуровца среза Јабланичкога. Ови су људи били на орању, да привреде што за свој живот, а они тако буду жртва нечовечних Арнаута, па им још поред тога у Турску отерају: једног вола, краву и

[2] О Призренској лиги: Ј. Хаџи-Васиљевић, *Арбанаска лига - Арнаутска конгра – и Српски народ у Турском царству (1878-1882)*, Београд 1909; В. Stuli, *Albansko pitanje (1875-1882)*, Rad JAZU 318 (1959), 287-391; М. Војводић, *Берлински конгрес и Призренска лига*, Историјски гласник 1-2 (1989), 1-21; Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло-идеје-пракса*, Београд 1995; Б. Храбак, *Призренска арбанашка лига: 1878-1881*, Београд 1998.

[3] О албанским упадима у Србију 1879. године писао је Јован Хаџи-Васиљевић, *op.cit.,* 6-9. За писање ове расправе коришћени су највећим делом необјављени извори из Архива Србије (=АС).

[4] Сви датуми у главном тексту су по новом календару, а у напоменама по старом и новом.

јуне, што кошта по процени 15 # ћ. или 180 динара".[5] У месецу августу су албанске чете, осим пљачке, подметале и пожаре по шумама Топличког округа, изазивајући на тај начин општу несигурност међу становништвом и наносећи значајну материјалну штету. Због летњих температура, пожари су се брзо ширили, па се дешавало и да захвате куће у појединим селима. Њихово савладавање је изискивало велико ангажовање локалне популације, тако да су људи били практично спречени да се баве својим домаћим свакодневним пословима.[6]

Упади Албанаца у Врањски округ су се донекле разликовали од упада у Топлички. У овом случају су се, наиме, често сретале чете које су имале више од 100 људи. У Врањском округу се такође дешавало да Албанци бораве по неколико дана са српске стране границе, крстарећи по шумама и неприступачним пределима и вребајући одговарајућу прилику за пљачку. Убиства локалних сељака ни овде нису била ретка појава. Како је изгледао један типичан упад албанске чете у Врањски округ види се из следећег описа: "1. априла ове године 140 Арнаута који су из Китке дошли, на атару среза Лесковачког прешли су границу, пак су скоро недељу дана по шумама лутали, док нису наишли на кућу Новка Стојановића у Црцевцу код Лалинаца близу Големог Села, пак су онда напали на кућу, Новкову жену на место убили, а њега и сина му ранили; затим отерали 2 вола, 1 коња, 16 оваца и 41 козу и сво покућство покупили и однели у Турску. Новко сада тражи на име накнаде за отерану стоку и однешено покућство а тако и у име дангубе и лечења себе и сина и погребних трошкова око сарањивања жене своје 8164 динара."[7]

Осим оваквих, условно говорећи, мањих пограничних инцидената, Албанци су предузели и један масиван напад на Куршумлију 18. априла 1879. Одред од око 1000 Албанаца је тог дана у зору извршио препад на српске пограничне снаге на Преполцу, потиснуо их са границе, продревши тако до вароши Куршумлије. Истовреме-

[5] АС, Министарство унутрашњих дела-полицајно одељење (=МУД-П), 1887, Ф XVI Р 168, Начелник Топличког округа министру унутрашњих дела бр. 1414, 31. марта/12. априла 1879.

[6] Ibid, Начелник Топличког округа министру унутрашњих дела бр. 5134, 7/19. септембра 1879.

[7] Ibid, Начелник Врањског округа министру унутрашњих дела бр. 2452, 17/29. маја 1879.

но је други одред Албанаца од око 500 људи упао у Србију долином Косанице и упутио се ка Куршумлији пљачкајући околна села. Варош је испрва бранило 250 српских војника, но чим се сазнало за напад, била је наређена мобилизација Крушевачке, Алексиначке и Књажевачке бригаде. Наравно, требало је да прође извесно време док се ова војска прикупи и стигне у помоћ Куршумлији. У међувремену су се 19. априла ујутру водиле борбе око града, а увече истог дана је браниоцима стигло појачање од две пешадијске чете из Прокупља. Ипак, 21. априла су Албанци успели да заузму град и опљачкају га. Том приликом су запалили и складиште муниције које се налазило у градској џамији. Потом су се са пленом повукли најпре на Самоков, а одатле су се вратили преко границе у Турску, склањајући се од наступајућих надмоћних српских трупа. До 24. априла су сви Албанци били протерани са српског земљишта. У овом нападу су српски губици у људству износили четири мртва и три рањена војника, а причињена материјална штета се процењивала на 753404 динара. Становништво неколико села која су се нашла на путу Албанцима је било до те мере опљачкано да су локалне власти Топличког округа морале да моле Црвени крст да страдалима пошаље помоћ не само у храни, него и у оделу, јер су били остали дословце без игде ичега.[8] По бројности нападача знатно мањи, али свакако озбиљан напад, Албанци су извршили 3. августа 1879. Тада је одред од око 300 људи ударио на село Слишане у Јабланичком срезу, опљачкао га и подметнуо пожар у оближњој планини. При повратку у Турску ови Албанци су упали у заседу које им је поставило посебно пограничко крстареће одељење српске војске, те су приликом борбе која се ту развила изгубили три човека и већи део плена.[9]

[8] Ibid, Начелник Топличког округа министру унутрашњих дела бр. 1682, 17/29. априла 1879; исти истом бр. 2658, 29. маја/10. јуна 1879; исти истом бр. 5134, 7/19. септембра 1879; S/GB 239 Foreign Office (=FO) 105/5, Гулд Солсбериј бр. 86, 87, 88, 18. априла 1879; исти истом бр. 98, 99, 21. априла 1879; исти истом бр. 101, 23. априла 1879; S/F-39 Ministère des Afaires Étrangères-Legation de France en Serbie (=S/F), Де Мишел Вадингтону бр. 9, 18. априла. 1879; исти истом-телеграм 19. априла 1879; Архив САНУ (=АСАНУ), Историјска збирка, бр. 7242, *Бележнице Јована Мишковића* XII, листови 40-42; Ј. Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 8.

[9] АС, МУД-П, 1887, Ф XVI Р 168, Начелник Топличког округа министру унутрашњих дела бр. 5134, 7/19. септембра 1879; Министарство иностраних дела-поли-

На основу сачуваних извора може се утврдити да су Албанци у току 1879. године извршили 73 упада на територију Топличког и 12 на територију Врањског округа. Биланс причињене штете до 19. септембра у Топличком округу износио је: 39 мртвих и 25 рањених људи, 17 пожара, опљачканих 182 говеда, 31 биво, 160 оваца, 162 козе, 25 коња, 15 магараца и четири пушке, што је све процењено на 1109633 динара. Овом приликом је важно напоменути да су начелства оба поменута округа о сваком појединачном инциденту редовно извештавале надлежне власти Косовског вилајета, захтевајући од њих да похватају починиоце злочина и врате опљачкана добра.[10]

Турско држање по питању албанских упада било је у великој мери одређено општим односом власти у Косовском вилајету према Албанцима у контексту деловања Призренске лиге. Чињеница је да су Албанци били наоружани пушкама Мартинијевог система, које је користила регуларна османска војска.[11] Они су их и добили од царских трупа, како би могли да се супротстављају извршењу Берлинског уговора, превасходно у погледу црногорске границе.[12] Османске власти Косовског вилајета су морале да знају за намере и припреме Албанаца да предузму веће упаде у Србију, као што је био онај 18. априла, јер је било просто немогуће да им промакне окупљање тако великог броја наоружаних људи крај српске границе. Међутим, оне ништа нису чиниле да их предупреде. Све то, опет, не значи да су турске власти директно инструирале Албанце да предузимају нападе. Оне једноставно нису желеле да се са њима директно сукобљавају по питању упада у Србију, зато што им је албански покрет у том тренутку био потребан ради опструирања разграничења са Црном Гором и Грчком. С друге стране, кад год су биле у могућ-

тичко одељење (=МИД-ПО), 1879, ролна микрофилма 54, Т/1, Министар војни Јован Мишковић министру иностраних дела Јовану Ристићу пов. бр. 275 и 277, 26. јула/7. августа 1879. Још један већи напад на села око Куршумлије се догодио 1/13. фебруара, када је шест батаљона српске војске морало да интервенише, али о њему нисмо могли да нађемо више података у изворима. Ј. Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 8; AC, S/GB 239 FO 105/5 Гулд Солсберију бр. 56, 23. фебруара 1879.

[10] Број албанских упада у Врањски округ је био вероватно већи, јер се сачувани подаци односе само на период до 29. маја. АС, МУД-П, 1887, Ф XVI Р 168.

[11] АС, МУД-П, 1887, Ф XVI Р 168, Начелник Топличког округа министру унутрашњих дела бр. 2658, 29. маја/10. јуна 1879.

[12] Ј. Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 52, 59.

ности да спрече упаде Албанаца, а да притом не дођу у сукоб већих размера са њима, турске војне власти су, према признању српских војних званичника, то и чиниле.[13] Да су власти Косовског вилајета избегавале конфликте са Албанцима због упада у Србију, сведочи и следећи пример: Након једног напада на Преполац, који су у мају 1879. спровели углавном мухаџири, вилајетске власти су похапсиле кривце, али су их након кратког времена пустиле из затвора под притиском призренских и ђаковачких албанских првака, истакнутих чланова Призренске лиге.[14]

Српска влада је на Порти предузимала дипломатске кораке у циљу спречавања упада Албанаца. У фебруару 1879. је од Порте захтевано да пошаље јаче контингенте редовне војске на српско-турску границу, како би се на тај начин одржавао мир у пограничном појасу. По свему судећи, османске власти су изашле у сусрет српском захтеву.[15]

Потом је, међутим, уследио напад Албанаца на Куршумлију 18. априла, који је изазвао низ озбиљних дипломатских последица. Прва српска реакција на тај догађај била је веома оштра. Порти је упућен снажан протест већ 19. априла, у коме се одговорност за тај "озбиљан војнички напад" стављала њој на терет. Даље је уследила претња да ће, ако османске власти не обезбеде "у потпуности" мир на граници, српске трупе ући у Турску и "задржати се само онде, где (их – М. Ј.) сила задржи". На крају је истакнуто да српска влада задржава право да евентуалне рекламације поводом овог догађаја формулише касније, када прикупи све податке о причињеној штети.[16] Српска претња упадом у Турску била је, међутим, неоснована и састављач ове ноте, српски министар иностраних дела Јован Ристић,

[13] *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1869-1880)*, приредио Гргур Јакшић, Београд 1953, бр. 227, 247; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870 до 1873 и од 1877 до 1880,* Београд 1931, бр. 141, 265.

[14] АС, МИД-ПО, 1879, ролна 54, Т/1, пов. бр. 235, Јован Мишковић Јовану Ристићу бр. 124, 125, 14/26. маја 1879.

[15] АС, МИД-ПО, 1879, ролна 53, П/5-VII, Филип Христић Јовану Ристићу 6/18. фебруара 1879; исти истом бр. 44, 16/28. марта 1879; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868-1880)*, бр. 204, 231.

[16] Ibid, ролна 54, П/5-VII, Јован Ристић Филипу Христићу пов. бр. 151, 7/19. априла 1879, концепт.

био је тога свестан. Наиме, чим су у Београд стигле вести о нападу Албанаца на Куршумлију 18. априла, одржана је седница Министарског савета. На њој су сви министри-цивили предлагали да се предузме контранапад и упадне у Турску. С друге стране, министар војни, Јован Мишковић и министар грађевина, Ранко Алимпић, били су против таквог корака, указујући на могућност избијања рата са Османским царством, рата за који Србија није била спремна. Њихово мишљење је уважено и одмах се одустало од идеје војног продора на турску територију.[17] Ристић је, ипак, очигледно сматрао да би оваква претња, иако празна, могла да има одговарајућег дејства на Порти. У комуникацији са посланицима страних сила у Београду, српска влада је одговорност за албански напад у суштини бацала на Порту, изражавајући уверење да су османске власти допустиле да се тако нешто догоди, како би се онемогућио рад међународне комисије за разграничење, која се управо тада бавила повлачењем нове српско-турске границе према слову Берлинског уговора. Осим тога, истицано је да ће Србија у догледно време формулисати захтев за неком врстом компензација од Порте.[18]

Догађаји у вези са упадима Албанаца у Србију посебно су привукли пажњу британског конзула у Београду, Гулда. Он се још у фебруару 1879. заинтересовао за ово питање. Тада је, извештавајући Министарство спољних послова своје земље о стању на српско-турској граници, истицао како су сукоби између Срба и Албанаца у граничном појасу одувек постојали, поткрепљујући своје тврдње примерима из времена друге владе кнеза Михајла. Тај стари анимозитет се само повећао током последњег српско-турског рата, јер су српске трупе пред собом гониле албанско становништво, које је након склапања мира остало са османске стране границе. Ови људи су доцније, писао је Гулд, лутали граничним појасом, вребајући сваку прилику за пљачку или убиство својих непријатеља, Срба. У тим настојањима су имали подршку сународника, староседелаца из Косовског вилајета. У том тренутку је Гулд био мишљења да би најбоље решење било да се подстакну српска и турска влада да обострано повећају број регуларних трупа на граници, те да на тај начин онемогуће да-

[17] АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7242, *Бележнице Јована Мишковића* XII, лист 40.
[18] AC, S/GB 239 FO 105/5, Гулд Солсбериј бр. 98, 99, 21. априла 1879.

ље инциденте.[19] Напад Албанаца на Куршумлију довео је, међутим, до промене у Гулдовом виђењу оптималног решења овог проблема. Он је, наиме, сада сматрао да би албански упади у потпуности престали уколико би српске власти дозволиле повратак свим Албанцима који су током рата избегли у Турску. У исправност оваквог резоновања га је још више убедила иформација коју је примио од руског конзула у Београду, а која се односила на узроке албанског напада на Куршумлију. Према тврђењу његовог колеге, Албанци су овако масивним упадом желели да се освете Србима, јер су, наводно, нешто раније српске пограничне страже, састављене од бивших устаника из Старе Србије, упале у Турску и опљачкале албанске мухаџире у нека три села.[20] Потврду за овакво тумачење узрока напада на Куршумлију нисмо могли да нађемо ни у једном другом извору, али то у овом случају и није толико важно, јер је Гулд био апсолутно убеђен у истинитост изложених навода и даље је деловао у складу са тим. Форин офис је усвојио ставове свог представника у Београду, пославши му инструкцције да изјави српској влади како ће се Србија суочити са озбиљним последицама, ако не усвоји мере којима би се дозволио повратак кућама оним људима који су их напустили током рата.[21]

Српска влада је у међувремену припремала свој званичан корак у погледу решења питања албанских упада. Јован Ристић је 30. маја 1879. предао посланицима сила потписница Берлинског уговора у Београду ноту којом се захтева ревизија граничне линије према Османском царству код Врања, према којој би неколико стратешки важних тачака припало Србији. Ристићева аргументација би се могла сажети у тврдњу да је Србији неопходна исправка границе, како би се могла боље организовати њена одбрана од албанских упада. Као повод за овакав корак је посебно истакнут напад Албанаца на Куршумлију.[22] Јасно је да је Ристић на овај начин заправо покушао да искористи поменути инцидент како би издејствовао промену, за Србију заиста стратешки неповољне, граничне линије. Његово резо-

[19] Ibid, Исти истом бр. 56, 23. фебруара 1879.
[20] Ibid, Исти истом бр. 110, 7. Маја 1879; исти истом бр. 120, 22. маја 1879.
[21] AC, S/GB 238 FO 105/5, Солсбери Гулду бр. 53, 24. маја 1879, концепт.
[22] AC, МИД-ПО, 1879, ролна 54, Т/1, пов. бр. 234.

новање је, међутим, имало једну слабу тачку: Албанци су извршили напад на Куршумлију, а не на Врање и иначе је већи број упада био усмерен ка Топличком, него ка Врањском округу. Српска нота је била одбијена од сила потписница Берлинског уговора, које су стајале на становишту његовог доследног спровођења. Она је, међутим, утицала на Гулда да још више интензивира своја настојања да се питање албанских упада реши репатријацијом мухаџира.[23]

Добивши за то одобрење своје владе, Гулд је почетком јуна почео да врши јак притисак на Ристића да српска влада дозволи повратак Албанцима. Истовремено се трудио и да убеди посланике осталих сила у исправност свог гледишта. Српски министар иностраних дела је избегавао да Гулду пружи било какав конкретан одговор, изговарајући се важношћу питања, у чијем решавању коначан одговор припада кнезу. Британски посланик је потом на своју руку, без упутстава од претпостављених, сачинио један званичан меморандум којим се од Србије захтева да дозволи повратак Албанцима. Он је дискретно наговестио Ристићу да ће му исти бити уручен, уколико кнежев одговор не буде био повољан. Сматрајући Гулдов корак превише исхитреним, Солсбери му је наложио да се уздржи од предаје меморандума, но Ристић није имао начина да буде упознат са тим.[24]

Дакле, Ристићевом нотом и британским инсистирањем на репатријацији, проблем албанских упада је изашао ван оквира билатералних српско-турских односа. У његово решавање су се умешале силе, или боље речено Велика Британија, чији став није био благонаклон према Србији. Свакако да је српској дипломатији било много лакше да се носи у овом питању само са Портом, него и са Великом Британијом. Да ситуација буде гора, британски став, па и лични став њеног посланика Гулда, морали су да буду утолико пре уважавани,

[23] AC, S/GB 239 FO 105/7, Гулд Солсберију бр. 129, 130, 1. Јуна 1879; S/GB 238 FO 105/5, Солсбери Гулду бр. 60, 19. јуна 1879, концепт. Интересантно је приметити да је француска влада имала извесних разумевања за српски захтев, али није била спремна да подржи ревизију Берлинског уговора. S/F 39 Де Мишел Вадингтону бр. 13, 31. маја 1879; исти истом бр. 15, 12. јуна 1879; Вадингтон Де Мишелу 7. јула 1879, концепт.

[24] AC, S/GB 239 FO 105/7 Гулд Солсберију бр. 132, 133 2. јуна 1879; FO 105/5 Солсбери Гулду бр. 61, 19. јуна 1879, концепт.

што је Србија била у процесу преговора са овом силом око закључења сталног трговинског уговора, а у контексту сукоба са Аустро-Угарском око истог питања.[25]

Кнез Милан се у то време налазио у Нишу, окружен својим официрима. Посебно је био близак са генералом Костом Протићем[26] и у конзулским круговима у Београду се сматрало да је владар под његовим утицајем. Генерал Протић је током рата, а и после њега, био главни заговорник политике исељавања муслимана, па и Албанаца, из Србије. Његове ставове делио је и већи део виших официра српске војске.[27] Кнез Милан је током рата био сагласан са протеривањем Албанаца.[28] Сада, када му је Ристић предочио британски захтев за њихову репатријацију, кнез му је послао писмени одговор којим одбија такву могућност. Кнежева аргументација састојала се у томе да су Албанци изгубили свако право на његову милост зато што су се оружјем супротстављали напредовању српских трупа током рата, зато што су неки од преосталих у Србији након рата инсистирали да емигрирају у Турску и коначно зато што су предузимали пљачкашке упаде у Србију. Прави, и са становишта државног и националног интереса, једини оправдани разлог за одбијање репатријације, састојао се у томе што кнез Милан није желео да Србија унутар својих граница има "сурово и ратоборно муслиманско становништво"[29], које би могло да јој зада знатне потешкоће у случају новог рата са Османским царством. Ипак, кнез је оставио отворену могућност да се неким мирољубивим Албанцима, који нису учинили озбиљне преступе према Србији дозволи повратак под одређеним, но ближе недефинисаним условима. Ово је био одговор какав британски конзул Гулд свакако није желео да чује. Саопштивши му га, Ристић је предузео један вешт дипломатски маневар. Наиме, не желећи да затеже односе са Гулдом, Ристић је најпре изјавио да је из-

[25] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића* II, Београд 1990, 23-24.
[26] Кнез Милан је био још ближи са Протићевом женом, Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, Ниш 2000, 173.
[27] Ј. Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 13-14; А. Васиљевић, *Моје успомене*, приредио Радош Љушић, Београд 1990, 220; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије (1861-1880)*, 133-134.
[28] А. Васиљевић, *op. cit.*, 220.
[29] У оригиналу: "fierce and warlike Mussulman population."

речени став кнежево приватно мишљење, а не званична позиција одговорне владе. Потом је, како би читав спор вратио у раван српско-турских билатералних односа и тако свео мешање Велике Британије и евентуално других сила на најмању могућу меру, сугерисао Гулду како би било добро да он скрене пажњу турском посланику у Београду, Сермет-ефендији, на ово питање и подстакне га да се и сам ангажује на његовом решавању у циљу повратка Албанаца. Ристић је при том још обећао британском посланику да ће се лично заложити да репатријација буде одобрена. Гулд је одмах обавестио Сермет-ефендију о разговору који је водио са Ристићем, али је истовремено писао и британском амбасадору на Порти, Лајарду, како би он могао да утиче на турског министра спољних послова, Каратеодори-пашу, да пошаље одговарајуће инструкције свом конзулу у Београду.[30]

Британски конзул је, међутим, био немало изненађен упутствима које је Каратеодори-паша послао Сермет-ефендији у погледу иступања по питању повратка Албанаца у Србију. Она су била написана тако "благим и нејасним речима"[31], да турски конзул једноставно није знао шта да чини. Збуњен и непријатно изненађен, Гулд је апеловао на Лајарда да сугерише Порти да најпре провери да ли Албанци уопште желе да се врате у Србију, па да потом поднесе српској влади формални захтев у том смислу. Иза Каратеодоријевих инструкција се јасно назирало да Порта није била претерано заинтересована за репатријацију албанских мухаџира. Јован Ристић је био истог мишљења и предочио га је Гулду.[32] Ипак, британски конзул није одустајао од своје замисли. Он је упорно убеђивао своје колеге, конзуле Француске, Немачке и Аустро-Угарске, да сугеришу својим владама да изврше притисак на Србију како би ова дозволила повратак Албанцима. У овим настојањима Гулд је имао успеха.[33]

Док се британска дипломатска акција кретала у правцу обезбеђења репатријације мухаџира, српска влада је покушала да од

[30] AC, S/GB 239, 240 FO 105/7 Гулд Солсбериј бр. 158, 17. јуна 1879; АСАНУ, Историјска збирка, *Бележнице Јована Мишковића* XII, лист 63; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, бр. 144, 268.
[31] У оригиналу: "mild and vague terms".
[32] AC, S/GB 240 FO 105/7 Гулд Солсбериј бр. 192, 14. јула 1879.
[33] Ibid, Исти истом бр. 220, 4. Августа 1879; исти истом бр. 223, 5. августа 1879; S/F-39 Вадингтон Бокеру, 7. августа 1879.

Османског царства наплати штету причињену албанским упадима и да на тај начин, мада посредно, приволи Порту да призна одговорност за њих. Идеја о захтевању новчаних репарација је била Ристићева. Српски посланик у Цариграду, Филип Христић, је, међутим, био веома скептичан у погледу успеха оваквог корака. "Порта, и новац! То већ не иде више заједно…", писао је Христић Ристићу. Осим тога, он је предвиђао да ће османска влада вероватно одговорити Србији неким противзахтевом, указујући да ће је у томе сигурно подржати Велика Британија, док Србију нема ко да подржи.[34] Ипак, 28. јула 1879. српска влада је упутила ноту Порти захтевајући одштету у износу од 1906308 франака.[35] Српска нота је имала, међутим, сасвим супротан ефекат од оног каквом се Ристић надао. Она је, најпре, оставила врло лош утисак на амбасадоре сила у Цариграду, а посебно на француског посланика Фурнијеа, који је до тада држао страну Србији у споровима са Портом. Он је поводом српских новчаних потраживања изјавио Христићу следеће: "Ви (Србија-М. Ј.) не заслужујете да будете независни кад сте тако слаби да не можете вашу границу да чувате од једне гомиле разбојника. Зар би Француска имала образа да од Немачке, или друге које силе суседне тражи накнаде зато, што би неколико разбојника прешло границу и нешто штете починили?…Да сте један једини пут дали добру лекцију тим упадачима, они се не би више усудили да вас узнемирују. Није истина да је Турска данас у нормалном стању и да је код ње потпун ред и мир враћен. Ви сте имали право да масакрирате све те разбојнике, и Порта вам није крива што ви то нисте били кадри учинити. Убијајте их слободно без пардона, гоните их ма како далеко преко границе и туците их где стигнете, то би била законска одбрана ваша."[36] С друге стране, Порта је на српску ноту реаговала управо онако, како је Христић и предвидео. Она је најпре одбацила сваку основаност новчаних потраживања, као и евентуалну одговорност за албанске упаде,[37] а потом заузела много јаснији и оштрији став по

[34] *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868-1880)*, бр. 236, 255.
[35] АС, S/F-39 Копија ноте Сафет-паше посланицима сила у Цариграду, 14. 08. 1879.
[36] Архив Историјског института САНУ (=АИИ), Исписи, ИХХХIV/8, инв. бр. 66/574, Христић Ристићу бр. 111, 7/19. августа 1879; Ј. Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 10.
[37] АС, МУД-П, 1887, Ф XVI Р168, превод турског одговора на српску ноту Србији, 14. августа 1879.

питању репатријације албанских избеглица. Сафет-паша, нови османски министар спољних послова, овластио је Сермет-ефендију да предузме по сопственом нахођењу било који дипломатски корак код српске владе, како би ова дозволила повратак Албанцима. Турски конзул је сматрао да би усмена нота у том смислу била довољна, али је по Гулдовом наговору променио мишљење и одлучио да српској влади упути формалну ноту. Ова одлука донета је 14. августа 1879, истог дана када је Сафет-паша одбио српски захтев за надокнаду штете.[38]

Два дана касније, 16. августа 1879, Сермет-ефендија је уручио ноту Ристићу. Њоме се на јасан начин изражава незадовољство тренутним стањем у вези са албанским избеглицама и истиче се да је оно у супротности са духом Берлинског уговора. У циљу побољшања истог, од српске владе се тражи да дозволи повратак Албанаца својим домовима, да поштује њихова права према Берлинском уговору и да им обезбеди слободу исповедања вере.[39] Овај турски корак наишао је на одобравање Велике Британије, Аустро-Угарске, Немачке и Француске, чији су посланици у Београду ставили Ристићу до знања да ће њихове владе подржати Порту, уколико Србија буде одбила да размотри њен захтев.[40] Гулдов тријумф био је потпун. Своје замисли је спровео у дело, обезбедивши при том и подршку свих сила, осим Русије.

Серметова нота је огорчила Ристића. Ипак, он му је, иако на неуобичајено оштар начин, одговорио да ће српска влада размотрити османске захтеве.[41] Ристић заправо није очекивао овакву турску реакцију. Посебно га је љутило Гулдово тумачење настале ситуације. Он је, наиме, тврдио да је сам Ристић тајно захтевао да Порта упути Србији формалан захтев за репатријацију Албанаца, како би на тај начин могао да приволи кнеза да на њу пристане. При том је свакако имао на уму раније поменуту сугестију српског министра

[38] AC, S/GB 240 FO 105/7, Гулд Солсбериј бр. 242, 243, 14. августа 1879.
[39] AC, S/GB 240 FO 105/8, Гулд Солсбериј бр. 247, 17. августа 1879.
[40] AC, S/F-39 Бокер Вадингтону, 17. августа 1879, телеграм; Вадингтон Бокеру, 18. августа 1879, концепт телеграма.
[41] AC, S/GB 240 FO 105/8 Гулд Солсбериј бр. 252, 22. августа 1879; S/F-39 Бокер Вадингтону бр. 25, 25. августа 1879; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868-1880)*, бр. 247, 248, 265-266.

иностраних дела да би било добро да се и Сермет-ефендија ангажује на питању решавања албанског проблема. Очигледно је Гулд Ристићеве речи протумачио веома широко и то у складу са сопственим назорима. Чињеница је да Ристић никада није помињао британском конзулу никакву ноту, ни вербалну, ни формалну, а мотиви његовог иступања су већ објашњени.[42]

На седници српске владе 20. августа 1879. је, под притиском сила, донета одлука да се Албанцима дозволи повратак под извесним условима.[43] Потом је Ристић требало да отпутује код кнеза у Ниш, како би га, између осталог, убедио да се сагласи са репатријацијом.

Кнежев и став војних кругова у овом питању био је јасан: они су били против повратка Албанаца из раније изнетих разлога. Ристићево становиште би, међутим, требало појаснити. Прво, док Гулд није покренуо питање репатријације мухаџира, никоме у Србији, па ни Ристићу, таква идеја није долазила на ум. Напротив, српски министар иностраних дела је решење проблема албанских упада видео у појачавању османских пограничних трупа и стратешкој измени граничне линије у српску корист. Друго, још од склапања Берлинског уговора, Ристићева влада је спроводила насељавање опустелих албанских села српским живљем. С друге стране, када је Гулд већ почео да врши притисак у правцу повратка Албанаца, Ристић се у разговорима са њим, а и са посланицима Француске и Аустро-Угарске у Београду, изјашњавао у корист таквог решења.[44] Он је једноставно говорио конзулима сила оно што су желели да чују. Ристић је сматрао да Србија не треба да се супротставља силама по овом питању, јер би јој то донело више штете него користи. Он је у једном писму Филипу Христићу у том смислу казао: "Питање *арнаутско* не би данас постојало за нас и као *спољно*, да га није створио г. Гулд. Ми бисмо пре а после нашли неки модус вивенди са Арнаутима, да он није и код нас и код својих колега чинио кораке, па најпосле и

[42] AC, S/GB 240 FO 105/7 Гулд Солсбериј бр. 243, 14. августа 1879; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868-1880)*, бр. 248, 266; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, бр. 144, 268-271.
[43] АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7242, *Бележнице Јована Мишковића* XII, лист 73.
[44] AC, S/GB 240 FO 105/8 Гулд Солсбериј бр. 257, 24. августа 1879; S/F-39 Бокер Вадингтону бр. 23, 21. августа 1879.

преко своје владе изазвао читаву коалицију сила против нас."[45] Свакако да је српски министар иностраних дела више волео да Србија на својој јужној граници има национално и верски подобно српско становништво, него непријатељски расположене и ратоборне Албанце. Међутим, суочен са британским притиском као и притиском других сила, сматрао је да треба попустити и под извесним условима допустити повратак Албанцима. Осим тога, веровао је да сама Порта није превише заинтересована за такво решење, будући свестан чињенице да је Серметова нота у суштини Гулдово, а не Портино дело.

У Нишу је Јован Ристић успео да убеди кнеза Милана да се сагласи са повратком Албанаца под извесним условима.[46] Српско становиште по овом питању било је детаљно објашњено у ноти коју је српска влада преко свог конзула у Цариграду поднела Порти 15. септембра 1879. У овом документу најпре стоји да је српска војска приликом свог напредовања кроз Пусту Реку и Голак наилазила на напуштена албанска села, што значи да су се њихови становници већ били иселили. Потом, када је склопљен мир, на српској територији су се затекле три групе Албанаца: 1) девет албанских села у Масурици, 2) известан број села у Јабланици (Свињци, Паштица и др.) и 3) Албанци на левој обали реке Топлице. Ови из последње групе су 1878. године, по сопственој жељи, а о трошку српске владе, емигрирали у Турску. Узрок томе била је њихова жеља да не служе војни рок у српској војсци. Албанци из прве две групе су остали да живе у Србији.[47] У ноти даље стоји како су се Албанци који не при-

[45] *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, бр. 144, 268. Ристић је, међутим, пропустио да напише да је и он сам посредно допринео интернационализацији албанског питања упућивањем захтева за измену границе код Врања.

[46] АСАНУ, Историјска збирка, бр. 7242, *Бележнице Јована Мишковића* XII, лист 74-75; AC, S/GB 240 FO 105/8 Гулд Солсберију 3. септембра 1879; S/F-39 Бокер Вадингтону бр. 27, 9. септембра 1879.

[47] Овај Ристићев навод, бар што се тиче Албанаца из Масурице, није сасвим тачан. Од 300 кућа колико их је тамо било после рата, остало их је свега 30 у октобру 1879. Албанци су се исељавали због притисака локалног становништва и непостојања одговарајуће заштите од стране локалних власти. AC, МИД-ПО, 1879, ролна 52, M/1, пов. бр. 423, Начелник Врањског округа министру иностраних дела, 30. августа/11. септембра 1879, пов. бр. 478, Министар иностраних дела начелнику Врањског округа, 1/13. октобра 1879.

падају ниједној од наведених група оружјем супротстављали српској војсци током рата, а после њега су заузели непријатељски став према Србији, упадајући у њене пограничне округе скупа са својим сународницима из Ђаковице, Пећи, Скопља и Призрена. Посебно је истакнута чињеница да се ти Албанци никада нису обраћали српској влади са молбама да им се одобри репатријација.[48] Услов под којим би Србија одобрила повратак Албанцима био је тај, да се они директно обрате српским властима, изразе жељу да се врате својим домовима и дају изјаву покорности српским законима. Оним Албанцима, међутим, са леве обале Топлице, који су се након рата својевољно иселили, повратак се није одобравао. Српска влада овластила је команданта Моравског корпуса, пуковника Ђуру Хорватовића, да прими делегацију коју би му Албанци послали, саслуша и размотри њихове захтеве, те да, у сарадњи са османским властима Косовског вилајета, осмисли одговарајуће мере које би требало предузети у циљу њиховог повратка.[49]

Српска нота је и у дипломатском кору у Београду и на Порти прихваћена с одобравањем. Конзули сила су посебно поздравили избор пуковника Хорватовића, кога су сматрали једним од најбољих официра у српској војсци, те стога поузданим за спровођење репатријације.[50] Овим потезом српске владе питање повратка Албанаца било је скинуто с дневног реда дипломатије. Што се Гулда и конзула других сила који су га подржали тиче, они су га сматрали решеним на задовољавајући начин.

Па ипак, до повратка Албанаца у Србију није дошло. Поуздани одговор на питање због чега је тако било, нисмо могли да пронађемо у изворима. Једино нама познато објашњење даје Јован Хаџи-Васиљевић. Он наводи да је српска влада желела да предухитри интервенцију сила по питању повратка Албанаца, те да је самоиницијативно покушала да организује репатријацију. У том циљу је Вр-

[48] На једном другом месту Ристић је казао да ће се жеље Албанаца узети у разматрање "кад се молбом обрате, јер они то до сада нису чинили, но су се оружијем обраћали." *Писма Јована Ристића Филипу Христићу* бр. 144, 271.

[49] AC, S/GB 240 FO 105/8 Гулд Солсбериј бр. 279, 280, 23. септембра 1879.

[50] Ibid, Исти истом бр. 265, 3. септембра 1879; S/F-39 Бокер Вадингтону бр. 26, 9. септембра 1879; АИИ, Исписи, ИХХХIV/8, инв. бр. 66/585, Христић Ристићу бр. 121, 4. септембра 1879.

ховна команда одредила мајора Драгутина Франасовића и поручника Светозара Станковића, упутивши их да негде на граници организују састанак са албанским главарима и пренесу им жељу српске владе и кнеза да се врате својим домовима. Тај састанак је, према Хаџи-Васиљевићу, одржан 16. августа, но Албанци су том приликом одбили позив да се врате у Србију, јер нису имали поверења у српске намере.[51] Ни у једном прегледаном извору, који се на било који начин дотиче проблема албанских упада у Србију, нисмо пронашли никакву индицију која би потврдила изнете наводе. С друге стране, Јован Хаџи-Васиљевић је приликом писања дела о Призренској лиги користио податке које му је Драгутин Франасовић лично саопштио, а осим тога, имао је приступ документацији Министарства војног која данас више не постоји. Из тог разлога, у вези с његовим тврдњама можемо само да изнесемо слободну претпоставку да је кнез Милан у договору са Врховном командом, али свакако без знања владе, јер би о томе онда остало трага у изворима, покушао да оствари неку врсту споразума са Албанцима у вези с повратком са неизвесном намером да га заиста и спроведе, како би предупредио интервенцију сила. Да је договор са Албанцима постигнут, влада би била обавештена и могла би да користи ту чињеницу у комуникацији са страним конзулима.

Међутим, чак и када би изнети наводи имали неког утемљења у изворима, опет остаје нејасно шта се догађало у септембру 1879, након што је пуковник Хорватовић био одређен да, у сарадњи са властима Косовског вилајета, организује повратак Албанаца. Мало је вероватно да у том правцу нису учињени никакви конкретни кораци са српске стране, иако су они можда могли да буду сматрани излишнима, с обзиром на неуспех Франасовићеве мисије. Сматрамо, иако за то нема потврде у расположивим изворима, да су извесни разговори вођени између Хорватовића и неког османског званичника Косовског вилајета, али да до повратка није дошло јер то ниједна страна није искрено желела, а ако су Хаџи-Васиљевићеви наводи тачни, то нису желели ни Албанци. Ово мишљење оснива се на следећим чињеницама: 1) Српска влада је реализацију репатријације поверила војсци, чији је врх скупа са кнезом био томе противан.

[51] Ј. Хаџи-Васиљевић, *op. cit.*, 18-19.

Сам пуковник Ђура Хорватовић, супротно мишљењу дипломатског кора у Београду, припадао је оним официрима који су сматрали да је за Србију корисно да на својој територији нема Албанаце; током рата су трупе под његовом командом учествовале у сукобима са Албанцима и, по наређењима Врховне команде, у њиховом исељавању.[52] Током 1879, он је, као командант Моравског корпуса у чијој је надлежности била безбедност јужне границе, морао да се носи са албанским упадима. Хорватовић је у јуну 1879, као оптимално решење тог проблема, предлагао Јовану Мишковићу тајно организовање посебних српских чета које би деловале герилски, исто као и Албанци, јер регуларне трупе нису биле у могућности да адекватно спречавају упаде и да потом гоне упадаче. Те чете би биле наоружане пушкама Мартинијевог система, дакле истим оним које је користила турска војска и које су Албанци поседовали. На тај начин би српске власти биле у могућности да, у случају погибије неког од припадника чета, тврде да су у питању "турски или арнаутски хајдуци" и да при том користе пушке као доказ.[53] 2) Косовски валија, Назиф-паша, под утицајем руског вицеконзула у Призрену, Ивана Јастребова, стекао је уверење да ће Османско царство моћи да задржи у будућности своје преостале балканске територије само ако у њима буде што више концентрисало верски подобно, те стога лојално, муслиманско становништво. Јастребовљева аргументација је само ојачала већ постојеће валијино убеђење да муслимани не би требало да живе у хришћанским државама и да се покоравају неверничким властима, јер је то у супротности са Кураном. Како је репатријација Албанаца била у директној супротности са овом својеврсном "теоријом концентрације", он их је активно одвраћао од повратка. Важно је истаћи да је ове информације прибавио један француски дипломата у директној комуникацији са Назиф-пашом и то крајем септембра 1879. Осим тога, треба нагласити да је Порта генерално, у погледу повратка муслиманских избеглица уопше, остављала извесну слободу вилајетским управницима да делују по свом нахођењу и према прили-

[52] Ibid, 13-14; А. Васиљевић, *op. cit.*, 125.
[53] АС, МИД-ПО, 1879, ролна 54, Т/1, пов. бр. 282, Мишковић Ристићу бр. 165, 6/18. јуна 1879.

кама. Тако је, на пример, за разлику од косовског, солунски валија радио све да се мухаџири из његовог вилајета врате у Бугарску.[54]

Албански упади у Србију наставили су се и након окончања ове дипломатске афере и ни по чему се нису разликовали од пређашњих.[55] Они, међутим, више нису привлачили пажњу страних конзула. Српска влада је чак 10. октобра 1879. обновила свој захтев Порти за новчану надокнаду причињене штете, али је и то остало без одјека међу дипломатама.[56] Албанско питање у контексту упада као да је престало да постоји и такво стање је одговарало Србији. Тако је Ристић, након једног већег напада одреда од око 600 Албанаца на рејон Сијарине 12. априла 1880. године, могао мирне душе да изјави британском конзулу да се појединачни инциденти дешавају, али да српска влада нема разлога за забринутост.[57]

Да ли је српска политика исељавања албанског и муслиманског становништва уопште, из Нових крајева била погрешна? Да ли је Србија погрешила што се није искрено заложила за њихов повратак 1879. године? Сматрамо да није. Та политика је вођена у потпуности у складу са начелом формулисаним још у Српској револуцији, са начелом на чијем је темељу настала нововековна српска држава: "Што мање Турака (муслимана-М. Ј.), утолико слободнија Србија."[58] Аналогна примена овог принципа била је, уосталом, карактеристична за све хришћанске балканске државе, наследнице Османског царства. Безбедност и стабилност младих националних држава захтевале су верску и националну хомогеност. Изједначавање Нових крајева са остатком Србије у националном и верском погледу било је основни предуслов њихове суштинске интеграције у организам државе којој су припали. Да су Албанци остали концентрисани у То-

[54] *Rumeli'den Türk Göçleri, Belegler* (*Emigration Turques des Balkans, Documents; Turkish Emigrations from the Balkans, Documents*) II, ed. by B. N. Şimşir, Ankara 1989, бр. 206, 484-488; бр. 210, 501; бр. 211, 502-503; бр. 216, 512.
[55] АС, МУД-П, 1887, Ф XVI Р 168.
[56] АС, S/GB 240 FO 105/8 Гулд Солсберију бр. 291, 292, 29. октобра 1879.
[57] АС, МУД-П, 1887, Ф XVI Р 168, Начелник Топличког округа министру унутрашњих дела бр.2321, 5/17. априла 1880, телеграм; S/GB 242 FO 105/12 Гулд Солсберију бр. 32, 12. маја 1880.
[58] Р. Љушић, Турско наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији, у Зборнику радова *Ислам, Балкан и Велике силе (XIV-XX век)*, Београд 1997, 282.

пличком и Врањском округу, код њих би се, пре или касније, паралелно са стицањем националне свести, развио сепаратистички национализам који би угрожавао безбедност и територијални интегритет Србије. Такав след догађаја био би потпуно очекиван и логичан, јер свака нација своју самопотврду и самоостварење тражи у сопственој националној држави. С друге стране, било би крајње илузорно очекивати, с обзиром на наслеђени верски анимозитет између хришћана и муслимана, језичку и националну баријеру и низак културни ниво и Срба и Албанаца, да је српска држава могла да интегрише Албанце, створи од њих лојалне грађане или да их чак асимилује. Са данашњег аспекта, а време је добар судија, тешко је претпоставити какав би био тај *модус вивенди* који би Србија нашла са Албанцима. Њега српска и југословенска држава нису успеле да нађу ни до краја 20. века. Свакако да је исељавање Албанаца из Нових крајева и њихово потоње насељавање у Косовском вилајету умногоме допринело погоршању положаја српског становништва у Старој Србији и утицало на, испоставило се, коначну превагу албанске популације на тим просторима. Међутим, 1878. и 1879. године ослобађање територија јужно од Ристовца било је питање будућности, а основни предуслов да Србија уопште предузме такву акцију била је њена унутрашња стабилност и безбедност њене јужне границе, одакле је требало повести борбу за Стару Србију. Уосталом, када је једном и та борба била успешно окончана, границе Србије нису биле исцртане по националном, него по начелу освајања. Разлог због којег Србија доцније није успела да интегрише и, коначно, да задржи територије Косовског вилајета које су јој припојене 1913. године не лежи у бројној надмоћи Албанаца у њима која је тада постојала, већ, између осталог, и у чињеници да та иста надмоћ није умањена, или сасвим поништена, током, односно након, балканских или Првог светског рата.

Miloš Jagodić

Incursions of the Albanians into Serbia in 1879

S u m m a r y

This paper deals with the Albanian incursions in south Serb borderline regions in 1879. It explains their causes and different modalities of performance. Exact data about damages inflicted by the incursions on state and private property are given. However, the main issue analyzed in this paper is diplomatic repercussion, which occurred as the result of Albanian incursions. It is described in detail how the Ottoman Porte has, under the influence of Great Britain, requested from the Serb government to allow repatriation of all Albanian refugees, who emigrated from the Toplica and Vranje regions during the 1877/78 war. It is stated that the Serb authorities had been eventually compelled to accept such request, but the repatriation did not take place after all. The paper is based on mainly unused documents from Archive of Serbia.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 109-127
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 109-127

УДК : 323.232 (497.11) ”1885” : 929

Момир САМАРЏИЋ
Филозофски факултет
Нови Сад

ДЕЛАТНОСТ МИЛУТИНА ГАРАШАНИНА НА ОРГАНИЗОВАЊУ СРПСКЕ ПРОПАГАНДЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ 1885. ГОДИНЕ КОРЕНИ И ПЛАН *

У марту 1885. председник српске владе Милутин Гарашанин поднео је краљу Милану предлог плана на основу којег је требао да буде организован пропагандни рад српске владе у европским провинцијама Османског царства, односно на простору Старе Србије и Македоније, територија Царства на којима је, према мишљењу српских званичника, живело становништво српског етничког порекла. Разлози који су навели председника српске владе да у том тренутку постави питање покретања пропагандне делатности српске краљевине изван њених у Берлину одређених граница произилазили су из спољнополитичког положаја Србије, целине и тренутног стања српско-бугарских односа и развоја бугарског покрета за уједињење, али и тренутног стања међународних односа осамдесетих година XIX века.

* * *

Спољна политика Србије после Берлинског конгреса била је у највећој мери одређена ставом који је Русија заузела у завршној фази Велике источне кризе 1877–1878, као и на самом Берлинском конгресу, односно њеним фаворизовањем бугарског народа и Сан-

* Рад који доносимо представља нешто проширени и дорађени део магистарске тезе *Србија и Бугарска 1878–1886.*

стефанским мировним уговором пројектоване велике бугарске државе. Став Русије условио је окретање српског владара и владе Аустро-Угарској, као најзначајнијој противници балканских аспирација руске империје. Подршка Аустро-Угарске на Берлинском конгресу донела је Србији проширење према југоистоку, а проаустроугарски курс српског владара постао је све уочљивији током следећих година, посебно од тренутка када је са политичке сцене сишла либерална влада Јована Ристића и кормило српске државе преузели напредњаци предвођени Миланом Пироћанцем и Милутином Гарашанином, а под снажним утицајем кнеза (од 1882. краља) Милана. Догађаји из времена завршне фазе Велике источне кризе, који су имали своју предисторију у развоју српско-бугарских односа шездесетих и седамдесетих година XIX века, посебно у вези са стварањем Бугарске егзархије и њеном делатношћу у Османском царству, и који су били обележени све отворенијим сукобом српског и бугарског националног покрета, утицали су у значајној мери и на политику српске државе према новообразованој Кнежевини Бугарској. После успостављања дипломатских односа са Бугарском 1879. Србија, односно влада Јована Ристића, водила је политику сарадње у питањима која су била од заједничког интереса, пре свега када је реч о ограничавајућим одредбама Берлинског уговора, али је најзначајнију одлику њеног става према суседној кнежевини чинио опрез према сваком покушају бугарских патриота да покрену питање бугарског уједињења у страху да би, уз подршку Русије, овај покушај завршио обновом Санстефанске Бугарске. За време напредњачких влада супротности ставова српске и бугарске владе у разним питањима долазиле су све више до изражаја и утицале су на постепено погоршање односа које се поклапало, и било суштински повезано, са погоршањем српско-руских односа везаним за смену српског митрополита Михаила и женидбу Петра Карађорђевића ћерком црногорског кнеза Николе, односно са све већим приклањањем Србије интересима Аустро-Угарске. Прелазак српских бунтовника у Бугарску после Тимочке буне и одбијање бугарске владе, уз подршку руске дипломатије, да их удаљи из области које су се налазиле уз српску границу и, истовремено, толерисање припрема српских емиграната за упад у Србију, довели су крајем маја 1884. до прекида дипломатских односа. У таквој ситуацији, када је било очигледно непријатељство изме-

ћу две владе, страх да би Бугарска, уз подршку Русије, могла приступити извршењу уједињења представљала је све очигледнију и све извеснију опасност у очима српских политичара, а посебно српског краља Милана и његовог председника владе Милутина Гарашанина. Догађаји крајем 1884. и почетком 1885. у европским турским провинцијама, али и тренутни развој међународних односа указивали су на могућност усложњавања ситуације на Балкану.

У европским провинцијама Османског царства насељеним словенским хришћанима осећао се током 1884, упоредо са погоршавањем српско-бугарских односа, све снажнији рад бугарских патриота на уједињењу, пре свега Источне Румелије и Кнежевине Бугарске, али и ширењу овог покрета на Македонију. До 1885. бугарска пропаганда остварила је значајне успехе посредством бугарских црквених општина, односно оснивањем нових школа.[1] Бугарске школе финансиране су махом из средстава која су обезбеђивале бугарске градске општине и Егзархија која је значајна средства добијала и од влада у Софији и Пловдиву.[2] Иако су између владе у Софији и егзарха Јосифа I постојали неспоразуми око првенства у руковођењу пропагандном и просветном делатношћу у турским провинцијама, на крају је превладало егзархово гледиште да би отворено учешће бугарске владе компромитовало целокупан дотадашњи рад и довело у питање постигнуте резултате, па и сам опстанак Егзархије. Положај Егзархије ојачан је и интервенцијом руског цара код султана крајем 1883. после чега је уследило султаново обећање да нема намеру покретати питање положаја бугарског егзарха у Цариграду, те да црквена права Бугара у Османском царству неће слабити већ јачати.[3] Број бугарских школа и учитеља растао је сваке школске го-

[1] У школској години 1882/83. у Македонији и Једренском вилајету било је 237 бугарских школа са 351 учитељем и 16.068 ученика (В. Божинов, *Българска просвета в Македония и Одринска Тракия 1878–1913,* София 1982, 39).

[2] Ibid, 39–44; С. Димевски, *Краток осврт врз бугарско-егзархиската пропаганда во Македонија по Берлинскиот конгрес (1878–1885),* Историја (1975) 67–69. Финансијска помоћ владе из Софије започела је 1882. са 100 000 франака, а следећих година ова помоћ је повећавана и углавном је прелазила 500 000 франака, док је финансијска помоћ владе из Пловдива била знатно мања.

[3] Ово питање представљало је непрестану бригу за Бугарску егзархију после Руско-турског рата и његови корени лежали су у улози коју су Бугари одиграли у

дине, а крајем 1884. и почетком 1885. успех бугарске пропаганде био је све очигледнији.[4] Делатност бугарских политичара на уједињењу оживела је почетком 1884. и била је повезана са изборном борбом у Источној Румелији, а касније и са питањем постављања новог генералног гувернера ове аутономне провинције.[5] У Источној Румелији поново су започели митинзи који су искоришћени за пропагирање идеје уједињења. Митинзи су организовани и у Кнежевини Бугарској, али без значајнијих резултата јер је влада Драгана Цанкова сматрала да није време за покретање овог питања и није била спремна да подржи покрет.[6] Без обзира на процене из Софије у Пловдиву су одлучили да пошаљу двојицу делегата, Ивана Ст. Гешова и Христу Христова, у престонице великих држава да још једном покрену ово питање, али мисија није дала резултате. Започело је и оснивање македонских друштава. У марту 1884. у Софији је основано једно овакво друштво под председништвом Петка Каравелова, вође либералне опозиције.[7] Штампа, чак и владина, писала је оштро о догађајима у балканским турским провинцијама критикујући неспособност турских власти да спроведу реформе на које су Берлинским уговором биле обавезне, у последица је била велика узнемиреност јавног мнења у Бугарској. У Пловдиву је почетком 1885. одржан велики митинг на којем су захтеване реформе за Македонију. У погледу погодности тренутка за покретање питања уједињења став нове владе Петка Каравелова, образоване крајем јуна 1884, није

овом рату, као и у могућности да Кнежевина Бугарска посредством Егзархије подстиче покрет уперен против јединства Царства.

[4] С. Димевски, *op. cit.*, 66–67; В. Божинов, *op. cit.*, 40.

[5] Према одредбама Берлинског уговора генерални гувернер постављен је на пет година од стране сила и уз одобрење Порте. Првом генералном гувернеру Алеко Богориди-паши мандат је истицао 1884. године.

[6] О овом покрету у пролеће 1884. владу у Београду извештавао је до прекида дипломатских односа заступник у Софији. (Заступник Србије у Софији - министру иностраних дела, Софија 20. марта 1884, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (=МИД-ПО), 1884, фасцикла (=Ф) - I, досије (=дос) II, Б/1, Пов. № 220; исти - истом, Софија 22. марта 1884, исто, Пов. № 223; исти - истом, Софија 2. април 1884, исто, Пов. № 265)

[7] И после преузимања места председнике владе Каравелов није напустио македонско друштво, вероватно зато јер је на тај начин задржавао могућност да контролише његов рад.

се разликовао од става њених претходника, али влада није радила ништа на смањењу напетости и узбуђења у јавности повезаних са овим питањем. Разлози су лежали у нади да ће узнемиреност јавног мнења у Бугарској и Источној Румелији, уз вести о догађајима у Македонији о којима се у европској штампи, пре свега у британској, све више писало, подстаћи велике силе да предузму конкретне кораке у циљу заштите македонског становништва. У децембру 1884. подстакнута је у Народном собрању интерпелација о Македонском питању, у Софији је образовано ново македонско друштво *Македонски глас* које је издавало истоимени лист у којем су изношени подаци о турским злочинима у Македонији, а током следећих месеци македонска друштва оснивана су и у другим градовима Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. Супротности унутар друштава у вези са начином даљег рада довели су до расцепа унутар њих и до стварања комитета у које су ушли чланови који су се залагали за одлучнији приступ и оружану акцију, а софијски комитет у периоду фебруар-март 1885. већ је почео да упућује људе у Македонију са задатком да припреме народ за скори устанак. Следећи корак било је њихово уједињење у заједничком циљу, а преломни тренутак оснивање Бугарског тајног централног револуционарног комитета (БТЦРК) у Пловдиву 10. фебруара 1885. године. Крајем 1884. на Порти је поново покренуто питање постављања егзархијских епископа у Охриду и Скопљу,[8] али је све снажнији покрет за уједињење послужио као повод Порти да, упркос подршци Русије захтевима Егзархије, поново одложи решавање овог питања.[9]

Поред све снажније бугарске пропаганде у Македонији на одлуку српске владе да посвети већу пажњу дешавањима у прекограничним османским провинцијама утицали су и други фактори. У међународним односима крајем 1884. све снажније је долазила до изражаја супротност између Русије и Велике Британије у вези са Афганистаном. Руска војска, после више похода у Туркменију то-

[8] Епископска места у Охриду и Скопљу Егзархија је изгубила у време Руско-турског рата. Питање њиховог поновног постављања егзарх је покретао и раније, али без успеха.

[9] Е. Стателова, *Дипломацията на Княжевство България 1879–1886,* София 1979, 159–163; Д. Дойнов, *Комитетите „Единство", Ролята и приносът им за съединението 1885,* София 1985, 291–303.

ком осамдесетих година, 1884. успела је да заузме Мерв, утврђење у близини границе са Авганистаном и тако угрози британску превласт у Средњој Азији. Почетком 1885. дошло је до сукоба између руске и англо-авганистанске војске.[10] Авганистанска криза претила је избијањем рата. Англо-руски сукоб увек је претио усложњавањем ситуације на Балкану јер је за британску флоту црноморски базен представљао најпогоднији део за вођење и добијање рата против Русије, као у време Кримског рата. Рат са Русијом за Велику Британију значио је и потребу тражења савезника. С обзиром на увек присутне, а под утицајем немачког канцелара Бизмарка привремено потиснуте супротности Русије и Аустро–Угарске у балканским питањима, у случају рата могао се очекивати улазак Аустро–Угарске у рат на страни Велике Британије. Аустро–руски рат из основа би пореметио ситуацију на Балкану и то је било управо оно од чега је српски краљ страховао и чему се надао од тренутка када је, после потписивања Тајне конвенције и отвореног сукоба са Русијом после смене митрополита и свадбе на Цетињу, у потпуности увео Србију у аустроугарску интересну сферу. Могућност заплета могла се наслутити већ крајем 1884. када је српски посланик у Лондону, Чедомиљ Мијатовић јављао о појачаном интересовању британске штампе и јавности, па и Парламента, за Македонију. Његов закључак био је да се ово питање „систематички и с неким планом износи".[11] Развој кризе у првој половини 1885. српска влада пратила је са великим интересовањем о чему сведоче десетине извештаја посланика у престоницама великих европских држава.[12] Подстицај српској влади стигао је и из Беча. Он, наравно, није учињен службеним путем, односно у комуникацији између посланика и владе, већ посредним путем, преко Михаила Розена који је често био посредник у неслужбеним контактима две владе. Почетком фебруара 1885. Михаила Розена, новинара којег је српска влада користила за поверљиве контакте са аустроу-

[10] В. М. Хвостов, *История дипломатии, II, Дипломатия в новое время 1871–1914,* Москва 1963, 202–205.

[11] Посланство Србије у Лондону - министру иностраних дела, Лондон 25. новембра 1884, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, IV/1 (1879–1885),* приредио Климент Џамбазовски, Београд 1985, док. бр. 147, стр. 249–250.

[12] Поменути извештаји налазе се у архиви Политичког одељења Министарства иностраних дела за 1885. која се налази у Архиву Србије.

гарским званичницима, аустроугарски министар финансија Бењамин Калај упитао је да ли Србија „што ради у Македонији, јер известан део Македоније треба и мора да припадне Србији и ником другом, у чему ће је и Аустро-Угарска својски потпомагати, јер је то и њен интерес", док Бугарској неће дозволити да се шири у том смеру. Истовремено је додао да још увек није време за акцију, али да је неопходно раније припремити терен „и не само радити, но и дати видити да се ради, било штампањем књига или писањем по новинама", у чему је српска штампа могла очекивати и потпору аустроугарске штампе. Калај је посебно напоменуо да би желео да ово његово размишљање у поверењу дође до краља Милана и српске владе. У истом смислу говорио је Розену и гроф Сегењи рекавши да је и интерес Угарске да се Србија шири према југу, јер није могуће дозволити да се Бугарска, а посредством ње Русија, шири у том смеру, те да Србија у свом деловању може рачунати на потпору угарске владе, али да она сама мора бити покретач овог деловања. Напоменуо му је да његово мишљење дели и аустроугарски министар спољних послова гроф Калноки.[13] Да је могућ нови обрт догађаја на Балкану српску владу упућивале су и вести из Беча да се управо на Калајеву иницијативу већа о могућности анексије Босне и Херцеговине.[14]

* * *

После силаска са сцене либерала предвођених Јованом Ристићем 1880. Пироћанчева, Христићева, па и Гарашанинова влада до 1884/85. биле су заокупљене унутрашњим проблемима и спољна политика Србије после 1880. није се одликовала значајнијом делатношћу у Старој Србији и Македонији. Ова чињеница није значила да напредњачки министри нису били свесни значаја ових области и државних интереса Србије о чему сведочи и настојање првог напредњачког министра иностраних дела Чедомиља Мијатовића код цариградског патријарха почетком 1881. да покрене питање постављања

[13] Посланик Србије у Бечу М. М. Богићевић - министру председнику и министру иностраних дела М. Гарашанину, Беч 10. фебруара 1885, АС, МИД-ПО, 1881–1886, Ф-VI, дос. II, без пов. броја, президијал бр. 9 (врло поверљиво)
[14] Исти - истом, Беч 21. фебруара 1885, исто, президијал бр. 12.

српских епископа у Старој Србији и Македонији.[15] Решавање свих проблема везаних за спровођење одлука Берлинског конгреса средином 1881. допринело је у значајној мери смирењу ситуације на Балкану што је у суштини одговарало и интересима Србије која нити финансијски нити војно није била спремна за вођење новог рата за ослобођење и уједињење. Све до 1884. српска држава није поклањала значајнију пажњу пропагандном деловању изван српских граница. Одржаване су везе са Призренском богословијом, покретано је и питање потписивања конзуларне конвенције са Портом, влади су подношени предлози о деловању у прекограничним областима, архимандрит Нићифор Дучић посетио је Хиландар, мајор Јеврем Велимировић пропутовао је Вардарском долином, а у априлу 1883. образована је и комисија са задатком „да промишља о средствима којима би се српски елеменат изван граница Краљевине подржао", али сви ови напори нису дали никакве конкретне резултате.[16] Домети оваквог начина деловања били су скромни и сводили су се на расправе шта би требало учинити, без икаквих стварних резултата и без онога што је било најважније, конкретног рада на просторима

[15] Министарство иностраних дела – посланику Србије у Цариграду, Београд 19. јануара 1881, *Грађа за историју македонског народа,* док. бр. 73, стр. 117–119.

[16] Ј. Грујић, посланик Србије у Цариграду - Арифи-Паши, министру спољних послова Турске, б. м, б. д, Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Заоставштина Јеврема Грујића (=ЗЈГ), 10027-А/67; архимандрит Н. Дучић - Ј. Грујићу, Београд 29. децембра 1882, исто, 10031/72; исти - истом, Београд 7. марта 1883, исто, 10031/73; архимандрит Сава - министру председнику и министру иностраних дела М. Пироћанцу, Београд 28. јуна 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф -IV, дос. II, разно, Пов. Бр. 620; војни изасланик у Цариграду мајор Ј. Велимировић - министру војном, *Извештај о путовању по Турској,* Цариград 17. септембра 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-IV, дос. III, разно, без пов. броја; Министарство иностраних дела - министру просвете и црквених дела, Београд 12. априла 1883, *Грађа за историју македонског народа,* док. бр. 114, стр. 182–183; министар просвете и црквених дела – министру иностраних дела, Београд 12. априла 1883, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије,* док. бр. 115, стр. 183–184. У том смислу посебно је интересантна 1882, јер се највећи део поменутих активности владе догодио управо те године, а објављен је и рад Владимира Карића *Српска земља* (Београд 1882), као и непотписана брошура Симе Андрејевића–Игуманова *Садање несретно стање у Старој Србији и Македонији* (Београд 1882). Дучићев рад о Хиландару објављен је две године касније (Н. Дучић, *Монографија Хиландара,* Гласник Српског ученог друштва, 1884).

Османског царства насељеним српским становништвом, односно просторима за које се сматрало да су настањени становништвом српског етничког порекла.

Развој међународних односа и политичке ситуације на Балкану указивао је крају Милану и председнику српске владе Милутину Гарашанину на потребу стварања јасног и изводљивог плана на основу којег би могла бити организована пропагандна делатност српске државе у прекограничним областима Османског царства на које је, према мишљењу српских државника, на основу етничког и историјског принципа, Србија имала право. Иако је за израду плана било потребно одређено време Милутин Гарашанин није оклевао са предузимањем првих корака усмерених ка јачању утицаја српске владе и државе у Старој Србији и Македонији. Већ 1884. покренуто је неколико питања. Преговоре са Цариградском патријаршијом о решавању Црквеног питања, односно признавања промена на челу српске цркве насталих сменом митрополита Михаила, српска влада искористила је да покрене и питање постављања српских владика у Турској. За почетак, реч је била о постављању владика у Призрену и Скопљу, али је Гарашанин наложио посланику у Цариграду да приликом покретања овог питања напомене да ће српске владике бити временом постављане и у другим епархијама у којима живе Срби. Најзначајнији разлог због којег је Гарашанин очекивао да ће Патријаршија изаћи у сусрет захтевима српске владе био је сукоб Патријаршије и Егзархије, али је поред тога Патријаршији стављена у изглед финансијска добит од 1000 динара годишње од сваке епархије у којој Србин буде владика, као и после проглашења независности српске цркве прекинуто плаћање данка Патријаршији, али под другим називом.[17] Српска влада прихватила је иницијативу управитеља Призренске богословије Петра Костића да проблем преношења и набављања уџбеника за Богословију и српске школе буде решен тако што би надлежним турским властима у Цариграду био постављен захтев да одобри њихово коришћење.[18] Министарство просвете и црквених дела позвало је Костића у Београд, дало му неопходне ин-

[17] М. Гарашанин - крају Милану, Београд 12. јула 1885, *Грађа за историју македонског народа,* док. бр. 190, 324–325.
[18] П. Костић, *Аутобиографија,* приредила Вјера Митровић, Призрен 1997, 106.

струкције и у новембру 1884, носећи уверење да се Богословија издржава из средстава која обезбеђује заоставштина Симе Игуманова, а не српска влада, Костић је кренуо у Цариград. Према Гарашаниновом налогу, Костић се прво обратио Патријаршији, а тек пошто она није изразила спремност да посредује у преговорима са Портом о овом питању, Костић се непосредно обратио турском министарству просвете. Целокупан рад на одобрењу штампања уџбеника довршен је успешно у марту 1885. године.[19] У децембру 1884. посланик Србије у Цариграду Јеврем Грујић боравио је у Београду. Том приликом постигнут је усмен договор са Гарашанином о покретању питања склапања конзуларне конвенције са Турском.[20] У циљу успешног завршетка ових преговора српска влада одустала је од захтева, који је био саставни део ранијих пројеката, да јој буду призната права која су капитулацијама биле признате великим силама.[21] У тадашњем тренутку политички значај отварања конзулата у Старој Србији и Македонији и позитиван утисак који је отварање могло оставити на тамошње хришћанско становиштво били су за српску владу значајнији од капитулација.[22] Порта је прихватила преговоре на предложеној основи и 1885. протекла је у преговорима о овом питању.[23] Уз подршку владе одржани су и скупови у Београду 23. фебруара, у Нишу 3. марта и у Врању 10. марта, као одговор на митинге по Источној Румелији и Бугарској у прилог бугарских тежњи према Македонији, а са циљем да се докаже неоправданост бугарских тврдњи да је Македонија бугарска земља, осуде овакве изјаве и насупрот њима истакне српски карактер Старе Србије и Македоније. Са истим ци-

[19] Ibid, 106–115; посланик Србије у Цариграду - министру иностраних дела, Цариград 30. марта 1885, *Грађа за историју македонског народа,* док. бр. 162, 274–275; К. Џамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век,* Скопје 1960, 150–152; Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во XIX-от век, До 1897 година,* Скопје 1973, 218–219.

[20] Посланик Србије у Цариграду - министру иностраних дела, Цариград 18. априла 1885, *Грађа за историју македонског народа,* док. бр. 167, 285.

[21] Гарашанин је правилно оценио да Порта неће пристати на потписивање конзуларне конвенције у којој би учинила уступке на које међународним правом и уговорима није обавезна.

[22] К. Џамбазовски, *op. cit.*, 154.

[23] М. Гарашанин - краљу Милану, Београд 12. јула 1885, *Грађа за историју македонског народа,* док. бр. 190, 323–324.

љем, истог дана када је одржан митинг у Врању, великошколска омладина одржала је у згради Велике школе скуп посвећен научном доказивању истих тврдњи које су изнете на митинзима у Београду и Нишу, па и тога дана у Врању.[24]

У време када је Костић успешно приводио крају своју мисију у Цариграду, а српска интелигенција настојала да на јавним скуповима докаже неоправданост бугарских тежњи према Македонији председник српске владе поднео је краљу план о будућем деловању Србије у Старој Србији и Македонији. Овај план подељен је на шест делова који носе наслове *Средства, Органи, Хиландар, Цариград, Канцеларија у Београду* и *Општа посматрања*. Последњи део,

[24] К. Цамбазовски, op. cit, 152–153; Љ. Доклестић, op. cit, 169–171. У прилог тврдњи да су ови скупови били у организацији владе иде и чињеница да су због великог интересовања јавности у време одржавања митинга у Београду градске власти дозволиле одржавање митинга на отвореном иако је то било забрањено важећим законом о јавним зборовима (дипломатски представник Велике Британије у Београду С. Локок - министру спољних послова Гренвилу, Београд 10. марта 1885, Public Record Office, Foreign Office, (=PRO FO) 105/49), да неколико дана касније Србима из Босне и Херцеговине власти нису дозволиле одржавање сличног митинга у Београду (исти - истом, Београд 20.марта 1885, PRO FO 105/49), јер би то изазвало незадовољство Аустро-Угарске, а британски посланик у Београду такође је приметио да на београдском митингу није било помена о Аустро-Угарској и њеној балканској политици (исти - истом, Београд 10. марта 1885, PRO FO 105/49). Турска такође није нападана иако је било говора о томе коме треба да припадну турске балканске провинције у случају да оне престану да буду саставни део Турске, а смисао оваквих навода био је да се побијају права Бугарске или било које друге државе на њих. Избегавање помена Аустро-Угарске и Турске у негативном контексту разумљиво је уколико прихватимо закључак да су митинзи били од владе планирани и одобрени. Аустро-Угарска је у том тренутку била велика сила на коју се Србија највише ослањала, а неизазивање турских власти било је једна од најзначајнијих тачака програма српске владе о организовању пропагандног рада у Старој Србији и Македонији на којем је њен председник радио. И посланик Србије у Цариграду сматрао је неопходним да турском министру спољних послова напомене да је српској влади стало до пријатељства са Портом и да су митинзима у Србији прави повод митинзи у Бугарској, да је карактер ових митинга антибугарски, а њихов циљ супротстављање тврдњама изнетим на митинзима у Бугарској да је целокупно хришћанско становништво у Македонији бугарско, већ да тамо има и православних Срба, Грка и других народа (посланик Србије у Цариграду - министру иностраних дела, Цариград 11. марта 1885, *Грађа за историју македонског народа,* док. бр. 159, стр. 267–268).

Општа посматрања, је његов најопширнији и најинтересантнији део. Председник српске владе пошао је у својим разматрањима од става да при тренутном распореду политичких снага на Балканском полуострву највећи непријатељ Србије није Турска, већ Бугарска, јер агитација Бугара у Старој Србији и Македонији има за циљ пре свега борбу против грчког и српског утицаја. У отпору овим покушајима Србија и Грчка упућене су једна на другу, сматрао је Гарашанин, а за већи успех неопходно је рачунати и на Турску која има интереса да сузбије бугарске тежње које су за њу биле опасније од српских и грчких тежњи, јер је иза Бугарске стајала Русија. Због негативног става који Турци имају према Србима и суштини њихових намера према територијама Османског царства и никаквог утицаја Србије на Порти, Србији је била неопходна помоћ Грчке, јер Грци су на Порти имали снажан утицај посредством Патријаршије и других институција које су у непрекидном додиру са турским властима. Добри односи Србије и Грчке помогли би јачању утицаја Србије у Цариграду, сматрао је Гарашанин. Став који је Грчка заузела у Црквеном питању и српско-бугарском спору 1884,[25] као и страх од Русије, представљали су за председника српске владе показатељ да је српско-грчки споразум могућ, али је претходно било неопходно постићи договор око поделе интересних сфера у Македонији.[26]

Посебну пажњу обратио је Гарашанин на потребу Србије да што пре приведе крају реформу војске и набавку наоружања. „Све агитације, па чак и онда кад их држава руководи, неће вредети ништа, ако иза ње нестоји војска", записао је. Грчка је већ наоружана, Бугарску Русија може лако наоружати уколико то већ није учинила,

[25] Помињући став Грчке у Црквеном питању Гарашанин је, вероватно, мислио на став који је у вези са тим питањем заузела не грчка држава, већ Цариградска патријаршија која је у новембру 1884. признала нову српску црквену хијерархију (Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана,* Београд 2003, 268–269). После прекида дипломатских односа грчка влада прихватила је молбу српске владе да њен дипломатски представник у Бугарској заступа интересе српских поданика.

[26] Мемоар Милутина Гарашанина краљу Милану, б. м, б. д, АС, Фонд Милутина Гарашанина (=МГ), 836. Мемоар је написан Гарашаниновом руком, без назнаке коме је упућен, али са иницијалима краља Милана на првој и напоменом писаном његовом руком на другој страни.

а тренутак за акцију може доћи изненада и Србија због тога мора бити спремна, јер када дође до коначне поделе турских провинција на Балкану свако ће добити према властитој снази и способности да одржи територије. Сматрао је да је према Бугарској потребно предузети одређене мере обезбеђења, односно да је неопходно дуж целе границе утврђивати значајнија стратешка места и у важнијим варошима подизати касарне и имати јаке војне гарнизоне. Све то би, у случају потребе, олакшало мобилизацију војске и довело до бржег и лакшег ступања у дејство, посебно с обзиром на чињеницу да се бугарска престоница налази близу границе. У том смислу, за Србију је изузетно значајно било пријатељство Румуније јер оно онемогућује стварање на њеној територији средишта агитација уперених против унутрашњег реда у Србији, а исто тако онемогућује Бугарској непосредан ослонац на Русију. Оштрином, али и нереалношћу погледа, посебно изненађује последњи пасус мемоара. У њему је Гарашанин записао да је за одржање равнотеже на Балканском полуострву неопходно да нестане Бугарска као држава, јер нестанак Бугарске услов је не само за равнотежу на Балкану уопште, већ и за неометан развој Србије. У том смислу било би могуће постићи одређени споразум о подели Бугарске са Румунијом, која није незаинтересована за ширење преко Дунава. Чак и ако подела није могућа у скорој будућности, сматрао је председник српске владе, овакав споразум осигурао би Србији пријатељство Румуније што је за Србију веома значајно из поменутих разлога спољне и унутрашње политике.[27]

На основу Гарашанинових *Општих посматрања* јасно је могуће уочити актуелни спољнополитички тренутак у којем се Србија налазила. Са једне стране, српском крању и влади проблеме је задавала Русија, која је одржавала везе са свим њиховим непријатељима, од црногорског кнеза и његовог зета, претендента на српски престо Петра Карађорђевића, до свргнутог митрополита Михаила и српских емиграната у Бугарској, а са друге стране, као последица руске политике и напетог стања у српско-руским односима, налазила се Бугарска која је дозвољавала емигрантима да на њеној територији припремају упад у Србију и свргавање краља Милана, док су у исто време све снажније радили на јачању бугарске просвете у сло-

[27] Ibid.

венским хришћанским провинцијама Османског царства, отварајући нове школе на просторима чије је запоседање у тренутку коначног решења Источног питања Србија сматрала питањем виталног државног интереса. У таквој ситуацији, за Србију је од изузетног значаја било какав ће став заузети управо поменуте три балканске државе. Када је Румунија била у питању, за српску владу било је, пре свега, значајно да румунска влада не дозволи деловање радикалске емиграције и присталица династије Карађорђевић са њене територије, а пријатељство Румуније и Аустро–Угарске било је српској влади брана против исувише снажног присуства Русије на српским границама. Својеврстан израз настојања Србије да успостави што боље односе са Румунијом представљала је и посета румунског краља Карла Београду у пролеће 1885. године. О значају Грчке и грчког утицаја у Цариграду за јачање утицаја српске државе у Старој Србији и Македонији довољно речито говорио је сам Гарашанин у тексту свог плана, док је изузетно интересантан поглед на положај Османског царства у спољнополитичкој концепцији председника српске владе. Поменута концепција полазила је од поставке да Османско царство више није највећи непријатељ Србије на Балкану. Оваква поставка делује парадоксално уколико се има на уму да српска влада није одустала од идеје ослобођења сународника под османском влашћу, те да је цео план у којем се о томе говори сачињен управо у циљу јачања утицаја Србије у прекограничним областима Османског царства са крајњим циљем њиховог припајања српској краљевини, али развој српско-бугарских односа и све снажнија пропагандна и просветна делатност Бугара у Македонији, уз снажну подршку Егзархије и влада у Софији и Пловдиву, значила је много већу претњу интересима Србије јер је оспоравала основно начело, национално начело, односно начело етничке припадности становништва одређених подручја, на којем је српска држава темељила своја права на делове Османског царства у случају његовог коначног распада. Неизазивање незадовољства турских власти и сарадња са њима у потискивању бугарског утицаја биле су основне поставке Гарашанинов плана и основа делатности српске владе и њених дипломатских представника у Османском царству у годинама које су уследиле.[28]

[28] Значајан узрок новог туркофилског става лежао је у чињеници да је за српску

Погледи председника српске владе изложени у мемоару краљу Милану представљали су најаву догађаја после Пловдивског преврата и става који је српска влада заузела у новонасталој кризи.

У осталим деловима Гарашаниновог мемоара краљу Милану реч је о конкретним потезима које је било неопходно повући у циљу организовања српске пропаганде у Старој Србији и Македонији и њеног што успешнијег напредовања. Било је предвиђено да неопходна средства буду сакупљена издвајањем из буџета 100.000 до 150.000 динара годишње и спајањем ових средстава са средствима које држава већ издваја Министарству просвете и црквених дела за ове потребе, као и од прихода разних заоставштина. Ова средства трошила би се на: школе и учитеље, цркве и свештенике, штампање књига за школе и цркве, штампање новина и других списа попут календара, песама и прича, помагање књижара, апотекара и других који би били део пропагандне делатности, на сиромашну децу која би се школовала у српским школама, те као помоћ настрадалима услед великих елементарних непогода и слично. Органи пропаганде били би конзули и трговачки агенти, што је наметало потребу склапања конзуларне конвенције и трговинског уговора са Турском, а затим учитељи, свештеници, књижари. Гарашанин је сматрао да посебно пажљиво морају да буду бирани учитељи и свештеници који су морали да буду свесни политичког значаја свог деловања и за чије бирање је поставио високе стандарде. Све особе које би учествовале у пропагандном раду биле би подређене конзулима као непосредним органима српске владе. Поред наведених, планом је предвиђено да се после завршетка железничке линије Врање–Скопље као чиновници на станицама запосле Срби које би влада препоручила Лендер банци и Комптоар д' Ескомпту. За Хиландар је предвиђено постављање администратора који би био „скроз проникнут политичким значењем манастира", дао му печат чисто српске задужбине и, пре свега, из манастирског братства постепено истиснуо све странце, а

владу благонаклоност османских власти представљала услов без којег није било могуће деловати, јер за разлику од Бугара и Грка који су имали Егзархију, односно Патријаршију, српски народ у Османском царству није имао своју посебну црквену организацију, односно није био признат као посебан милет у оквиру Царства, што је значајно отежавало рад српске владе.

нарочито Бугаре. У том циљу предвиђено је слање калуђера из Србије, Старе Србије и Македоније у овај светогорски манастир. Поред тога, поменута је и могућност оснивања богословије у Хиландару у којој би били образовани свештеници за Стару Србију и Македонију. У делу под насловом *Цариград* говори се о потреби проналажења у османској престоници штампарије у којој би се штампале књиге за употребу у школама у Старој Србији и Македонији. У овој штампарији „неће се никад ништа штампати, што би носило на себи карактер ма какве агитације" чиме би били избегнути проблеми са турском цензуром. Остале књиге штампале би се у Београду. Планом је такође предвиђено оснивање једне канцеларије у Министарству иностраних дела која би била задужена за преписку са конзулима и свим осталим органима који су у служби српске пропаганде у Старој Србији и Македонији.[29] Поменута одредба о отварању посебне канцеларије, која је касније довела до оснивања Просветно–политичког одељења Министарства иностраних дела, била је значајна новина у поређењу са делатношћу српске владе претходних деценија када је влада, оснивањем одбора, настојала да очува формалну независност од деловања српских пропагандиста у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Македонији. Поред тога што је одражавала и нови, независан међународни положај Србије после Берлинског конгреса, ова одредба била је, према нашем мишљењу, пре свега резултат Гарашанинове намере да у својим рукама, односно рукама министарства на чијем је челу био, држи све конце деловања српске пропаганде у Старој Србији и Македонији. Овакав став председника српске владе одражавала су и упутства за будућег хиландарског епископа написана у јулу 1885. према којима је нови епископ, не само у поверљивим, већ и у свим општим и административним пословима, требало да прима наредбе и упутства из Београда.[30] У прекограничним областима ништа се није смело догодити без знања и одобрења председника српске владе или, у крајњој линији, без знања и одобрења краља Милана.

Краљ Милан усвојио је Гарашанинове предлоге и одмах је започело испуњење идеја изложених у плану. Током следећих шест

[29] Мемоар М. Гарашанина краљу Милану, б. м, б. д, АС, МГ-836.
[30] *Упутства за епископа Хилендарског,* Београд 23. јула 1885, АС, МГ-835.

месеци, од усвајања плана до Пловдивског преврата, односно уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, предузети су бројни кораци на припремању просветног и пропагандног рада у Старој Србији и Македонији. Настављени су преговори са Портом о потписивању конзуларне конвенције и са Цариградском патријаршијом о постављању српских епископа, успостављени су контакти са патријаршијским епископом у Скопљу Пајсијем, а Гарашанин је покушао да посредством пограничних окружних начелника ступи у везу са арнаутским вођама. Одобрењем од стране турске цензуре, које је у марту издејствовао Костић, да буде дозвољено коришћење српских уџбеницика у школама у Османском царству, српска влада решила је велики проблем који је отежавао напоре претходних српских влада на ширењу српске просвете, српске књиге на просторима Царства. Прву количину књига Костић је из Београда понео преко Цариграда за Призрен већ у јуну, а у Београду су размишљали о коришћењу услуга неке од штампарија у османској престоници при будућем штампању књига за потребе српских школа у Османском царству, па чак и о отварању једне или неколико српских штампарија чијим радом би ово питање било најцелисходније решено. Поред уџбеника, српска влада слала је преко границе и књиге којима је доказиван српски карактер Старе Србије и Македоније, покренут је поново календар *Вардар*, сачињен је буџет за финансирање подизања нових школа, плаћање двадесет учитеља, као и књижара у неколико значајнијих места у Старој Србији и Македонији, затим давање потпоре Призренској богословији, Цариградској патријаршији и манастирима Дечани, Пећ и Хиландар, док су за будућег хиландарског епископа Србина написана посебна упутства којима му је влада налагала да искористи свој положај за истискивање бугарског утицаја из најзначајније задужбине Немањића. Вршене су, истовремено, припреме за штампање у Цариграду листа који би био у служби српске пропаганде и основни задатак би му био полемисање са бугарским листовима, док би према Порти показивао лојалност. Пловдивски преврат догодио се у тренутку када је Димитрије Алексијевић, предвиђен за уредника овог листа, кренуо за Цариград.[31]

[31] К. Џамбазовски, *op. cit.*, 154, 160; Љ. Доклестиќ, *op. cit.*, 167–168, 220–221; П. Костић, *op. cit.*, 109–116; *Грађа за историју македонског народа,* док. бр. 154, стр.

Српско – бугарски рат накратко је прекинуо припреме српске владе, али је, истовремено, указавши јасно, не само српским политичарима, већ и српском јавном мнењу, на опасности које прете српској држави од исувише снажне бугарске државе и затварања јужног смера изласка на морску обалу, одиграо изузетну улогу у мобилисању потенцијала српске државе у намери да буде оснажен српски и потиснут бугарски утицај даље од Старе Србије и од Вардарске долине. Гарашанинов план из марта 1885, као и мере које су предузимане у месецима пре и после његовог формулисања, биле су основа све снажнијег и конкретнијег деловања српске државе после српско-бугарског рата и путоказ којим смером треба да иде спољна политика Краљевине Србије у настојању да заштити своје државне и националне интересе у Старој Србији и Македонији.

260–261; док. бр. 160, стр. 269; док. бр. 162, стр. 275–277; док. бр. 167, стр. 285; док. бр. 168, стр. 286–288; док. бр. 171, стр. 290–292; док. бр. 175, стр. 296; док. бр. 177, стр. 300; док. бр. 178, стр. 301; док. бр. 180, стр. 306; док. бр. 185, стр. 314–315; док. бр. 190, стр. 323–327; док. бр. 195, стр. 335-337; док. бр. 199, стр. 340–342; док. бр. 204, стр. 353–354; Гарашанинова белешка о одлукама, АС, МГ-844/1; *Упутства за епископа хилендарског,* Београд 23. јула 1885, АС, МГ-835; министар председник – начелнику нишког округа, Београд 18. јула 1885, АС, МГ-853/10; Д. Алексијевић – М. Гарашанину, Ниш 11. октобра 1885, АС, МИД-ПО, 1885, Ф-I, дос. II, пов. бр. 624.

Momir Samardžić

Activities of Milutin Garašanin on Organizing Serbian Propaganda in Old Serbia and Macedonia in 1885

Summary

Under the influence of the development of international relations in the mid-1880s and the increasingly deteriorating relations between Serbia on the one hand and Russia and Bulgaria on the other, and given the ever more successful work of Bulgarian propagandists in the Ottoman Empire, Serbian King Milan and the Prime Minister Milutin Garašanin realized that the Serbian government needed to intensify its activities in order to safeguard the state and national interests of the Kingdom of Serbia in Old Serbia and Macedonia. Already in the second half of 1884, the Government started working to strengthen the influence of Serbia in the transfrontier areas of the Ottoman Empire, and all of 1885, until September and the onset of a new crisis caused by the unification of the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia, was marked by intensified efforts of the Serbian Government to lay new foundations for Serbian propaganda activities in Old Serbia and Macedonia. To that end, Garašanin drew up a plan and informed the king about it in March 1885. In accordance with the current foreign policy position of Serbia, Bulgaria and its propaganda activity in Macedonia were identified as the major enemy of the Serbian state, with loyal conduct being envisaged vis-à-vis the Ottoman Empire, because the support of the Ottoman rulers was a necessary precondition for the successful effects of Serbian propaganda in the area of the Empire. Garašanin's plan defined the basic guidelines for the foreign policy activity of the Serbian state in the years that were to follow, and its implementation started immediately.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 129-155
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 129-155

УДК 929 : 94 (497.11)(093.3) ”19”

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

МЕРИ ДАРАМ О СРБИМА

О Мери Дарам, енглеској путници и научници, ексцентричној особи доскора се врло мало знало како у њеној домовини тако и на Балканском простору кога је тако често походила у прве две деценије XX века и била заиста његов добар познавалац.[1] Њени савременици који су се бавили питањем Балкана као што су Ситон Вотсон, Хенри Викем Стид, Ребека Вест, сматрали су да је треба избегавати јер је била дивља и чудна особа. У посебно лошим односима је била са Ситоном Вотсоном, с којим је водила прави мали рат више од једне де-

[1] Последњих неколико година у англосаксонској историографији јавили су се покушаји научно стручне рехабилитације Мери Дарам, а тек је 1996. године, у *Bankfield Museum* у Халифаксу, Западни Јоркшир, отворена стална изложба њених радова с најважнијим детаљима из приватног живота. Опширну биографију Мери Дарам приредио је Џон Хоџсон у уводу за друго издање њене књиге, *Планинска Албанија,* коју је објавила издавачка кућа *Virago* у Лондону 1985. године. О непознатим детаљима из њеног живота и каријере писали су и Џон Алкок и Антонија Јанг у колекцији, *Black Lambs and Grey Falcons: Balkan Women Travellers* и Гери Шанафелт у ауторском чланку, *An English Lady in High Albania: Edith Durham and the Balkans*, East European Quarterly**,** XXX, N°3, September 1996, Colorado, 1996, 283-299. Међутим, она и даље нема свог биографа и целовиту биографију која би у потпуности представила њен живот и научно дело. Први који је у српској јавности дао целовиту биографију ове жене, био је Вујадин Милановић који је на српски језик превео и њен првенац о Балкану и Србима, *Кроз српске земље,* која је објављена 1904. године у Лондону. Уједно написао је и поговор за српско издање ове књиге. М. Е. Дарам, *Кроз српске земље*, Београд 1997.², Поговор Вујадина Милановића: *Мери Дарам и њено дело*, 281-336.

ције. Она је за њега била "отровна жена", која говори неистине и клевете. Осим ових епитета, Вотсон је написао за њу да је "агресивна и нетактична особа".[2] Описивана је и као психички потпуно неуравнотежена. Њена карактеристика у досијеу Форин офиса из 1908. такође није била нимало афирмативна. Оцењена је као личност која се "не препоручује за комуникацију".

Међутим, како је претходних година, Балкан доспео у жижу интересовања, политичке, научне, културне јавности тако је растао интерес и за ову врло контроверзну личност и њене погледе на балканска питања.

Дарамова је била ватрени поборник албанске независности и уједињења територија на којима живе Албанци. Те своје погледе она је износила у монографијама, научним чланцима, јавним наступима и полемикама које је често и врло радо водила. У Великој Британији је била предводник албанске ствари.[3] О Србима је имала негативно мишљење. Сем у својој првој књизи, *Кроз српске земље,* у којој се позитивно одредила о српском народу, у свим наредним делима и уопште у својим радовима, Србе је сматрала најодговорнијим за балканске невоље, тешку позицију Албанаца, избијање Првог светског рата. Такву рекли бисмо антисрпску позицију задржала је све до краја живота.

Мери Едит Дарам је рођена 1863. године у Лондону. Дипломирала је антропологију на Бедфорд колеџу, а затим наставила школовање на Краљевској сликарској академији (*Royal Academy of Arts*)**.** Одлично је говорила немачки, француски и италијански језик. Боравећи на Балкану научила је и српски и албански. Због осетљивог здравља и дубоке депресије у коју је често западала, прихватила је савет лекара да сваке године најмање два месеца проведе изван своје земље. Одабрала је Бал-

[2] G. W. Shanafelt, *An English Lady in High Albania. Edith Durham and the Balkans*, East European Quarterly, XXX, N° 3, September 1996, Colorado 1996, 228.
[3] V. Goldsworty, *Representations of the Balkans in English Literature. Their Romantic Origins and their Development between 1894. and 1965*, 211. (unpublished Ph. D., microfilm-British Library, London)

кан на кога је први пут крочила 1900. За петнаест година колико га је редовно походила обишла је скоро све његове делове. Бирана је за члана Краљевског антрополошког института, а једно време је обављала и дужност његовог потпредседника. После Првог светског рата изабрана је и за члана Краљевског института за међународне односе. Боравак у Албанији у пролеће 1910. године био је пресудан на Дарамову да почне да ствара позитивно мишљење о Албанцима. Следеће године је коначно одлучила да активно помогне њихову борбу на научном, информативном и политичком плану. Истовремено, одржавала је добре односе и са црногорским краљем Николом Петровићем кога је веома често сретала и од кога је 1907. добила орден као знак захвалности за помоћ коју је пружила у организовању учешћа Црне Горе на балканској изложби у Лондону те године. Осим тога бавила се интензивно и хуманитарним радом. Вест о сарајевском атентату затекла ју је у Валони, где се старала о албанским избеглицама. Заједно с њима се веома радовала када је сазнала да је Аустрија објавила рат Србији и била тужна и бесна када је чула да је њена земља ушла у рат против Аустрије и Немачке, а на страни Словена и Срба. Тада је рекла да се гади и да је њу лично срамота што је Енглеска у рату на страни Словена. Одмах по повратку у Лондон вратила је и орден Светог Саве, српском краљу Петру Карађорђевићу. [4]

Током Првог светског рата није јавно наступала и деловала. На тај начин је изражавала својеврсни протест јер се није слагала са званичном политиком британске владе која је у међувремену изменила своју дотадашњу политику према Србима. Њеном заслугом, фебруара 1918. основано је *Албанско-енглеско друштво* у Лондону у циљу прикупљања материјалне и финансије помоћи за Албанију, као и промовисања и пропаганде албанских интереса у Великој Британији. После завршетка Првог светског рата, на Балкану је боравила само још једном када је као гост албанског парламента посетила Тирану 1921. године. Тада је од стране албанског краља Леке Зогуа у знак захвалности за све што чини за албанску ствар примила

[4] Ibid, 281-283.

Орден Скендербега. Чак јој је предлагано да се трајно насели у Албанији и у ту сврху је изграђена и специјална велелепна вила. У наредним годинама и деценијама посветила се сређивању и публиковању обимне грађе коју је прикупила посећујући Балкан[5], као и даљој борби за албанску ствар. Доследност у одбрани права Албанаца, показала је и током Другог светског рата. Када је на Велики петак 1939. сазнала да је Мусолини напао Албанију, прошетала је улицама Лондона носећи плакат с поруком "даље руке од Албаније". Приликом напада Италије на Грчку 1940. реаговала је у *Sunday Times-у***,** текстом *Албанија,* у рубрици *Писма уреднику,* подсећајући читаоце да је Италија 1939. брутално напала и заузела и Албанију што је довело до страшних патњи њеног становништва. Захтевала је одговорност Италије за злочине које је тамо починила.[6] Последње године живота живела је сама и готово потпуно заборављена од својих сународника. Једино је одржавала контакте с представницима албанске емиграције који су се и бринули о њој. Умрла је 15. новембра 1944. године.

Као што смо истакли једина књига из богатог опуса Мери Дарам која афирмативно третира Србе је њена прва студија, *Кроз српске земље***,** објављена 1904. године. У њој је описала своја трогодишња путовања по Србији, Црној Гори и Старој Србији. Сматра се да је ово дело једна од најцеловитијих сту-

[5] Објављени радови Мери Дарам: *The Blaze in the Balkans*, The Monthly Review, N° 36. XII, 3. September 1903, 54-65; *My Golden Sisters: A Macedonian Picture*, The Monthly Review, N° 44, XV, 2. May 1904, 73-81; *The Story of Karageorge*, The Independent Review, N° 10, vol. III. October 1904, 58-68; *Through the Lands of the Serb*, Edward Arnold, 1904; *Кроз српске земље*, Београд 1997.²; *The Burden of the Balkans*, Edward Arnold, 1905; *High Albania*, London 1909, Virago Press 1985²; *Some Montenegrin Manners and Customs*, The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 1909. Reprinted from RAI, vol. XXXIX, 1909; *The Struggle for Scutari*, Edward Arnold, 1914; *Twenty Years of Balkan Tangle*, George Allen & Unwin Ltd., 1920; *The Balkans as a Danger Point*, Journal of the British Institute of International Affairs, Vol. 3, May 1924, 139-144; *The Serajevo Crime*, George Allen & Unwin 1925; *Some Tribunal Origins*, Laws and Customs of the Balkans, George Allen & Unwin Ltd., 1928.

[6] M. Durham, *Albania*, The Sunday Times, November, 17. 1940.

дија које су у Великој Британији објављене о Србији до Првог светског рата, а можда и најбоља иностранa књига о Србима у том периоду.[7] Ова студија изузетно верно приказује историјске, политичке, антрополошке чињенице о Србима, али и предвиђа њихову неизвесну будућност. Осуђујући окрутне турске поступке према Србима, заложила се за њихов одлазак са Балкана и из Европе и коначно ослобођење балканских народа од турског ропства.

Централни део књиге је посвећен Србији коју је Едит Дарам посетила 1902. године. На самом почетку је признала да је Србија за Енглеску "скоро непозната земља"[8], док је у *Балканском бремену***,** на једном месту рекла да у "Енглеској народ верује да је Србија дивља и опасна област".[9] Посебно је детаљно приказала Београд за кога је написала да има најлепши положај и необичну спољашњу лепоту и да у њему живи шестдесет хиљада становника, већином православних Срба. Изненађена његовом спољашњошћу записала је да "Београд изгледа тако напредан, а његови становници веома модерни, војници уредни, чиновници отмени, а нови владини уреди тако задивљујући да се човек изненади када сазна да је земља због лоше управе финансијски скоро у очајном стању". [10]

Од свих српских градова најлепши утисак је на њу оставило Ужице. "То је најлепши мали град у Србији, гостољубиво и весело место које не би требало да заобиђе ниједан путник који дође на њену територију. Његови становници су благословено добри људи, а уз то и одважни и предузимљиви. Град има добру школу опремљену савременим училима, електрично осветљење, памучну и текстилну фабрику на електрични погон што представља понос места." Посетила је и Крушевац, Ниш, Ваљево, Крагујевац, Пирот, градове источне Србије, којима није била одушевљена. Такође је лош утисак стекла и о Смедереву, Обреновцу, Убу, док је за Чачак написала да је град који одише изразитим духом пословности.

[7] М. Дарам, *Кроз српске земље*, Београд 1997² , 282.
[8] Ibidem, 111.
[9] Eadem, *The Burden of the Balkans*, London 1905, 66.
[10] Eadem, *Кроз српске земље*, 113.

Шумадији, коју је назвала срцем Србије и центром одакле је отпочела борба за стицање српске независности, посветила је у књизи читаво поглавље. Сматрала је да изворни, тип Србијанца потиче из Шумадије. "Ако је истина да је све што је највише србијанско у Шумадији, онда овде треба тражити изворни тип овог човека."[11] То је и најплоднији део Србије који се боље и ефикасније обрађује од других предела. Шумадијског сељака је осликала као "високог, плавог човека снажне грађе и вреднијег од своје браће из других крајева земље".

Врло детаљно је описала етничке одлике Срба, подвлачећи да је то лежеран и према странцима врло љубазан народ. Уочила је да Срби не воле да раде, а ова карактеристика је посебно својствена мушкарцима који су сматрали да је на пример од рада на њиви много боље бити пандур, посебно у великом граду, јер се ништа не ради а плата је добра. Ипак, сматрала је да Срби највише воле да буду газде. Она под појмом газда подразумева главу великог домаћинства или породичне задруге. Газде свима наређују, а сами не раде већ само уживају по кафанама.

Посебну пажњу у овој студији је посветила унутрашње-политичким приликама у Србији. На више места је упозоравала на њен нестабилан положај јер је политичка ситуација у земљи опасна због непрестаних партијских борби. Мислила је да Србија као мала држава тешко може да опстане као самостална и независна јер је у окружењу непријатељских земаља које имају велике територијалне аспирација као што су Аустрија, Турска и Бугарска. Политичку ситуацију су отежавали и стални унутрашњи сукоби око тога којој се страној сили треба приклонити.[12] Тешку ситуацију у Србији је објашњавала и лошом владавином краља Александра Обреновића, о коме приликом обиласка Србије није чула ниједну добру реч. Најчешће је наилазила на коментаре да је српски краљ више луд него покварен, при чему је према њему исказиван општи презир. Мишљење огорченог народа о краљици Драги је било још горе и она није желела да га изнесе у књизи. Једино је констатовала

[11] Ibidem, 161.
[12] Ibidem, 115.

да је мржња Срба према Драги била дубока и горка.[13] Судбину последњег Обреновића оценила је као резултат његове "јогунасте тврдоглавости", односно сплетом безнадежних грешака: државни удари, честе промене влада и венчање Драгом Машин.[14] Већина Срба је желела смрт краља и краљице, мислећи да су се они огрешили о божје и човечанске законе и да су зато праведно погубљени. Анализу те крваве епизоде у новијој српској историји завршила је закључком да се злочин крвопролића мора искупити, а да Срби морају да зараде своје спасење. Међутим, кривицу за убиство Александра и Драге није налазила само међу Србима. Сматрала је да део одговорности сноси и Европа.[15] У овом делу оштро је осудила и европску равнодушност према Србима и њиховим патњама. Насупрот увреженој слици у британској јавности, она је Турску представила као оличење зла, насиља, а Србе као њене жртве. Био је то пионирски и смео потез јер је у потпуности одударао од званичне политике Лондона која је до тада била изразито туркофилске оријентације.

Српски представник у Лондону, Александар Јовичић је веома детаљно известио своју владу о овој студији Мери Дарам. Он је такође редовно обавештавао министарство иностраних дела о њеним честим посетама посланству, разговорима које је водио с њом, њеним путовањима по Балкану и искреним осећањима наклоности које је тада испољавала према Србима и Србији. На основу тих разговора, Јовичић је Дарамову представио као "врло скромну али веома интелигентну уседелицу којој може бити највише четрдесет година али због ошишане косе изгледа да јој нема ни двадесет пет. Хвали се да ужива велико благоволење кнеза Николе и да има његова писма и слику коју јој је сам кнез дао са својим потписом. Ван сваког је спора да су у мис Дарам, Срби стекли искреног и важног пријатеља који ће своје перо и богато искуство употребити за њихово добро и корист."[16]

[13] Ibidem, 201.
[14] Ibidem.
[15] Ibidem, 203.
[16] АС, МИДС, 1904, I/9, Пов. бр. 1837, А. Јовичић-Н. Пашићу, 17/30. X. 1904.

Њена друга књига, *Балканско бреме,* објављена 1905. настала је као резултат боравка у Македонији и Албанији, после гушења Илинденског устанка. Тада у ту нову посету балканским земљама није отишла по својој жељи већ у служби Форин офиса, да би извршила расподелу хуманитарне помоћи становништву које је настрадало током и после македонског устанка. У овој књизи подржала је албанске територијалне претензије и подстрекивала њихову мржњу и обрачун са Србима.[17] На страницама ове књиге налазимо жестоке оптужбе које је изрекла и на рачун великих сила које су на Берлинском конгресу дозволиле да се Србија и Црна Гора прошире на територије које припадају Албанцима, док су њихову територију на југу доделили Грчкој. Ипак, још увек објективна у представљању тмурне балканске стварности, није могла да прећути неке негативне особине својих будућих фаворита. Била је зачуђена мржњом коју Албанци испољавају према Словенима, а посебно према Србима. То је показала на примеру разговора који је имала с једним Албанцем који је приликом помињања српског имена рекао да зна за постојање Срба али да неће да изговори ту реч јер не жели да њоме прља своја уста. На питање зашто Албанци мрзе Србе, одговорио је: "Ми смо такви рођени. То нам је у крви. Када Албанци опљачкају или спале словенско село то је за Европу зверство, али за Албанце то није злочин. Ми се боримо за своју земљу."[18]

Књига, *Планинска Албанија,* издата 1909. године садржи опис њених осмомесечних путовања по Албанији и Старој Србији односно Косовском вилајету током 1908. године. Дело је својеврсни споменик који је аутор посветио Албанцима и из-

[17] В. Стојанчевић, *Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године*, Историјски часопис XII-XIII (1961-1962) 1963, 289; Idem, *Аустроугарско-српски сукоб у Косовском вилајету на почетку XX века, Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994, 245-272.; Idem, *Сукоб Аустро-Угарске и Србије у Косовском вилајету 1900-1914*, Срби и Арбанаси 1804-1912, Нови Сад 1994, 283-294.; Д. Батаковић, *Погибија руског конзула*, 319; Idem, *Дечанско питање 1989*, 36-42; Idem, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима,* Приштина 1991, 92-97.

[18] M. Durham, *The Burden of the Balkans*, London 1905, 9.

ражава посебну захвалност према њима јер је боравећи и проучавајући навике многобројних албанских племена стекла њихово поверење и наклоност. Од припадника племена Мирдита, чак је проглашена "краљицом горштака". У књизи су представљени циљеви, аспирације, обичаји и закони Албанаца, али и Срба на простору Старе Србије, односно тадашњег Косовског вилајета. За разлику од дела, *Кроз српске земље,* овде је дата знатно блажа слика о страдању Срба и њиховој беди. За злочине Албанаца према Србима, њихову окрутност и безвлашће оптуживала је Турке који су их подстицали на зло и били им лажни пријатељи. Ипак, није могла да сакрије чињеницу да албански злочини над Србима нису прошлост, јер они и даље насилно упадају у српска села избацују њихове становнике и усељавају се у њихове куће. У прилог томе навела је пример села Грачанице.[19] Тврдила је и да Албанци неупоредиво више мрзе Србе него Турке. Све у свему ова књига је одисала великом некритичношћу и субјективношћу аутора.

Дело, *Битка за Скадар,* које је означило њен потпуни заокрет ка Албанцима и дефинитивни раскид са Србима објавила је маја 1914. На страницама ове књиге је показала сву своју пристрасност и једностраност, с обзиром на то да је писала из албанског угла гледања на догађаје у балканским ратовима. Србе је оптуживала да чине ужасне злочине над Албанцима, немилосрдно поступају према непријатељским заробљеницима, одсецају носеве, силују, пљачкају, пале села и протерују становништво, врше насилно покрштавање. Чак је тврдила да никада није ни чула нити видела да такве ствари чине Албанци и Турци. Све те оцене је поткрепљивала многобројним исповестима Албанаца и муслимана који су избегли смрт, као и изјавама појединих српских и црногорских војника који су наводно учествовали у злоделима. У истој књизи, признала је да није могла да верује да су Срби успели да изађу на Јадранско море и када је то чула била је жалосна. Српски захтев за добијање луке Драч оцењивала је као сраман. Тамо уопште није било

[19]Eadem, *High Albania*, London 1909, 283-285.

Срба које је требало ослободити, цинично је прокоментарисала српске аспирације ка тој луци. [20]

У британској библиотеци, у одељењу рукописа међу папирима Џо Бернард Шоа[21] налази се занимљива кореспонденција коју је децембра 1914. године водио са Мери Дарам. Ради се о опширном писму (осам куцаних страна писаћом машином) које је 13. децембра 1914. године, Дарамова упутила чувеном драматургу, реагујући на серију његових текстова, *Здрав разум о рату (Common Sense about the War)*, у којима је

[20] Eadem, *The Struggle for Scutari*, London 1914, 232.

[21] **Џо Бернард Шо (George Bernard Shaw)** ирски драматург, критичар, рођен је у Даблину 26. јула 1856. године. Због слабог материјалног стања није никада завршио факултет, и углавном се самостално образовао. Марта 1876. преселио се у Лондон, са жељом да постане писац. У наредних седам година написао је пет неуспешних новела. Много више успеха имао је као новинар листа *Pall Mall Gazette***.** Тих година је прихватио идеју социјализма коју је ватрено ширио. Постао је и активни члан социјалдемократске федерације и фабијанског друштва. Сматрао је да је капитализам неефикасно и неправедно друштво, као и да друштвени систем треба да се обнови на високо моралним принципима. Као члан фабијанског друштва написао је серију памфлета: *The Fabian Manifesto* (1884), *The True Radical Programme* (1887), *Fabian Election Manifesto* (1892), *The Impossibilities of Anarchism* (1893), *Fabianism and the Empire* (1900), *Socialism for Millionaries* (1901). У тим текстовима заложио се за једнакост у расподели земље и капитала. Заједно са Сидни Вебом активно је радио на формирању нове политичке партије која би се борила за идеје социјализма кроз парламентарне изборе. Као делегат друштва фабијанаца учествовао је 1893. године на конференцији у Брадфорду када је формирана независна лабуристичка партија. Током 1891. објавио је дело, *Widowers Houses***.** У наредном периоду објавио је неколико дела с политичком садржином: *Man and Superman* (1902), *John Bull´s Other Island* (1904), *Major Barbara* (1905). У њима се осврнуо на проблеме сиромаштва и права жена. Своје најпопуларније дело, *Pygmalion* објавио је 1913. године. Праву буру негодовања у својој земљи изазвао је 1914. године, штампањем серије текстова, *Common Sense about the War* у којима је изнео своје антиратне погледе. После завршетка рата наставља плодну списатељску делатност. Објавио је велики број књига: *Heartbreak House* (1919), *Back to Methhuselah* (1921), *Saint Joan* (1923), *The Apple Cart* (1929), *Too True to be Good* (1932). Сва ова дела су наишла на добар пријем критике. Шо је 1925. године добио Нобелову награду за књижевност. Наставио је да пише књиге и памфлете са политичком и социјалном тематиком: *The Crime of Imprisonment* (1922), *Intelligent Woman´s Guide to Socialism* (1928), *Everybody´s Political What´s What* (1944). Умро је 2. новембра 1950.

изнео своје антиратне ставове, то јест снажно се противио учешћу своје земље у Првом светском рату. Сматрао је да омладина не треба да иде у рат и узалуд гине под паролом лажног патриотизма.[22] Слажући се генерално са његовим погледима, она је по ко зна који пут изнела своје познате ставове о главној кривици Срба за избијање Првог светског рата, али је одбацила оптужбе да је аустрофил. Шо је одговорио на ово писмо 17. децембра исте године, али у облику стенографског ребуса што је било својствено његовој немирној и специфичној природи.

У својој петој књизи о Балкану коју је назвала, *Двадесет година Балканског заплета,* изнела је ретроспективу својих погледа на балканска догађања током претходних двадесет година чији је била непосредни сведок, а често и активни учесник и креатор. Дело представља пропаганду албанских националних и државних интереса које је безрезервно истицала. Ту је поново подржала и даље разрадила идеју о стварању Велике Албаније, тумачећи ту аспирацију историјским правом Албанаца на те територије где су живели још у предримско доба као и етничким правом, с обзиром на то да су они на основу демографске слике тог простора пред Први светски рат чинили убедљиву већину становништва. Историју балканских народа је приказала као резултат непрестаних међусобних сукоба, ривалитета и мржње услед расних, а не верских разлика, а за историју српског народа је написала да је препуна сукоба две водеће и супростављене династије Обреновића и Карађорђевића.[23]

Владавину краља Петра Карађорђевића је представила у негативном смислу. Писала је да је српски краљ био потпуно у рукама преторијанске гарде која га је и довела на престо и ја-

[22]htp://www.english.upenn.edu/~cmazer/mis1.html; http://www.brown.edu/Facitilies/University_Library/exhibits/shaw/politics.html;
htp://www.kirjasto.sci.fi/gbshaw.htm

[23] И у овом делу је признала да је до доласка у Србију имала информације о великој непопуларности Александра Обреновића због његовог брака са Драгом Машин али да је тек обиласком земље видела колико је омрзнут међу народом. На једном месту у књизи Александра Обреновића је чак назвала дегенериком, а стање у земљи током његове владавине оценила ужасном. Eadem, *Twenty Years of Balkan Tangle*, George Allen & Unwin Ltd., 1920, 51.

сно му ставила до знања да ће бити уклоњен ако им се не буде свиђало како влада. Завереници су заузимали највише положаје у земљи и њихов је циљ био стварање Велике Србије.[24] Ова оцена о намерама завереника коси се са оценом коју је такође изнела у овој књизи да је црногорска династија Петровића, а посебно краљ Никола био опседнут намером да реализује остварење те идеје при чему би његова династија била на челу тог обновљеног великог српског царства са границама из доба владавине цара Душана. Због те борбе за супремацију у остваривању српске националне идеје је по њеном суду и дошло до ривалитета између таста и зета, Николе Петровића и Петра Карађорђевића. [25]

У овом делу се осврнула и на идеју о Великој Србији која се према њеном мишљењу први пут јавила у Црној Гори још 1773. У прилог томе је цитирала извештај једног аустријског дипломате из тог времена који је сазнао да црногорска владајућа породица Петровић намерава да обнови старо Душаново царство у границама када је досезало свој врхунац и највећу славу. На основу тога је извела закључак да се "амбиција Петровића о настанку великог српског царства јавила много пре него што је Србија стекла независност и пре него што су Карађорђевићи и чули за њу".[26] То је поткрепила утисцима са својих путовања по Србији и Црној Гори према којима идеја о Великој Србији није популарна у Србији. Изузетак су области Ивањица и Студеница. За разлику од Србије ова идеја је скоро једнодушно подржана у Црној Гори, што је њу веома изненадило.[27]

Свој негативан став према Србима изразила је и односом према балканским ратовима. Те ратове је негативно оцењивала сматрајући да су велике силе омогућиле остваривање српских претензија према Косовском вилајету, истовремено одузимајући Албанцима њихове вековне територије, као и да

[24] Ibidem, 113.
[25] Ibidem, 132.
[26] Ibidem, 22.
[27] Ibidem, 49.

су толерисали злочине које су вршили над Албанцима и муслиманима током ратних операција и приликом спровођења власти на окупираним територијама. С обзиром на то да је почетак Првог балканског рата дочекала у Црној Гори уочила је велику суревњивост између Срба и Црногораца, што је истицала с посебним задовољством. На постављено питање црногорским војницима у чему је по њиховом мишљењу вредност српске војске, добила је одговор да су они "велике свиње".[28] Ту фразу је касније често помињала у својим књигама.

Велики део простора у својим студијама и јавним наступима посветила је и вестима о покољу албанског становништва у новоослобођеним крајевима које су наводно починили српски и црногорски војници, вешто искористивши те информације и дезинформације да организује агресивну кампању о тзв. масовним злочинима Срба према Албанцима и муслиманима. О томе је детаљно писала и у књигама, *Борба за Скадар* и *Двадесет година балканског заплета*. Констатујући да је првобитно веровала да је српска војска цивилизована, на основу изјаве једног Албанца кога је срела у Подгорици да је у Косовском вилајету земља на многим местима преплављена телима жена и деце, променила је то своје уверење. Врло радо и често је цитирала сведочења очевидаца и преживелих, али и признања српских војника о масакрима над Албанцима. Наводно је од једног пијаног српског официра сазнала да су његови војници бајонетима убијали жене и децу из албанског племена Љума. До детаља је пренела његово причање о клању тамошњег становништва. По признању тог српског официра, кога је имала прилику да упозна на једној вечери, Албанци из племена Љума су убили једног српског телеграфисту, а Срби су у знак одмазде тамо послали довољно батаљона да их казне и униште. Тај српски официр чије име не наводи је још рекао и да је "муслимански проблем требало упростити. Када је земља једном наша, тада неће бити муслиманског проблема".[29] У вези са злочинима над племеном Љума, пренела је и сведочење једног

[28] Ibidem, 182-183.
[29] Ibidem, 239.

српског војника које је објављено у листу *Радничке новине,* где је он изјавио следеће: "Морам рећи да Љуме више не постоје. На све стране леже само мртви и њихови лешеви. Из села са сто, стопедесет, двесто кућа смо их сакупљали у гомиле од по четрдесет до педесет људи и затим убијали бајонетима".[30] На основу свега изнетог закључила је да је "уништење албанске популације био циљ и намера и Срба и Црногораца".[31]

Српску војску је оптуживала и за ужасе које су починила над становништвом преко реке Дрим. Заједно са представницима локалних власти обилазила је опустошена подручја, пребацујући одговорност за жалосно стање које је тамо затицала на српску војску. Ужасавала се (према сопственом признању) размерама разарања. Била је запрепашћена чињеницом да је најлепше и најбогатије село у близини Скадра, Дрити било потпуно опустошено. Детаљно је описала злочине које су српске јединице починиле приликом евакуације из области Скадра, када су вршили окрутну освету над тамошњим становништвом. Навела је примере два велика села. Посебно велика разарања претрпела је област Пука. Када су Срби стигли у Флет-Пуку новембра 1912. године становништво тог подручја је пружило отпор и изгубило девет људи. Срби су спалили двадесет кућа али нису начинили другу штету. Али априла 1913. повлачећи се кроз ту област, окомили су се на беспомоћно становништво убивши педесет две особе, већином жене и децу и пљачкајући и спаљујући преостале куће.[32] Тврдила је да је становништво подручја Арза прошло још горе. У новембру 1912. Срби су по њеном писању разоружали локално становништво које није пружало отпор. Међутим, априла 1913. српске јединице су у селу направиле оргије тако што су клали беспомоћне жртве. Детаљно је описала начин мучења. Жртви би направили посекотине на зглобовима руку, коленима, лактовима и вратовима, што је значило споро умирање у највећим мукама. За то време према сведочењима преживелих албанских жена, Срби

[30] Eadem, *Twenty Years*, 251.
[31] Eadem, *The Strugge for Scutari*, 239.
[32] Ibidem, 298.

су играли око жртава које су умирале имитирајући њихове болне крикове које су испуштали.[33]

Страшне злочине истиче енглеска научница Срби су чинили и у Пећи где је по сведочењу једног како га назива образованог Пећанца убијено десет или више телала од стране представника нове власти, али и у Скадру, Дебру, Призрену, Ђаковици.[34] У извештају који је 26. маја 1913. послала из Скадра дипломати Тирелију, указала је на злочине у селу Бушити крај Скадра, које су српски војници спалили скоро до темеља осим неколико католичких кућа које нису изгореле.[35] Из Драча је 20. јуна, послала опширан извештај британском посланику на Цетињу Салису[36] о српским злочинима у граду Корчи и његовој околини. Навела је податак да је новембра 1912. приликом проласка шеснаест хиљада српских војника кроз ту област, албанско становништво прогласило неутралност као и да је хранило српске трупе, али да су им они захвалили тако што су обесили педесет житеља и четири жене и пљачкали и спалили суседна села.[37] Посланику Салису, Мери Дарам је из Скадра писала и 14. јула исте године упознајући га с размерама српских злочина које је лично видела приликом обиласка подручја између Елбасана и Охрида. Уочила је велике промене на том простору у односу на стање које је тамо затекла када је боравила 1903. године. Истакла је да су свуда присутни знаци српске окупације и да процес србизације простора и становништва увелико тече. На улицама тих градова није видела муслимане и Албанце већ само српске официре, војнике и свештенике. Називи улица су измењени и доминирају имена као што су улица Краља Петра или принца престолонаследника Александра. У Битољу је приметила српску тиранију на сваком кораку, као и да су све тамошње бугарске школе затворене.[38] Опширни

[33] Ibidem, 299.
[34] Eadem, *Twenty Years*, 238.
[35] F. O. 800/76, M. E. Durham to G. Tyrelly, Private, May 26, 1913.
[36] **Салис Ј. Ф. Ц. (Salis J. F. C.)** британски дипломата. Од 1906. до 1911. године је био саветник британске амбасаде у Берлину. Посланик Велике Британије на Цетињу је био између 1911. и 1916. године.
[37] F. O. 800/76, M. E. Durham to Count de Salis, Private, June, 20, 1913.
[38] F. O. 800/76, M. E. Durham to Count de Salis, Private, July 14, 1913.

приказ српских злочина у Гостивару је темељила на сведочењу једне Албанке која је успела да преживи. Од ње је сазнала да су Срби у околини Гостивара заузели сва села и спалили их и то приликом покрета својих трупа ка Дебру. Тада је запаљено двадесет седам села, а сво становништво које није успело на време да побегне српски војници су убијали бајонетима. Срби су прешавши албанску границу потпуно спалили и све куће племена Гаши и Краснићи.[39]

Вести да српске власти поступају окрутно са муслиманским и католичким Албанцима у крајевима у које је ушла њихова војска делимично су потврђивали и британски конзуларни извештаји који су слати из тих подручја.[40] О томе да неки енглески конзули јављају о злочинима српске војске на простору Косовског вилајета, северне Албаније и приморја, српску владу је известио и Димитрије Поповић,[41] њен дипломатски представник у Петровграду.[42] Иначе, на предлог Греја, после пристиглих вести о злочинима српских власти и војске над Албанцима, међународна комисија, која је формирана за утврђивање статуса Ђаковице, проширила је своју делатност и на обезбеђивање гаранција Албанцима да ће уживати сва грађанска права и да више неће бити протеривани и малтретирани.[43] Овде је Мери Дарам изнела још један став који је био потпуно супротан ранијем гледању, а односио се на њено залагање да се Турска повуче из Европе. Она резигнирано каже да "жали што се залагала за повлачење Турака из Европе, јер су ови хришћански освајачи хиљаду пута гори".[44] Поред убијања, она пи-

[39] M. Durham, *The Struggle for Scutari*, 313-314.
[40] Б. Храбак, *Британска дипломатија о разграничењу Северне Албаније*, 49-50.
[41] **Поповић Димитрије** дипломата. Рођен је 21. јануара 1866. у Београду. Завршио је историју на београдској Великој школи. У дипломатску службу је ступио 1889. Био је секретар посланства у Паризу, Бечу, Петрограду, Софији, Цариграду и у конзулатима у Пешту и Трсту. Обављао је дужност начелник МИД-а од 1904. до 1907. Био је посланик у Петрограду од 1907. до 1914.
[42] АС, МИДС, ПО, 1913, Ф-ХВ, Д-II, Р-6 / VII, Пов. бр. 1025, Д. Поповић-Н. Пашићу, 2 / 15. III 1913.
[43] B. D., vol. IX, 2, 573, N° 701, E. Grey to G. Buchanan, March 11, 1913.; B. Hrabak, *op. cit.*, 50.
[44] M. Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, 244-245.

ше да су Срби вршили и велика прекрштавања муслимана који су морали да приме нову веру јер им је пређено стрељањем. Жене су скидале зарове и заједно са децом одвођене у цркве на покрштавање. Закључак који је извела је гласио да Турци нису поступали тако лоше са Јерменима као што су то чинили Срби и Црногорци према Албанцима и муслиманима у име свете православне цркве.[45]

Најтеже оптужбе о наводним српским злочинима према Албанцима у Косовском и Скадарском вилајету изнели су представници Карнигијеве комисије у специјалном извештају који је Мери Дарам врло често и радо цитирала, а што је учинила и у овој студији. Према њиховим извештајима читаву операцију је планирала и извршила организација "Црна Рука", при чему је масакре на Косову предводио Дамјан Поповић за кога је, у посебном делу књиге који је посветила овом удружењу, рекла да је имао најважнију улогу у тој организацији. Све је то био део плана о стварању Велике Србије. Организација је имала потпуно одрешене руке и њени припадници су починили најгоре злочине за које свет зна. У извештају се оптуживала и српска влада јер је све рађено под њеним тајним покровитељством.[46] У другом делу Карнигијевог извештаја, који је такође цитирала, истицало се да је тешко наћи земљу на свету где је војска имала толику моћ и концентрацију власти у својим рукама. "Краљ и цивилна власт слушају жеље официра. Свуда влада корупција која је основа српске власти."[47] Мери Дарам се у потпуности слагала са овим оценама око улоге војске и организације Црна Рука о којој је изнела најгоре оцене у овој студији. "То је банда коју чине педесет убица, официра и цивила који су постали "влада у влади" и никоме не одговарају. Многи министри су њени чланови иако влада пориче њихово постојање. Користе се свим најгорим и злочиначким методама борбе. Краљ Петар је дошао на власт захваљујући том удружењу и нема никакву контролу над њима. Прикључио им се и принц Александар. Штампају лист под именом *Пијемонт*

[45] Ibidem, 235.
[46] Ibidem, 255.
[47] Ibidem, 256-257.

који шири агресивни шовинизам и заступа дивље методе борбе."[48] Иначе, изнела је и мишљење да је обнављање односа њене земље са Србијом запечатило судбину Европе.[49] Њене оцене о балканским ратовима представљају пример необјективности и тенденциозног искривљавања стварности. Међутим, оне нису могле да помуте нови и умногоме уравнотеженији приступ према Србији који је тих година почео све више да се пробија у британској јавности. Ипак једна њена оцена је потпуно тачна и непрекидно је актуелна. Стоји њен закључак да је "Балкан пун изненађења и да до сада за њега није пронађено ниједно трајно решење".[50] И после завршетка Првог светског рата, а током одржавања Мировне конференције у Паризу, Мери Дарам као секретар британско-албанског друштва поново лансира вести о окрутном понашању Срба према Албанцима на окупираним албанским територијама. Све се то дешавало у време када се водила снажна битка око територијалног разграничења међу балканским државама.[51]

[48] Ibidem, 207-208.
[49] Ibidem, 132-133.
[50] Eadem, *The Struggle for Scutari*, 315.
[51] Тако на пример, у писму које је упутила 3. августа 1919. године, Л. С. Америју, посланику у Доњем дому британског парламента, оптужила је Србију да наставља окупацију Северне Албаније и да њена војска врши страшне злочине над Албанцима. Она таксативно наводи све примере злодела које су починиле српске трупе. Према њеним информацијама, Срби су починили масакре у Гусињу и Плаву где су порушили и опљачкали сва тамошња села, а велики број људи чак и живе спалили. У Пећи су Срби опљачкали кућу Назиф-бега, а трговца Јакуб-агу убили. Српска полиција је убила браћу Хамида и Ахмеда Мудахира, а њихове куће опљачкала. Мало село Радишица у близини Митровице је комплетно опљачкано и спаљено. Тридесет села у Дреничком крају је такође уништено, а у селу Иштик, српски војници су у једном дану заклали сто шестдесет људи, а њихове лешеве оставили да труле. У Јабланици су убили сеоског имама Мула-Халила и двоје старих људи. Село Злекука које су насељавали Албанци-католици, као и тридесетак суседних села су опљачкали, а велики број људи побили, док су децу бацали у ватру. На крају писма је упозорила посланика Америја да су "Срби спремни да искорене целокупно албанско становништво било да се ради о католицима или муслиманима, ако им се и даље буде дозвољавало да држе под окупацијом њихове територије". Истовремено је затражила од британских посланика да у име правде и права народа затраже по-

Њена србофобија посебно ће доћи до изражаја у студији, *Сарајевски атентат,* која је објављено 1925. године. У уводу ове студије устврдила је да је до 1914. године, Србија била практично непозната држава коју су иначе кроз историју потресала политичка убиства. Од тренутка стицања независности скоро сви српски владари су или убијени или присиљени да абдицирају.[52] Сликовито је писала да "никако не може да разуме да у земљи (Србији-напомена аутора), која је пуна ухода, где се у предратним данима пасош тражио скоро у сваком селу, када вас полиција испитује за сваки цртеж пекаре који направите или за фотографију неке старе жене коју сликате, како је онда могуће да тако подозрива и свеприсутна полиција није у стању да расветли сарајевски злочин и ухвати његовог кривца, ако се зна да су убице дошле из Београда".[53]

Отворена нетрпељивост према Србији доћи ће до изражаја и у њеном ставу који је заузела према анексији Босне и Херцеговине. Оправдавала је одлуку Аустрије да изврши анектирање тих области, напомињући да грешка Аустрије није у томе што је извршила тај чин већ што га је сувише дуго одуговлачила. У анексији Босне и Херцеговине видела је велике благодети које су се огледале у томе што је та некадашња "расклиматана" турска провинција преобраћена у напредну државу са одличним школама, предузећима, извршеним иригационим радовима, утемељењем непристрасних закона и правдом за муслимане, католике и ортодоксе, чиме је ублажена њихова вековна мржња.[54]

Коначно, истражујући умешаност српске владе у сарајевски злочин, истакла је да је постојала потпуна веза између убица и српске владе и то преко њених службеника, Милана Цигановића и Воје Танкосића, као и Драгутина Димитријевића

кретање истраге и да изразе протест против настављања окупације албанске земље од стране Србије. Коначно све је ово било усмерено на компромитовање Србије и отежавање њеног територијалног разграничења на југу односно у правцу Албаније.

[52] Eadem, *The Serajevo Crime,* London 1925, 9-10.

[53] Ibidem, 11-12.

[54] Ibidem, 40.

Аписа, шефа обавештајне службе генералштаба српске војске који је дао подстицај за извршење тога чина.[55] Зато је оправдавала ултиматум аустријске владе упућен Србији, чак и његову најспорнију одредбу о учешћу аустријских официра у истрази убиства на њеној територији. "За нас који смо навикли на српске методе и интриге овај захтев изгледа као један од најпотребнијих ставова у ноти и он је у свакој тачки оправдан датим околностима."[56] На крају књиге извела је неколико закључака у којима су се у потпуности подржавале оцене Аустрије у вези са одговорношћу Србије за подстицање и организовање сарајевског атентата. Тако на пример, сматрала је да је Аустрија у праву када оптужује Димитријевића, Танкосића и Милана Циганoвића за учешће у атентату, као и српску владу јер прву двојицу није открила и ухапсила, а трећем је дозволила да као њен државни службеник побегне и тако се спаси казне за злочин. Тврдила је и да су тачна истраживања професора Станоја Станојевића и Хермана Вендела да су о завери знали чланови централне управе Црне руке и то десет дана пре него што је злочин извршен.[57] Према њој су Срби били једини кривци и за избијање Првог светског рата. "Они су и у ранијим ратовима били само оружје у рукама Русије и Француске, које су због својих интереса рушиле Аустрију и Турску и на тај начин снажиле сопствени положај у односу на Велику Британију и Немачку."

Њене оптужбе о умешаности и одговорности српске владе за организовање сарајевског атентата изговорене на скупу у Краљевском институту за међународне односе у Лондону најоштрије је одбацио Ситон Вотсон.[58] Иначе, полемику са Вотсоном, Мери Дарам је започела марта 1920. године у ревији, *The New Europe*,[59] (чији је оснивач био професор Вотсон),

[55] Ibidem, 94-96.
[56] Ibidem, 12-13.
[57] Ibidem, 200-201.
[58] Seton Watson to Milan Ćurčin, February 28, 1925, R. W. Seton Watson and the Yugoslavs, Correspondence 1906-1941, London-Zagreb, 1976, II, 129-130.
[59] Ревију *The New Europe*, основао је током Првог светског рата Ситон Вотсон у циљу промовисања ослободилачких тежњи европских нација, а наро-

када је објавила текст у коме се жалила на просрпску оријентацију тог часописа и занемаривање Албанаца из Црне Горе и с Косова, чија села, по њеним речима, спаљују и пљачкају Срби. Истовремено је оптуживала уредништво ревије да негира оптужбе о прогону Албанаца, а њу као извор таквих информација проглашава лажовом. Као заступник албанске ствари није могла да се помири с чињеницом да су територије које су насељавали Албанци (Косово и Метохија, делови Црне Горе) припали новоформираној Краљевини СХС за коју је рекла да представља маску за стварање Велике Србије чији је реализатор био Никола Пашић. Међутим, у једном тренутку водећи преписку са Ситоном Вотсоном и сама је признала да је неколико година "мање или више подржавала идеју велике српске државе". Али, то је трајало све до тренутка док није проучила Србе "изнутра" и док није видела колико идеја "Велике Србије" може генерално да има ретроградних последица по Европу. Тада је одустала од давања подршке тој замисли и почела је да јој се супроставља свим средствима. Југославија је према њој "настала на злочинима и лажима и резултат је повезаности са српском прошлошћу која је представљала дуги низ убистава, при чему су Срби доказали да нису способни да формирају стабилну власт" и то је по њој била необорива чињеница. Представнике великих западних сила који су омогућили стварање југословенске државе је оптужила за ароганцију, као и да су делећи албанске земље између независне Албаније и краљевине СХС створили услове за настанак "друге Јерменије". Жалила је што су Албанци без "артиљерије и авиона" остављени на милост српској војсци, а кривицу за то је приписивала мировној конференцији. Коначно, Ситона Вотсона је оптужила да не познаје у довољној мери Србе и да није схватио опасност од њихове нарастајуће моћи и дивљаштва које поседују.

чито словенских народа у Хабсбуршкој монархији. Концепција часописа се заснивала на "интегралној победи", што је подразумевало признавање националних права и обезбеђивање сталног мира на европском континенту. Сарадници часописа су између осталог били и Томаш Масарик и чувени румунски историчар, академик Никола Јорга.

Временом се предмет њихове полемике премештао са поља науке и политике на оптужбе које су задирале у сферу приватности. Дарамова је оптужила Вотсона и редакцију *Нове Европе* да примају од југословенских власти огромну количину новца да би заступали њихове интересе. Писала је да Вотсон и *Нова Европа* "неуморно одржавају невиност српске владе по питању умешаности у сарајевски злочин. Због тога је на хиљаде људи наговорено да дају велике суме новца као помоћ за невину Србију."[60] Алузија са подмићивањем Вотсона је овде сасвим јасна. С обзиром на то да се њихово непријатељство све више продубљивало, чак се и чувени Арнолд Тојнби[61] понудио да посредује. Предложио им је сарадњу у прикупљању југословенских докумената о убиству Франца Фердинанда у Сарајеву, које би публиковао Краљевски институт за међународне односе. Међутим, Вотсон је одговорио Тојнбију да није спреман да призна да Мери Дарам озбиљно познаје историју и да његово мишљење деле и сви остали стручњаци за европска питања. Такође, ју је оптужио за безобзирност, нечасне и нетачне оптужбе које користи против свих, за контроверзне ме-

[60] M. Durham, The Serajevo Crime, 147.

[61] **Арнолд Тојнби (*Arnold Toynbee*)** један од најпознатијих британских историчара рођен је у Лондону 1889. године. Био је професор опште историје на Универзитету у Лондону. Поставио је научне основе историја светских цивилизација и по мишљењу Сер Карла Попера проширио теорију еволуције историје. Његово животно дело је десетотомна студија *Проучавање историје (Study of History*), коју је штампала *Oxford University Press* у периоду од 1945. до 1961. године. У њој се бавио проучавањима рађања, раста, слома и распада великих цивилизација, додирима цивилизација у времену и простору, односу закона и слободе у историји са поентом о будућности западне цивилизације. Уз његово одобрење, Сомервил је такође у издању *Oxford University Press* објавио скраћено двотомно издање књиге *Проучавање историје*. Познате су и његове студије, *Свет и запад (The World and the West, Oxford University Press*), објављена 1953. године, настала као резултат компилације серије његових радио предавања које је специјално држао за слушаоце *BBC*-ија током 1952. године; *Цивилизација на суђењу (Civilisation on Trial, Oxford University Press),* издата 1948 године, која се састоји од тринаест његових есеја укључујући и чувени *Мој поглед на историју* и књига, *Човечанство и мајка земља (Mankind and Mother Earth),* такође објављена у издању *Oxford University Press* 1976. године. Умро је 1975. године.

тоде које примењује. Све је то утицало на њега да као пријатељ Југославије не може да нађе заједнички језик и могућност рада са таквом особом. Наравно, Мери Дарам му није остала дужна због таквих "епитета" које јој је упутио. Написала је дуго писмо у коме је оспорила његову научну репутацију и оптужила га да је био иницијатор њихове међусобне детињасте полемике. Себи је у заслугу приписала да је много пре Вотсона почела да ради на питању Јужних Словена и да се борила за њихова права, односно да је дуго била ватрени поборник признавања легитимних територијалних захтева Срба. На крају се изјаловио и овај покушај Арнолда Тојнбија да их помири и њих двоје су о том осетљивом питању штампали књиге али са дијаметрално супротстављеним гледиштима.

Поред полемике са професором Вотсоном, Едит Дарам је водила и жустру преписку са Ребеком Вест[62] чија је књига

[62] **Ребека Вест (*Rebecca West*)** енглеска новинарка, новелист и критичар. Право име: Сесили Изабел Андрју Ферфил (*Ccily Isabel Andrews Fairfield*). Рођена је 1892. године у Лондону у мешовитом ирско-шкотском браку. Школовала се у Единбургу, али је због сукоба са школским властима била принуђена да је напусти у шеснаестој години. Похађала је одсек глуме на лондонској Академији драмских уметности, али њена глумачка каријера није била успешна. Од 1911. године почиње да пише у штампи леве оријентације и улази у редакцију феминистичког листа *Freewoman.* Међутим, после четири месеца напушта овај лист и постаје водећи новинар у *Clarion-y,* магазину социјалистичке оријентације. Такође, писала је и за листове *The Star*, *Daily News* и *The New Statesman*. Њена интересовања обухватала су широка поља од тема социјалне природе до приказа књига. Запажено је њено писање из 1913. године о Емили Девидсон, борцу за проширење женског бирачког права. Есеј о Емили Панкхарст, *A Reed of Steel*, који је написала 1933. године сматра се њеним најбољим радом у том периоду. Иначе прву књигу је објавила 1916. године и посветила је писцу Хенри Хејмсу. Остала је упамћена и по многобројним љубавним скандалима. Прву аферу је имала већ са деветнаест година, а њени љубавници су између осталих били и глумац Чарли Чаплин и новинарски магнат Макс Бивербрук. Прву новелу је објавила 1918. под називом *The Return of the Soldier*. У неколико новела које је написала наредних година преовладавају њени феминистрички погледи. Такво је на пример дело *The Judge*, објављено 1922. године. Први пут је посетила Југославију 1936. године као гостујућу предавач Британског савета када јој је пратилац био чувени Станислав Винавер. Следеће године заједно са својим супругом, банкаром Хенријем Максвелом Андрујом, поно-

Црно јагње и сиви соко, по мишљењу многих критичара била једно од најбољих страних дела о Балкану, а она међу модерним енглеским писцима који су боравили у Србији и Југославији важила за најоданијег славенофила.[63] Ален Тејлор је њену студију оценио као гениозно дело.[64] И док је Дарамова заузела

во је боравила у Југославији. Трећи и последњи пут била је у Југославији лета 1938. године. Као резултат тих боравака 1942. године је настала њена двотомна књига, *Црно јагње и сиви соко* (*Black Lamb and Grey Falcon*), која се састоји од пола милиона речи и обухвата 1182 стране текста. По спољној форми то је обиман двотомни путопис, то јест хибридно дело где се смењују историјска и археолошка фактографија, етнографска запажања, политичка разматрања, пророчанска предвиђања, лирска евокација пејсажа, филозофска уопштавања етичких проблема, религијске и митолошке реминисценције, као и лична размишљања аутора о свему наведеном. Ова студија је једно од најбољих страних дела икада написаних о Балкану и Србији и прожета је снажним просрпским осећањима. У њој је изнела своја уверења о неизбежности Другог светског рата. За време рата је радила као језички супервизор на BBC у Лондону. Ипак највише је остала запамћена по својим извештајима са Нирнбершког суђења нацистичким вођама 1945-46. године. Све те извештаје објединила је у књизи коју је 1955. године објавила под насловом *A Train of Powdwer*. Занимљива су и њени есеји у којима је обрадила феномен издаје Британаца који су током Другог светског рата радили за Немце, при чему се посебно задржала на издаји Вилијама Хојса познатијег као Лорд Хо Хо, који је за време рата емитовао нацистички програм. Сва та размишљања објединила је у књизи, Смисао издаје, *The Meaning of Treason* која се појавила 1949. године. Иако је у младости писала за социјалистичке листове, почетком педесетих година двадесетог века бранила је Макартијев поход против комуниста у САД. Занимљиво је да је њена књижевна каријера била дужа од седамдесет година. Њена делу одликују брилјантна интелигенција и луцидност стила, а поред већ наведених издвајају се и *The Strange Necessity*, Лондон 1928.; *Harriet Hume*, Лондон 1929.; *D. H. Lawrence*, Лондон 1930.; *St. Augustine*, Лондон 1933.; *The Harsh Voice*, Лондон 1935.; *The Thinking Reed*, Лондон 1936.; *The Fountain Overflows*, Лондон 1956.; *The Court and the Castle*, Лондон 1958.; *The Vassall Affair*, Лондон 1963.; *The Birds Fall Down*, Лондон 1966.(које је посветила својим пријатељима Лели и Милану Гавриловићу, министру избегличке владе у Лондону); *Mcluhan and the Future of Literature*, Лондон 1969. Постхумно је 1986. године објављена њена књига *Sunflower*. Умрла је у Лондону 15. марта 1983. године.

[63] S. Ignjačević, *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu*. Moderni britanski pisci i jugoslovenska tematika, Beograd 1994, 63.

[64] A. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918.* A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary, London 1964, 294.

проалбански став, Ребека Вест је исказивала симпатије према Србима, што је вероватно и била једна од главних тачака разилажења ове две занимљиве Енглескиње. Оцена коју је Ребека Вест изнела у прилогу књиге на страни двадесет о изразитој антисрпској оријентацији Дарамове понукало је њену ривалку да покрене полемику с њом и њеним издавачима, а свом адвокату наложи да отпочне и судски поступак против Ребеке Вест. Да би смирила узавреле страсти, издавачка кућа Макмилан је пристала да одложи објављивање књиге, а самим тим и штампање спорних пасуса у којима се помињала Мери Дарам. Тако је изворна верзија књиге Ребеке Вест где се Едит Дарам спомиње у негативном смислу објављена тек 1984. године, неколико деценија након њене смрти.

И у својој последњој монографији, ***Порекло, закони и обичаји неких балканских племена,*** издатој 1928. године, није могла да прикрије свој презир према Србима и афинитет према Албанцима, мада је дело у основи антрополошка студија која је настала као резултат њених истраживања приликом службе у једној болници на Балкану за време рада са избеглицама.[65]

После свега изнетог интригира питање зашто је Мери Дарам свој првобитно благонаклон и рекли бисмо пријатељски став према Србима заменила отвореном нетрпељивошћу. Има ту свега помало. И елемената опште свести викторијанског друштва у коме је одрастала и изграђивала се и то на основама снажног империјалистичког духа, и резервисаности према Русима која се пренела на Србе, дуготрајног боравка међу Албанцима који су како је сама тврдила на неколико места у својим књигама "прави уметници и имају велику моћ прилагодљивости и уверљивости код својих саговорника". Није искључено да је можда међу Албанцима, а не код Срба пронашла смисао свог живота. Не треба занемарити да је она сама можда разрешила енигму која се односи на промену ставова према Србима и Албанцима када је у књизи, ***Двадесет година балканског заплета,*** цитирала речи Сер Харија Ламба,[66] који јој је једном

[65] N. Petković, *Britanski pisci o Srbima 1900-1920*, Beograd 1996, 18-19.

[66] **Ламб Х. Хари (Lamb H. H.)** британски дипломата. Од 1903. до 1907. је обављао дужност драгомана британске амбасаде у Цариграду. На функцији

приликом рекао да су "Албанци једини балкански народ који говори истину."[67]

Све је то вероватно имало удела на промене њених ставова, при чему не треба занемарити да је она до 1903. године била слободни стрелац, а да се затим ставила у службу британског министарства спољних послова као његов неофицијелни агент у одсуству званично овлашћених представника који своју стратегију према Балкану и предрасуде према његовим народима није лако мењао.[68] Међутим, она је и поред своје велике контрадикторности коју је испољила према Србима, ипак незаобилазна фигура која је Србе поново ставила у фокус британске пажње, односно допринела стварању одређених ставова и мишљења тамошњег јавног мњења према Србији и српском народу на почетку XX века.

генералног конзула Велике Британије у Солуну се налазио између 1907. и 1913. Представљао је Велику Британију у међународној комисији за одређивање и контролу граница у Албанији, формираној на Лондонској мировној конференцији. Титулу сера је добио 1919. године.

[67] M. Durham, *Twenty Years*, 258.

[68] M. B. Hayne, *op. cit.*, 331.

Aleksandar Rastović

Mary Durham on the Serbs

Summary

The controversial and almost completely forgotten in her own country Englishwoman Mary Edith Durham, was a frequent visitor to the Balkans and was well versed in circumstances prevailing in it in the first two decades of the 20th century. This interesting scholar and travel writer wrote seven monographs about the Balkans and its inhabitants. She studied in particular detail the history and customs of Albanians and Serbs. And, while initially she was quite reserved towards the former, and exhibited respect for the latter, which she actually demonstrated in her first book, *Through Serbian Lands*, already in her next study, *The Burden of the Balkans*, she made a complete somersault, becoming an ardent champion of the Albanian cause and a harsh critic of Serbs. With time, her views acquired a pronounced anti-Serbian tone that she more or less maintained until the end of her life.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 157-170
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 157-170

УДК : 929 Аранђеловић : 94 (497.11) “1914/1918”

Божица МЛАДЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПОРОДИЦА АРАНЂЕЛОВИЋ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Српска породица, као основна ћелија друштва, претрпела је низ промена за време Првог светског рата. Ово важи и за породице српских официра, који су на почетку 20. века чинили део српске елите, друштвене групе која је била носилац развоја и преображаја државе и друштва. Светски рат донео је бројна искушења и ставио на испит зрелости супруге српских официра. Уобичајени породични живот у мирнодопским условима подразумевао је за њу улогу мајке, најчешће са бројним потомством, и узорне супруге, достојне једног официра. Породични живот су реметила једино периодична одсуствовања супруга и оца због природе посла којим се бавио. У рату су породице српских официра доживеле различите недаће и бориле се са бројним проблемима, непознатим и тежим од дотадашњих, уобичајених, као и са озбиљнијим последицама. Рат је донео сталне борбе, које су подразумевале и захтевале дуге периоде одвојеног живота официра од чланова породица. Стални пратилац сукоба била је смрт, као и могућност повређивања и рањавања, почев од лакших рана и повреда па до оних које су могле да угрозе живот. Рат је стога унео у свакодневни живот породице и сталну бригу и размишљања о одсутном официру, као и посебну врсту интересовања за извештаје са фронтова, ослушкивање вести и стално присутан страх од смрти. У првој и другој ратној години породице српских официра осетиле су на својој кожи до тада непозната искуства живота у збегу и избеглиштву, повлачење за војском до граница Србије, потом по зими и снегу кроз беспутну Албанију. За оне породице које су одлу-

чиле да остану у Србији, живот под окупационом управом такође је донео бројне непријатности и разне врсте малтретирања. Неке ружне и немиле појаве: свакодневна пљачка, оштећење и одузимање станова и кућа, намештаја и одевних предмета, постале су саставни део живота, који се није могао избећи. У овом раду биће приказан живот породице официра Николе Аранђеловића за време Првог светског рата.

Породицу Аранђеловић на почетку Првог светског рата чине шест чланова: мајка Наталија, отац Никола и четворо деце, синови Предраг и Јован и ћерке Нада и Анђа. На крају рата ова породица бројаће седам чланова, пошто је у међувремену увећана рођењем сина Миодрага. Једна је од ретких која се у рату увећала, насупрот уобичајеној појави смањења броја чланова у српским породицама. "Стуб" породице до рата је био Никола Аранђеловић,[1] док у каснијем периоду то, стицајем околности, постаје његова супруга Наталија.[2]

[1] Никола Аранђеловић рођен је у Нишу 27. августа 1876. године. У оновременој српској држави изградио је врло успешну војну каријеру. Био је питомац 29. класе Ниже и 12. класе Више школе Војне Академије. Прва дужност била му је у Инжењеријско-техничком одељењу Министарства војног. Од 28. јануара 1905. назначен је за надзорника краљевог и војног купатила. На тој дужности није дуго остао, јер је већ 9. марта исте године постављен за командира прве чете првог инжењеријског батаљона. Од 24. децембра 1913. до почетка Светског рата био је референт инжењерије одреда, а потом командир телеграфског одељења Треће армије и помоћник шефа телеграфа Врховне команде. На тој функцији је остао до краја рата.

[2] Наталија је рођена 1884. године у породици Бајаловић, од мајке Марије и оца Љубомира. У породици Бајаловић било је петоро деце:Драгољуб, Димитрије, Наталија, Момчило и Анка. У породици је такође живела и усвојена девојчица Мариола Поповић. Љубомир Бајаловић, пешадијски потпуковник, био је извесно време на функцији ађутанта краља Милана Обреновића. Породица Бајаловић се високо котирала у тадашњем друштвеном животу српске престонице. Сасвим је нормално да су сва деца, и мушка и женска, била школована. Тако је и старија ћерка Наталија похађала Завод Љубице Сладојевић. То је била приватна школа, углавном намењена женској деци из високог друштва. У школи су се учили страни језици, о управљању домаћинством, послугом, гувернантама, свирање клавира. Школске колегинице биле су јој касније госпође Сршкић и Спалајковић. Практично су у школи девојке стицале знања која су им била неопходна као припадницама високог друштва у свакодневном животу. Наталија се 1905. године удала за капетана Николу Аранђеловића. Она је имала 21, а он 29 година. (Податке о Наталији Бајаловић удатој Аранђеловић дала је њена ћерка Анђа.)

Почетак рата затекао је мајора Аранђеловића на функцији командира телеграфског одељења Треће армије. Наталија је са децом била у Београду. Започели су тешки и дуги дани одвојеног живота, у којима је Никола био у првим борбеним линијама, стално изложен опасности. Наталија је у лето и јесен 1914. године стрепела за судбину свога супруга, а истовремено се бринула о четворо деце. Најстарији Предраг је ишао у школу, а млађи син и две ћерке били су у предшколском узрасту. Мајка их је гајила како је најбоље могла и умела, покушавајући да им буде и отац и мајка како деца не би осетила очево одсуство. Стална и велика помоћ долазила је једино од мајке Марије, дугогодишње удовице потпуковника Љубомира Бајаловића, која се преселила код своје старије ћерке. Без мајчине помоћи, Наталија би вероватно још теже поднела прву ратну годину. Мајор Аранђеловић је повремено долазио са фронта да посети породицу. Ретки су били ти тренуци, али драгоцени како за децу и Наталију, тако и за Николу Аранђеловића који се, истина накратко, враћао уобичајеном начину живота и покушавао да заборави ров, блато, Аустријанце који надиру и смрт, смрт на сваком кораку.

После успешно завршених битака – Церске и Колубарске- у првој ратној години, изгледа да је у породици Аранђеловић порастао оптимизам у погледу ратног исхода и победе Срба над непријатељем. Српска војска је после 14 дана окупације Београда од стране аустроугарских трупа, ослободила своју престоницу. За време ове кратке окупације Наталија је са мајком и четворо деце остала у Београду. Уследио је кратак предах од рата. У једном таквом одмору Наталија је почетком 1915. године поново затруднела. Можда су планови родитеља били да њихова пета беба буде рођена у слободној Србији. О томе можемо само нагађати, али околности су се за девет месеци потпуно промениле.

У јесен 1915. године, тачније почетком октобра обједињене трупе Централних сила кренуле су у одлучујућу офанзиву против српске војске. На челу ове заједничке војске налазио се немачки фелдмаршал Аугуст фон Макензен. Овога пута породица Аранђеловић је, заједно са Маријом Бајаловић, почетком октобра избегла из Београда у Ћуприју. У бројној колони избеглица из српске престонице биле су и две жене, једна у поодмаклој трудноћи и са четворо мале деце, а друга старица. Водила их је нада да ће се избеглиштво брзо окончати, а они се пре Наталијиног порођаја вратити у свој

стан у Београду. Имали су при том на уму прошлогодишње искуство када је војска Двојне Монархије била брзо протерана из Србије. Овога пута се није тако десило. Трупе Централних сила су у успешној офанзиви из дана у дан потискивале српску војску све јужније. Проћи ће три године до повратка те исте војске у отаџбину и престони град, овога пута са ореолом победника.

Како се порођај приближавао, Наталија и њена мајка су одлучиле да остану у Ћуприји. Наталија је имала само две жеље, да порођај протекне без проблема и да се роди здрава беба. Све њене мисли биле су управљене у том правцу. Као да је за тренутак заборавила на рат и тешку и тужну судбину српске државе, војске и народа. И почетком новембра, када су се српске трупе повлачиле из централне Србије, Наталија је родила своје пето дете, сина Миодрага. Претходна четири порођаја обављена су уз помоћ бабице и лекара, у условима који су подразумевали предузимање свих мера да и мајка и беба буду безбедне и сигурне. Овога пута сву помоћ за време порођаја и негу непосредно по порођају пружила јој је само мајка Марија. Није било ни гинеколога ни бабице! Време је било ратно, па се бољи услови нису могли ни очекивати. Без обзира на све, порођај је протекао потпуно у реду, без компликација и беба је била здрава. Ништа више Наталија није ни желела.[3] О рођењу трећег сина Никола Аранђеловић сазнаће тек седам месеци касније.

Наталија је желела да се што пре врати из привременог избеглиштва у Ћуприји. Стога се десетак дана, колико је било неопходно, одмарала, а потом одлучила да се са мајком и децом врати у Београд. Боравак у Ћуприји продужио се на месец и по дана. Од Ћуприје до Београда путовали су возом, без неких већих потешкоћа. У Београду их је чекао стан у Молеровој улици, који није био обијен и опљачкан. Неким чудом остао је сачуван! Ту су за Наталију настали други, али не мањи проблеми: преживети дугу и хладну зиму са петоро деце, обезбедити довољно хране и набавити огрев. Ово је било још теже извести због тога што су и Наталијина браћа, која су јој могла помоћи, била у иностранству. Такође Аранђеловићи нису имали рођаке на селу чија би помоћ добро дошла. Наиме, највећи проблем и огромна брига свих жена, које су попут госпође Аранђеловић живеле за време окупације без мужева, била је како преживе-

[3] Историјски архив Београда, К. 1, инв. бр. 145, Дневник Наталије Аранђеловић. Сви цитати су из дневника који је Наталија писала за време окупације.

ти рат и одвојени живот са што мање последица. У Београду и осталим српским градовима је најтеже било обезбедити довољно хране и не гладовати, довољно дрвета за огрев и одећу и обућу за децу. Као и већина жена које су пореклом биле из грађанских породица и Наталија Аранђеловић је била принуђена да продаје кућне ствари да би могла да прехрани и огреје петоро деце.[4]

Стан у којем је живела породица Аранђеловић био је у једној од четири зграде са заједничким двориштем. У тим зградама живеле су жене и деца. У целој Молеровој улици био је само један мушкарац, комшија Шљивић! Слична ситуација, унеколико повољнија по број особа мушког пола, била је и у осталим београдским улицама. Београд, као уосталом и цела Србија, имао је специфичну демографску слику, знатно измењену у односу на последњи српски попис из 1910. године. Најбројније су биле жене, потом деца, па у знатно мањем броју старији мушкарци. Млађих мушкараца било је изразито мало.[5] У таквом сплету околности, жене су постале главни ослонац породице и на њихова леђа пала је обавеза очувања породице и домаћинства. Те жене, рођаке, пријатељице и комшинице госпође Аранђеловић, као и она сама, живеле су и мислиле само на повратак српске војске и биле забринуте због неизвесне судбине трупа у којима су се борили њихови мужеви, синови, браћа, очеви, у сталном страху да ли ће се вратити живи. Многим женама су у рату погину-

[4] Савременик окупације српски књижевник Борисав Станковић, забележио је да су многе жене из грађанских породица, оне које су раније чиниле привредну, културну и осталу елиту српске престонице, биле принуђене да се у новонасталим околностима сналазе како су знале и умеле и да "преплашене да ће остати без хранитеља, унезверено хукћу и у потаји, ноћу, наричу и плачу и, како из радње тако из куће продају што је заостало, да се исхране, одбране од глади ". (Б. Станковић, *Под окупацијом,* Београд 1929, 57.)

[5] У Београду је, по попису из 1910. године, те исте године живело 89.876 становника. Непосредно по окупацији, у граду је остало само 8.000 људи. По попису из 1916. године, живело је 47.908 становника, 17.578 мушкараца и 30.330 жена. Од тога је 16.181 особа била до 15 година старости. У доби од 16 до 60 година живота било је 27.087 људи, 7.110 мушкараца и 19.977 жена. Старијих од 60 година било је 4.646 особа. Видљива је велика несразмера у броју мушкараца и жена на узрасту од 16 до 60 година живота, чак приближно три пута је више особа женског пола. Око половине становника Београда била су деца, односно особе до 15 година старости. Вид.: Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године,* Београд 2000, 33-34 (=Б. Младеновић, *Град*).

ли најближи и њихово душевно расположење најбоље је представљала црна боја. Том својеврсном женском друштву окупациона власт је, на основу прописа, које је непрестано доносила, увела систем колективне одговорности и могућност примене казни за прекршиоце, почев од новчаних, казне затвора, интернирања, одвођења у таоце, до смртне казне за најтеже преступе. Наталија Аранђеловић је о том притиску окупатора забележила: "Страшно нас муче и киње – зар је све то лако издржати кад све тако грозно чујемо! Па то је од страха да полудимо – још ми имамо страшне тренутке да проживимо и велико је питање да ли ћемо крај сачекати!"

За већину српских породица свакодневни живот је протицао између четири зида, где су проводиле већи део дана. Сталне недаће и проблеми утицали су на зближавање људи и изродили велику солидарност међу суседима. Нису више биле најбитније рођачке везе. За време окупације је највећу помоћ пружао онај ко је био физички најближи. Породице су, колико су могле, помагале једна другој у решавању насталих проблема, поготову када би се неко разболео. Болест мајке или старије мушке деце чинила је остале чланове породице немоћним да разреше ову, за њих безизлазну ситуацију.

Свакодневни живот породице Аранђеловић, односно Наталије и њене мајке Марије Бајаловић, био је испуњен изналажењем начина како да се прехране и да набаве довољно одговарајуће и квалитетне хране за четворо деце и бебу. Као и све породице у Београду, и ова породица снабдевала се преко легитимација за исхрану. Наиме, добијали су одговарајући број купона, зависно од броја чланова породице. То је, и по белешкама Наталије Аранђеловић и по сећању других савременика, било недовољно за исхрану. Зато се српско становништво сналазило како је знало, снабдевало се на црном тржишту, које је увек било добро снабдевено, али су цене биле знатно више него у продавницама где се роба куповала преко легитимација за исхрану. Окупациона власт је донела наредбу, по којој су се животне намирнице могле куповати једино на пијаци. Због ове забране, бројне српске породице биле су принуђене да се на различите начине довијају да би набавиле довољно намирница за справљање зимнице и исхрану. Посебан проблем било је снабдевање млеком. Наталија Аранђеловић је записала да је морала да устаје у пола четири ујутру и чека у реду да би купила неопходну храну за своју бебу.

Она је све животне намирнице куповала искључиво на пијаци и у пиљарама, баш онако како је то окупациона власт прописала. Стога је њен дневник пун бележака о стању на пијаци. Владала је стална несташица, чак и у летњој сезони, а цене су биле веома високе. Она је, бојећи се велике скупоће, записала: "Како ћемо тешко живети, и од чега – нема ништа." На црном тржишту владала је велика скупоћа: килограм меда коштао је 16 круна, шећера 12 круна, метар дрва 45 круна.

Велику пажњу Наталија је придавала здрављу своје деце. Бринула се да правилно расту и развијају се, бојала се много болести и улагала је пуно на превентиву, поштујући оно народно – боље спречити него лечити! Стога није штедела када је требало куповати шећер, чај и млеко.

За време окупације деца су пре времена сазрела и уместо безбрижних дана детињства проводила су време у редовима за хлеб, млеко и остале животне намирнице. Дечаци су били једина и неопходна помоћ мајкама! Ускраћене су им дечје игре, радости и играчке. Велики број деце проводи окупацију без очева. У њиховом сећању бледео је лик оца, кога нису видела годинама.[6] Била су обавезна да похађају школе у којима су им учитељи били странци.

Деца Наталије Аранђеловић су у међувремену стасавала за школу. У пролеће 1916. године у Београду је окупациона власт отворила четири школе за српску децу.[7] Синови Предраг и Јован пошли су у школу, а кћерке су још увек биле у предшколском узрасту. Наталија није пуно значаја придавала школовању својих синова, али је, претпостављамо, као и други родитељи, била огорчена што су њену децу училе учитељице из Двојне Монархије. Српски ђаци су учили да певају химну државе која их је окупирала и латиницу, при чему је српско национално писмо ћирилица било потпуно потиснуто из наставе.

---

[6] Савременик је то сликовито описао: "Са шест или седам година слика тог оца који је давно отишао није могла да пружи одговор на сва питања." Вид. Б. Младеновић, *Град*, 208-209.

[7] Школски систем је детаљно разрађен у документу *Основни принципи за оснивање основних и средњих школа у окупираној области Србије*, у коме су дефинисани наставни програм, састав наставног особља и наставни језик. У школама је уведена војна управа, а надзор над свим школама обављао је војно-генерални гувернер. Настава је била политички и идеолошки обојена, ученици су васпитавани по аустроугарском узору и стицали знања под надзором окупатора и по њиховим наставним плановима. Вид. Б. Младеновић, *Град*, 110-147.

Наталија Аранђеловић је пуне четири године била "стуб" породице. Показала се као изузетно издржљива жена, спремна на тешкоће и проблеме које је углавном успешно решавала. Водила је обичан живот, сличан животу њених комшиница. Официрски балови, изласци и све оно што је било њен живот као супруге српског официра сада је представљало само лепо сећање! Успоменама су припадала и лепа и елегантна одела по последњој моди и одлазак фризеру. Сада је најважније било набавити довољно хране и одеће за децу. Наталија је све послове обављала сама, ишла у куповину и доносила купљену робу са пијаце. Једина олакшавајућа околност било је то што је од лета 1916. редовно добијала пошиљке новца од супруга посредством Црвеног крста. Наталија је по природи била штедљива, а поготову је у ратним условима испољила своју особину да од једног динара направи два. Стално је правила комбинације како да на најбољи начин води домаћинство, а да при том нешто уштеди. Странице њеног дневника пуне су размишљања о судбини Српкиња, којима је Светски рат донео улогу о којој нису ни сањале: да саме организују и воде послове и издржавају породице.

У 1917. години чак и "челична" и снажна жена као што је била Наталија Аранђеловић, на извесно време је поклекла и препустила се тузи и болу. Узрок је био сасвим оправдан: смрт мајке Марије. Стара госпођа се разболела и после неколико дана сагорела је као свећа! Бол њене ћерке био је истински и дубок. Није више било сигурног ослонца и помоћника у тешким временима. Али, морало се даље! Петоро деце и стални проблеми вратили су Наталију у стварност и покренули из стања очајања и туге.

Госпођа Аранђеловић је друштвене односе[8] успоставила углавном са својим најближим рођацима. То је радила на два начина: дописивањем са рођацима који су живели у Србији, у емиграцији или на Солунском фронту и дружењем са породицама повезаним родбинским везама. Ових првих било је на све четири стране света. У Београду је остала једино сестра Анка са децом. Наталија је била у блиском сродству са породицама Бајаловић и Војиновић. Судбина

[8] Окупатор је ограничио слободу кретања и забранио одлазак без дозволе власти из једног места у друго, да би контролисао кретање становништва. За путовање из округа у округ био је неопходан пасош. Вид. Б. Младеновић, *Град*, 47.

чланова ових двеју породица слична је судбинама чланова многих других српских породица. На Солунском фронту била су браћа Драгољуб и Момчило Бајаловић, средњи брат Димитрије био је са ужом породицом у Ници. "Сестра" Мариола Војиновић живела је у Косовској Митровици са супругом Јованом и двоје деце: Наталијом и Илијом, а старији синови Димитрије и Драгољуб били су у избеглиштву у Француској.[9]

Одмах по повратку из Ћуприје, Наталија Аранђеловић је почела да размишља о томе како да ступи у контакт са супругом и обавести га о рођењу сина Миодрага. Тек у следећој, 1916. години она је успела да успостави комуникацију са супругом и одсутним рођацима. Прво писмо од мајора Аранђеловића добила је маја 1916. преко Црвеног Крста. Иако шкрто, све у свему неколико фраза, оно је на Наталију имало продужено позитивно деловање. Следећих неколико месеци, док није стигло друго писмо, она је из тог папира и неколико написаних реченица црпла снагу за даљи наставак живота у прозаичној и суровој свакодневници.[10]

И мајора Аранђеловића је, пошто је једва спасао голи живот, на Крфу почела мучити туга за породицом. Недуго затим, на једном пријему који је био организован у част савезничких официра, српски официри су сазнали да могу преко Грчке банке да шаљу новац својима који су остали у окупираној Србији. Из Грчке су пошиљке путовале преко Швајцарске као неутралне земље.[11] Од марта 1916. године српски официри су почели да шаљу новац и тако помажу своју родбину у земљи. Новац је стизао посредством Црвеног крста. На исти начин путовала су и писма и дописнице (карте) у оба правца, из Солуна у Србију и из Србије за Солун, наравно преко Швајцарске.[12]

---

[9] Мариола је била друга жена Јована Војиновића. После смрти супруге Софије, са којом је имао ћерку Зорку и сина Косту, Јован Војиновић се оженио други пут са Мариолом Поповић.

[10] Б. Младеновић, *Писмо у Првом светском рату*, у: Писмо: зборник радова. – Београд: Удружење за српску повесницу, 2001, стр. 237-252 (= Б. Младеновић, *Писмо*).

[11] Миле Бјелајац, *Официрска жена у Србији и Југославији 1862-1946*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2, Положај жене као мерило модернизације, зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд 1998, 126-139.

[12] Б. Младеновић, *Писмо*.

Следећи потез Наталијин био је да успостави везу са браћом, од којих су се двојица повукли као припадници војске (Драгољуб и Момчило) а један као цивил живео у савезничкој земљи (Димитрије). Сестра се на различите начине дописивала са браћом. У лето 1916. године добила је посредством Црвеног крста прво писмо од брата Димитрија Бајаловића из Ницe. Дописивање су наставили у *Београдским новинама.* Средином 1916. године Наталија је и са осталом браћом била у контакту путем преписке. Некада су писма стизала преко Црвеног крста, најчешће од супруга. У већини случајева дописивање је било путем кратких порука у *Београдским новинама* и *Великој Србији*. Мариола Војиновић је из логора Нежидер писала "сестри" Наталији.[13] Ова жена је у логору и умрла од упале средњег уха јануара 1917. године. Неколико писама која су посредством Црвеног крста стигла до "сестре" сведоче о тешком животу, пуна су жалби на лоше услове и немаштину. Са њом је био и супруг Јован и двоје малолетне деце, Наталија од осам и Илија од четири године, која су своје детињство проводила у логору.

У друштвени живот под окупацијом треба свакако убројати и прославу крсних слава. Док су Божић и Ускрс били празници који су се обележавали у кругу породице, крсне славе су подразумевале долазак гостију у кућу. Породица Аранђеловић је славила Светог великомученика Димитрија – Митровдан – 8. новембра по новом календару. Две године заредом 1914. и 1915, Никола Аранђеловић није био присутан на слави. Наталија се надала да ће он бити ту у јесен треће ратне године. Када се њене наде нису остариле, записала је: "Почеше и славе, а вас нема. Остасмо ми до године! Тешко нама! И ко ће све од нас и остати!"

Свака врста дружења и окупљања Срба била је забрањена, тако да се и не може говорити о друштвеном животу у правом смислу те речи. Жене су међусобно у сусретима и кућним посетама препричавале разне приче. Пошто се окупација одужила, оне су жељно очекивале повратак српске војске и ослобођење. Наталија је то овако

[13] Породица Војиновић је интернирана у јесен 1916. године због Косте, сина Јована Војиновића из првог брака. Коста Војиновић се у лето 1916. године одметнуо од аустоугарске власти и започео са организовањем српске гериле. Потом је био један од предводника Топличког устанка 1917. године.

објаснила: "Само нас та нада одржава, да ће кроз месец дана доћи српска војска, каквих срећних часова ће тада бити! Колико суза радости ће се пролити!" Жене су биле склоне да поверују свакој доброј вести и да је даље преносе. Због тога треба разликовати вести и "вести", односно вести и гласине. "Вести" су се преносиле невероватном брзином, изражавајући наде, жеље и очекивања окупираних. Поготову је улазак суседне Румуније у рат на страни Антанте пробудио еуфорију и огромну веру да је крај рата близу. Наталија Аранђеловић је забележила о ситуацији у српској престоници: "У Београду ври. Нагађа се разно. Купе све са улице. Види се узрујаност, на сваком лицу узбуђеност, шта ће најзад бити са нама? Руси у Белој Цркви, Румуни у Оршави, прешли Дунав, за четири дана су ту. На Сави жене које су радиле отпустили су, узнемирени су то се види. Њихове госпође морају кући, јер ово је ратна зона. Темишвар евакуисан. Гасара у Оршави запаљена од аероплана бомбом, изгорела сва." А онда је дошло до болног отрежњења. Румунска војска није била дорасла противнику. Стога је у јесен све више Срба увиђало да их чека још једна тешка зима под окупационом влашћу. Када је једини мушкарац у улици, комшија Шљивић, покушао да унесе мало оптимизма причама о ослобођењу Скопља, то му није пошло за руком. Комшинице се овога пута нису препуштале лажним надама. Наталија пише: "Шљивић рече јутрос мени да је заузето Скопље на јуриш у суботу у зору. Заузели га Срби и Французи. Наравно да у ту причу не верујемо, неколико пута смо се у лудо радовали!" Више се није веровало ни у моћ и снагу савезничког оружја: "Где су ти савезници, проклети да су што нас упропастише. Очајна сам шта ће са нама бити, црни и страшни дани нас чекају – ово је пропаст света."

Много жена, из свих друштвених слојева, редовно је ишло у цркву. Ту су у молитвама за живот и здравље одсутних чланова породице налазиле мир и утеху својој души. Поготову је за велике хришћанске празнике било много жена са децом. Наталија је о томе бележила у дневнику. На Младенце 1918. године њена два сина су се причестила у најближој цркви. Пошто је то било Јованово прво причешће, мајка се потрудила да му тај дан остане у лепом сећању. Код куће је дечаке дочекао леп доручак – младенчићи од белог брашна и бела кафа. Приметан је понос мајке што су њени "мушкарци" Предраг и Јован ишли сами у цркву и причестили се.

Као резултат двогодишњег живота под окупацијом јавило се код становништва потпуно веровање у разне невероватне приче. Тако се у граду причало да је рођена беба, која је, док је бабица купала, стала на ноге и рекла да ће окупатори остати у Србији онолико колико она живи и после два дана беба је умрла. Пронела се прича да у Светом писму пише да ће се рат завршити у новембру 1920. године. По трећој причи, наводно је рођена беба која је одмах проговорила, и рекла да ће се мир закључити на Велики петак.

У патријархалном друштву је пресудно за одређење статуса жене био друштвени положај њеног мужа. Српске жене су стога тек за време Првог светског рата биле у позицији да самостално доносе одлуке битне за њихову породицу. За многе жене, навикле да буду у сенци мужа и да се повинују његовим одлукама, то је био претежак задатак. Наталија Аранђеловић се одлично снашла у овој новој улози. За време одсуствовања Николе Аранђеловића, породица је успешно поднела све тешкоће на које је наишла. Често је Наталија у дневнику бележила да јој је тешко, да се уморила од таквог живота, да јој је потребан Никола, да не може више сама да решава проблеме. Без обзира на то што је била сама и сама се изборила са многим тешкоћама, она је стално у белешкама наглашавала да је то све Николина заслуга. Да ли је у питању само скромност? Или пренаглашавање значаја мушкарца у породици? Само је једном за све време рата Наталија написала нешто што се може схватити као прекор, али не упућен супругу, него српској влади. Она је у Београдским новинама прочитала да је српска влада дозволила официрима који су привремено боравили у Француској да могу склопити други брак, без обзира на то што су у Србији већ имали породице, а све у циљу повећања наталитета. Наталија је била згрожена овом вешћу. Није могла да поверује да српска влада може да толерише такво понашање српских официра, па им, штавише, саветује да склапају бракове и имају што више деце. То је заправо крик једне повређене жене, чије је жртвовање за породицу трајало већ четири године. На крају је, тешећи саму себе, забележила: "Неће то мој Никола никада да уради!" Огорчење на српску владу је потрајало месецима и једном је, реагујући на похвале које су чланови те исте владе изрекли Српкињама, написала: "Па и јест нама треба свака заслуга да се ода, јер ми подижемо овај подмладак, ово је темељ и стуб Србије."

После три године, дошао је другачији месец октобар. Тога октобра слобода је закуцала на врата српске престонице. Године тешких искушења биле су завршене. Српска војска је, као да је крилата, напредовала после пробоја Солунског фронта, 15. септембра 1918. године. Већ крајем следећег месеца, односно 1. новембра, били су у Београду, где им је приређен величанствен дочек. А потом су кренули даље, преко Дунава и Саве, у ослобађење своје, како су онда говорили, још неослобођене браће. Као у неком нестварном сну сусрела се Наталија са супругом Николом и браћом Драгољубом и Момчилом. И поново је била једна од ретких жена које су за време Светског рата биле поштеђене погибије најближих рођака. Њој су се сви вратили из рата тако рећи неокрзнути метком. Истина, сва тројица су били официри српске војске, спремнији и боље привикнути на ратовање од мобилисаних војника. И поред велике радости због ослобођења и повратка војске, овога пута овенчане ореолом победника, у Београду је било и другачијих осећања. Многе мајке, сестре и супруге су тек тада сазнале за погибију својих најближих и најдражих. Њихова срећа и туга су се преплитале. Свесне су биле Српкиње, а и тако су васпитаване, да ниједна жртва није велика за слободу отаџбине. Наталија Аранђеловић и њене рођаке и комшинице живеле су у времену које је имало другачије вредносне судове и мерила када се радило о националним и родољубивим стварима. Оне су издржале и вишегодишњи тежак живот и губитак најближих у рату.

На крају Светског рата, Николу Аранђеловића је поново чекала улога главе породице и "куће", коју је за време његовог одсуствовања преузела Наталија.[14] Поново је Наталија била госпођа мајора Николе Аранђеловића, узорна супруга и мајка петоро деце. Ишла је у посете рођакама и пријатељицама, облачила се и чешљала по последњој моди, имала послугу и помоћ у кући. Изнад свега је имала поштовање свога супруга Николе Аранђеловића, што је успела да у рату сачува породицу.

[14] Наталија Аранђеловић је завршила са писањем дневника 1. новембра 1918. године. Са окончањем Светског рата и дневник је престао да буде најбољи пријатељ коме се поверавају највеће тајне и радост и туга.

Božica Mladenović

The Arandjelović Family in the First World War

Summary

The article portrays the family of an officer during an important stage in modern-day Serbian history. It describes the life of the Arandjelović family during World War I, the number of its members and the changed functions of its individual members under changed conditions brought on by the occupation of the country. It indicates the basic problems that the "head" of the household, Natalija Andjelkovic, was confronted with and had to solve during the World War. Social and interpersonal relations and their maintenance are described, as well as daily life in occupied Belgrade.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 171-185
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 171-185

УДК : 37 (497.11) + 886.1] : 929

Михаило ВОЈВОДИЋ
Филозофски факултет
Београд

СТОЈАН НОВАКОВИЋ О УТИЦАЈИМА НА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Стојан Новаковић у својој дугој научничкој каријери, бавећи се разноврсним темама из прошлости српског народа, никада није изгубио интересовање за питања која су се тицала језика, писма, књижевности, вере и образовања. За језик се заинтересовао још као лицејац поставши један од најталентованијих ученика и сарадника Ђуре Даничића. У листу *Видовдан* он је почетком шездесетих година XIX века радио као коректор рубрике за књижевност и писао чланке из језика и књижевности.[1] Даничић је 1863. године имао пу-

[1] У *Видовдану* је 1863. године у неколико наставака излазио чланак *Две словенске школе на југу*. Име аутора чланка није наведено него је уместо тога шифровани знак у облику грчког великог слова Δ. У чланку се поред осталог говори: о три наречја српског језика (екавски, јекавски, икавски); да новија хрватска школа негује хрватство а да је «против југословенске школе»; да се на Балкану треба позивати на етнографско а не историјско начело; противници Срба су црквом (католичком) поцепали народ. С обзиром на то да су у делу загребачке штампе оштро напали овај чланак, исти аутор је у полемичком тону дао одговор у четири текста који су такође објављени у листу *Видовдан*. Две ствари у вези с овим чланком подсећају на Стојана Новаковића. Шифровани знак (Δ) којим је обележен чланак је једна од оних шифара или псеудонима којима се користио Новаковић да уместо својеручног потписа обележи поједине своје радове. С друге стране има доста тога што се из садржине чланка, као и неке оцене у њему , може срести и у неким каснијим Новаковићевим радовима. Досадашњи састављачи Новаковићевих библиографских јединица, међутим, нису споменули овај рад. Вид. *Видовдан* бр. 11, 24. јануар 1863; бр.12, 26. јануар 1863; бр.13, 29. јануар 1863; бр.15, 2. фебруар 1863; бр.47, 20.април 1863; бр. 48, 23.април 1863; бр.49, 25. април 1863; бр. 57, 16. мај 1863.

но хвале за Новаковића који му, како каже, «већ двије године дана помаже... и свесрдно и вјешто».[2] Новаковић је као главни уредник књижевног листа *Вила*, који је покренуо 1865. године највише водио бригу о томе да у њему буду заступљени прилози из књижевности. Била је то за њега одлична припрема да 1867. године напише школски уџбеник *Историја српске књижевности* у чијем додатку је донео примере старословенске српске и дубровачке књижевности, као и таблицу глагољских слова. Оцењујући ту књигу Павле Поповић је имао примедбу што је Новаковић, иако је у њој дао и српску и хрватску књижевност, у наслову ставио само српска књижевност.[3] Ређали су се потом други а и нешто каснији Новаковићеви радови који су српски језик, књижевност, образовање испитивали из различитих углова. Напокон, у једном од својих последњих, који је објавио 1913. године, Новаковић се у вези с тим, као и другим питањима из прошлости, и уопште традицијом, обратио саветима будућим генерацијама.

Новаковића су, међутим, посебно занимали утицаји који су са различитих страна вршени на српски језик, књижевност и образовање и какве је све последице то остављало на балканске словенске народе. О томе је писао у више својих радова које је објављивао почев од шездесетих година XIX века изневши чињенице из којих је произилазило да су се дуго времена осећали византијски утицаји, потом италијански, па турско-арапски, да би напокон преовладали савремени европски утицаји.

По Новаковићевој оцени најпре је, захваљујући солунским апостолима Ћирилу и Методију, словенско становништво добило сопствени књижевни језик – црквенословенски. Словени су имали и своју православну грчку цркву у Цариграду. Византијска историјска дела служила су им «као извор за историјска знања».[4] Срби, Руси и Бугари имали су, како каже Новаковић, исту књижевност и, осим незнатних разлика један језик и један правопис. Све то трајало је од

[2] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* I, Београд 1863, XI.
[3] П. Поповић, *Рад на историји српске књижевности*, *Споменица Ст. Новаковића*, Београд 1921, 52.
[4] Архив Србије (=АС), фонд Стојана Новаковића, бр. 520 «Кијевски говор на археолошком сјезду».

X па до краја XVIII века када су под утицајем савремених идеја отпочеле промене. Сувопарни књижевни језик настао под утицајем васпитања «које је потицало из византијских манастира» је код Срба постепено губио битку у односу на народни језик потекао из традиције однеговане у народним песмама и причама. Византијска књижевност остала је једино међу манастирским зидовима искључиво везана за црквено образовање и васпитање.[5]

У раду *Прилози к историји српске књижевности, IV. Срби Мухамеданци и турска писменост* коју је објавио 1869. године Стојан Новаковић је разматрао утицај Турака на српски језик и књижевност.[6] Анализирајући пре свега чланак Руса А. Т. Хиљфердинга *Босна у почетку 1878. године* и књигу О. Blau-a, *Bosnisch-türkische Sprach denkmäler (*Leipzig 1868), он је попуштање српског «народног елемента» пред мухамеданском религијом турских освајача и прихватање турских речи у свој језик сматрао само борбом нерешеном и незавршеном, јер су се поред турских одржавале упоредо и српске народне речи. То се најбоље могло видети на Србину из Босне, на оном Србину који се није одлучио на «непрекидни бој» против освајача него је примио његову «вјеру» и задржао «своја права и господство». У говору Срба муслимана нашле су се и турске речи или су се у српским речима појавили турски наставци док су се истовремено и у речнику турског освајача могле препознати преузете српске речи. У том општем мешању источних и српских речи и обичаја тешко је – каже Новаковић – утврдити што је српско наследство или творевина а шта турски «прилог и новина». Једино су се са сигурношћу могли установити трагови онога што је сведочило о богатству средњевековне српске властеле тј. да се турски утицај ширио тако да је српском народу остало да се вечито сећа уништавања, рушења и пљачке.

У својим радовима насталим шездесетих година XIX века Новаковић се мање бавио западним утицајем на српски језик и књи-

[5] S. Novaković: *I. Lettre de Belgrade*, Revue Internationale 1er anne,1er livraison, 1 janvier 1884, Florence 1884, 181-182 (Рад је публикован у преводу на српски језик у часопису *Отаџбина*, књ.15*,* Београд 1887, 152-157); Lettres de Belgrade, Revue Internationale, t II, II-me livraison, Florence 1884, 279-285 (Рад је публикован у преводу на српски језик у часопису *Братство* I, Београд 1887, 24-35)

[6] *Гласник Српског Ученог Друштва*, књ. IX, св. XXVI, Београд, 1869, 220-255.

жевност иако је и о томе нешто тада рекао. Спомињао је, на пример, «племенско сродство» Срба са далматинским градовима, нарочито Дубровником, и да су се они тамо повезали са италијанском образованошћу што је довело и до значајних продора утицаја Италије преко Анконе и Венеције. Истицао је, међутим, да се то више односило на време пре турских освајања.[7] Новаковић ће о овоме више говорити у својим каснијим радовима а посебно о утицају који је ширила католичка црква.

Највише пажње Новаковић је посветио утицају савремених идеја на српски језик, књижевност и образовање. По његовој оцени тај нови правац осетио се код Срба крајем XVIII века када се у Европи уздигао један снажан реформни покрет који је ишао на то да потисне средњевековна веровања и био спреман да се бори за победу критичког духа. Западна интелигенција препуна полета, одлучна да премости све националне и државне ограде, утицала је и на поједине Србе да се определе за излазак из заједничке словенске књижевности и да се изборе за властиту и самосталну. Тада се, како истиче Новаковић, почело и међу Србима све више веровати у неопходност да се народни језик подигне на виши ступањ и да уђе у књижевност која би се на тај начин приближила народу. Догодило се тако да су спољашњи утицаји који су стицали све више присталица изнутра разбили јединство језика и књижевности међу трима народима словенског света (Срби, Бугари и Руси) које је било карактеристично за раније време. Као весника тог новог покрета код Срба Новаковић је обележио најпре Доситеја Обрадовића, који се снажно заложио за права српског народног језика и прекинуо да се служи црквено-словенским, али је исто тако указао и на изузетно драгоцену улогу Вука Караџића који је српски књижевни језик створио на српским народним песмама, чији је био сакупљач и том језику дао фонетски правопис.[8] Новаковић је нагласио и допринос Лукијана Мушицког и Симе Милутиновића,[9] али је посебно истакао огромну улогу Ђуре Дани-

[7] Ibid, 225-226.

[8] АС, фонд Стојана Новаковића, бр.494, концепт Стојана Новаковића; S. Novaković, I. *Lettre de Belgrade,* Revue Internationale, 1 janvier 1884, 183-185 (Отаџбина, 15, 154-157); С. Новаковић, *Доситеј Обрадовић и српска култура,* Споменица Доситеја Обрадовића, СКЗ, Београд 1911, 5-37.

[9] С. Новаковић, *Први српски песници. Две три црте за њихову карактеристику,* Братство I, 1887, 24-35.

чића који је водио бескомпромисну борбу за народни правац у књижевности, за српски књижевни језик и за граматичку чистоћу језика.[10] Његовом је заслугом, по оцени Новаковића, српски књижевни језик однео коначну победу. Из нових идеја и покрета се код српског народа зачео дух независности и испољио се не само у борби за слободу и стварање сопствене државе, него и за стицање сопствене књижевности, народне литературе, дакле «народног индивидуализма». Ово последње је још било подстакнуто развојем српске кнежевине педесетих-шездесетих година XIX века.[11] Нова, млада српска интелигенција школавана на иностраним, средњеевропским и западним универзитетима, предњачила је у увођењу новог лакшег стила у начину писања. Према Новаковићевим речима највећи утицај на српску омладину, наклоњену књижевности, извршио је Ђуро Даничић који је од 1856. до 1866. године боравио у Београду и био професор на Лицеју односно Великој школи од 1859. до 1865. године.

Новаковић је наставио и у својим каснијим годинама да се бави питањима српског језика, књижевности и просвете, али уз извесне прекиде и више их студирајући појединачно, а мање целовито и свеобухватно. Извесно време се у међувремену посветио раду на библиографији српске књиге, а показао је интересовање за изворна дела српске књижевности. Године 1891. објавио је у листу *Видело* занимљив рад под насловом *Српски или хрватски језик ?* Био је то критички наглашен чланак којим се Новаковић умешао у полемику коју је отворио загребачки књижевни лист *Vienac* против *Босанске Виле* зато што је у њој објављено да је дубровачки песник Андрија Качић био Србин а да је Људевит Гај унео српски језик у хрватску књижевност. Новаковић је одбацио супротна доказивања *Vienca* а позивајући се и на Ватрослава Јагића, указао на чињеницу да су доиста Илирци усвојили штокавски уместо кајкавског, а да је штокавско заправо српско наречје. Оспорио је право листу *Vienac* да се љути због тога што српски новинари у дубровачким књижевницима виде Србе указавши на то да познаваоци дубровачке књижевности (Ватрослав Јагић, Јован Бошковић), узимају дубровачки јекавско-

[10] С. Новаковић, *Белешке о Ђ. Даничићу. Прилог к историји српске књижевности,* Годишњица Николе Чупића, VIII, 1886, 389-484.

[11] АС, фонд Стојана Новаковића, бр. 698, «Нешто о новом правцу у српској књижевности».

штокавски као југозападни српски говор. Новаковић је потом, позивајући се на научне тврдње да су Срби и Хрвати «један народ са два имена» и да је у њих «један језик и заједничка књижевност», био изричит у залагању за то да не треба попустити пред «религиозним прохтевима за прозелитизам» и да не треба прихватити подвалу потурену у називу «земаљски језик». «Докле ћемо ми бити осе, које се, пометене и завађене, узајамно уједају док нам туђинци са свију страна буше, крзају и руше нашу заједничку кућу», био је његов закључак.[12]

Своје тумачење утицаја на српски језик, књижевност и просвету Новаковић је у целини дао у једном мањем тексту који је објављен у Фиренци 1897. у књизи Анђела де Губернатиса, *La Serbie et les Serbes*.[13] Тај текст је унет у књигу као саставни део Губернатисовог излагања. Једино је дат под наводницима али није наведено да су то Новаковићеве речи.[14] Сам Новаковић ће нас , међутим, на то упозорити у напомени једне шире верзије тог рада, на коме је написана 1899. година, а чији концепт и препис су сачувани у његовим папирима у Архиву Србије, рекавши – да је «краћа верзија објављена у Губернатисовој књизи».

Гроф Анђело де Губернатис је био угледни италијански научник и публициста, стручњак за компаративну митологију. Написао је доста дела о литератури и фолклору. Покренуо је и уређивао часопис *Revue Inernationale* који је почео излазити 1884. године у Фиренци, а издао је и *Библиографски речник савремених писаца*. Године 1886. он је постао дописни члан Српског ученог друштва,. Од 1891. године предавао је италијанску литературу на универзитету у Риму. Губернатис је у фебруару 1897. године на позив неколико својих српских пријатеља (бивши министри Стеван Поповић и Стојан Бошковић, професор Велике школе Миленко Веснић и Стојан Новаковић, доскорашњи председник Министарског савета) дошао у Београд где је одржао три предавања. Посебну пажњу изазвало је пре-

[12] Н. (Стојан Новаковић), *Српски или хрватски језик?*, Видело 124, 25. октобар 1891.
[13] Compte Angelo de Gubernatis, *La Serbie et les Serbes*. Lectures et impressions, Florence 1897.
[14] Ibid, 174-177.

давање које је одржао у свечаној дворани Велике школе а односило се на положај словенских народа у Европи, посебно балканских Словена.[15] Био је гост и на Двору а и у домовима угледних српских представника науке Стојана Новаковића, Милана Ђ. Милићевића и Јована Жујовића. Губернатис је тада имао прилике да много разговара о Србији и српском питању и да се снабде литературом и корисним обавештењима од правих познавалаца те материје. У децембру исте године завршио је у Риму рукопис своје књиге *La Serbie et les Serbes* и одмах је објавио у Фиренци. Било је то лепо штиво, настало на основу и сазнања и личних утисака. Са симпатијама је Губернатис у њој писао о Србији, о Србима и о њиховој прошлости, о савременој организацији српске државе, о српској цркви, о војсци Србије, о школству, државној управи, градовима, и о спољним односима Србије. У једној глави се Губернатис осврнуо и на свој боравак у Београду.

У Београду је Губернатис имао пријатељски сусрет са Новаковићем, чак је био и гост у његовом дому. Пре више година они су водили међусобну преписку из чега је уследило публиковање Новаковићевих текстова (I. Lettre de Belgrade; Lettres de Belgrade) у Губернатисовом часопису Revue Internationale 1884. године.[16] Разговори са Новаковићем у његовом дому и упознавање са његовим научним радовима пружили су Губернатису доста драгоцених података о Србима и савременој Србији, потребних за његову књигу. Лако се препознају Новаковићеви погледи у једној глави књиге која се односи на цркву, премда Губернатис не крије да је читао Новаковићев рад *Цариградска патријаршија и православље у Европској Турској* (обј. у Београду 1895.). Може се предпоставити да је тада Новаковић дао Губернатису један скраћени текст у коме се говори о различитим утицајима на српску просвету, језик и књижевност, и који је Губернатис унео у своју књигу.

[15] *Српске новине,* бр. 41, 20. фебруар 1897. Прво предавање одржано је у Двору («О улози жене у савременом друштву»), друго у Грађанској касини («О народности и човечанству»), а треће у Великој школи («О положају словенских народа у Европи»). – Сва три предавања су одмах објављена у часопису *Дело*. *Дело*, март 1897, 445-461; април 1897, 34-45; мај 1897, 207-228.

[16] Вид. напомену бр. 5.

Као што смо напред казали потпуна верзија тога Новаковићевог текста сачувана је у Новаковићевим папирима и то као необјављена расправа под насловом *Угледи српске просвете.*[17] У њој су нешто шире изнете Новаковићеве оцене – премда и овде у сажетој форми - о језичким, књижевним и просветним утицајима који су током историје одредили развој српског језика, књижевности и образовања. Текст тога рада није у овој верзији објављен и зато ћемо га у целини донети у прилогу. Новаковић је, међутим, на свечаном скупу у Руском археолошком институту, одржаном 27. фебруара 1900. (стари календар), прочитао свој реферат под насловом *Словени балкански и њихова образованост*[18] - њега ће потом исте године као расправу објавити мостарска *Зора* - у коме је говорио о наведеним утицајима. Једино је уместо искључивог спомињања Срба овога пута објашњавао утицаје на балканске Словене. Уз то, изоставио је да говори о последњем утицају, тзв. модерном европском утицају, који је од краја XVIII века све више зрачио подстакавши уздизање народног језика и књижевности. Ово излагање би се могло узети да представља, поред текста у Губернатисовој књизи и необјављеног рада *Угледи српске просвете*, неку врсту треће верзије Новаковићеве оцене спољних утицаја на српски језик, књижевност и образовање. Новаковић је, међутим, у књижици *Српска књига. Њени продавци и читаоци у XIX веку*, објављеној исте године, говорио једино о модерном утицају, и то на сличан начин као и раније, а што је био изоставио да спомене у излагању односно тексту *Словени балкански и њихова образованост*. Напокон у вези са свим напред наведеним, треба споменути Новаковићеву расправу *Неколика тежа питања српске историје (Les problemes serbes)* коју је штампао 1913. године поводом Јиречекове књиге *Geschichte der Serbe* (Gotha 1911.).[19] Новаковић је ту желео да, анализирајући пре свега политичку прошлост Срба у средњем веку одговори на питање зашто Срби и Хрвати нису организовали чвршћу народну заједницу, зашто није било

[17] АС, фонд Стојана Новаковића, бр. 533, «Угледи српске просвете од Стојана Новаковића». На концепту, на коме су начињене исправке, и на препису, стоји датум «31. окт. 1,2. нов. 1899»
[18] АС, фонд Стојана Новаковића, бр. 514, Les Slaves balcaniques et leur culture.
[19] *Годишњица Николе Чупића* XXXII, 1913, 1-40.

никакве политичке манифестације «која би сведочила о тежњи к јединству, о заједници културе и моралних интереса». Његов одговор могао би се свести на констатацију да «Срби и Хрвати као народна целина» нису никада имали «ни јединство културе ни јединство религије».[20] Јединство се могло постићи само «истоветношћу религија», а тога још од средњег века није било. Зато је Новаковићева порука наредним генерацијама била да се из прошлости морају добро разумети погрешке које треба убудуће избегавати, а да је нужно окренути се будућности у којој треба следити позитивне примере «великих народа и великих цивилизација».

ПРИЛОГ

Угледи српске просвете [21]

од Стојана Новаковића

У историчком времену српскога народног живота, тј. од када српска племена станују на Балканском Полуострву, четири су главна угледа који су утицали активно на просвету или образованост српског народа.

Први је, најглавнији и најзначајнији, *углед византијски*. Ону патријархалну образованост – колика је толика је – коју су Срби донели у својој народној вери и организацији насељавајући се у границе Источнога Римског Царства, угледи су византијски први начели. Примајући од Византинаца хришћанство, Срби су, по појмовима онога времена, примили с вером заједно и византијску књижевност, и у многоме византијске установе и византијске обичаје. Ондашња су времена собом доносила да су и бољи живот и друштвена углађе-

[20] Ibid, 1-2

[21] Штампано у другом, краћем, облику на француском језику у књизи А. Губернатиса *La Serbie et les Serbes*. Florence 1897. (Напомена Стојана Новаковића)

ност, уметност и закони тражени од онуд откуда је долазила вера. И колико се од класичне образованости, која је раније владала у садашњој њиховој домовини, застало на месту, толико су је Срби и овим путем примили, обновили и умножили. Утисак овога првог и најјачег византијског угледа на српску просвету толико је моћан, он је толико проникао психолошке особине српског народа, да се с његовим последицама сусретамо на сваком кораку, у цркви православној нарочито, у друштвеним карактеристикама не мање. Ово византијско хришћанство, неразлучно везано с просветним појмовима и погледима византијским иде донде докле се шири грчко православље. Са Србима православним у тој су просветно верској заједници од Словена још Руси и Бугари. У њој су и Румуни, и ма да је румунски језик романског порекла, и они су имали са Русима, Србима и Бугарима, због православне вере, словенски књижевни језик у цркви кроз сав средњи век, и што је још више, учествовали су у свеколиком византијском антагонизму против римског католицизма, у коме се оличава просто продужење старога националног антагонизма римскога и јелинског и политичке суревњивости Рима и Цариграда као двеју светских престоница. И дан данји се ова просвета види у једнаком црквеном језику у Срба, Руса и Бугара. Божја служба се служи под једнако у православној српској цркви у Мостару или Загребу и у православној руској цркви у Архангелску или Владивостоку. У томе је најјачи и сада видљив знак колико је моћан био утицај византијског угледа на Србе који су прихватили грчко православље. У средњим вековима се и само национално име Србин сматрало као неодвојно од исповедника грчког православља. Новије доба, од Доситеја овамо, веже народност за језик и особине националне и одваја је са свим од вере. И то је сматрање једино правилно и истинито.

Други је не мање знатан углед *римско-италијански*. Докле је *византијски углед* хватао маха међу горама Балканског Полуострва мало даље од Јадранског Мора, у приморју Јадранском и у Посављу, нарочито горњем (у Хрватској и Славонији), ширио се из Рима углед *римско-италијански*. Италијанска просвета, у свему рођена сестра просвете византијске, продирала је и даље у унутрашњост полуострва кроз далматинске и арбанаске луке, из Млетака и из Дубровника. Главна трговина српских унутрашњих земаља ишла је путовима који су сви водили на Јадранско Море, а правци трговачког

обрта у сва су времена правци којима се и општи просветни погледи и идеје шире.

До времена Светога Саве, тј. до почетка XIII века, изгледало је да ће васколик приморски део српских земаља остати под руком римске просвете и вере, а да ће само унутрашње, чисто загорске земље, остати под утицајем византијским. То је долазило од слабости унутрашње Србије као државе о од природне немогућности да се у самоме приморју начини политичко средиште које би и унутрашњим земљама правац давало. Рад Стефана Немање, његова сина Светога Саве и потоњих Немањића дао је овим пословима одсутно други правац, утврдио је у загорској Србији византијски просветни углед као правило и осигурао му је утицај и у приморју, докле се год политичка област Србије пружала. Од тада је средњевековна држава српска постала заставник грчкога православља и византијско-хришћанских просветних угледа међу српским племенима. Из тих се околности развило и синонимно значење србинства и православља, које се још држи као остатак средњевековних сматрања.

Просветни угледи византијски и римско-италијански сусретали су се сваки час на Земљишту српских племена и сусретају се непрестано. Познија народно-италијанска просвета утицала је живо и на блиска српска племена у приморју. Из старих трговачких веза унутрашњих земаља с тим приморјем остало је и данас у живоме језику појединих трагова до под сам Балкан. Међусобна религиозна борба Византије и Рима штетила је овај рад, који би донео много више стварне користи, да се вршио у сагласности. Отуда је подвојеност у буквици, непрестано толико штетна, и слабије осећање народности у западним странама међу присталицама римским. На источним странама, где год је православље, пише се и сад *ћирилицом*, словима која се тако зову а ништа друго нису до грчка слова, за потребу словенског писања врло згодно подешена и попуњена. На западним пак странама, где год је католицизам, пише се једнако *латиницом.* Има много људи који сажалевају овај расцеп и који држе да би било боље да су српска племена сваколика остала под утицајем једнога којега год просветног угледа, или византијског или римског. Расцепљеност пак, наслеђена од толиких векова, од читавога историчког живота, данас је највећа сметња напреднијим просветним тежњама, и то ће остати још дуго унапредак, пошто се за неколико

десетина година не да искоренити, што се утврђивало кроз непуних хиљаду година.

Као трећи просветни углед који је имао кроз дуже време утицаја на племена српска и који показује и данас неизгладљивих трагова јесте *просветни углед арапско-турски*. Површно би било не водити никакава рачуна од овога угледа због тога што нам је немило турско освојење и прекид старинскога средњевековног државног живота српског који је с њим наступио. С тим истим освојењем раширио се током XV века готово по свима српским земљама просветни углед арапско-турски, и током потоњих векова, XVI, XVII и XVII, он је карактеристике друштвене у целокупноме народу знатно променио. Арапска, мухамедовска, просвета, онака како су је међу наша племена пренели Турци, следовала је турском уништењу средњевековних држава српских. Осим тога што је велика множина наших сународника примила мухамедовску веру и књижевност (арапску и турску), многе друштвене навике, философија живота и погледи на свет ове вере ушли су у обичај и међу хришћанима. При крају прошлог века јавни се живот у спољним облицима својим у српским земљама био готово изједначио и међу хришћанима и међу мусломанима. Разлика вере одвајала је породице и с поља се показивала оделом. Срби мусломани служили су се и служе се[22] још и данас и арапским словима за писање свога језика, ма да су она за наш језик од сваких других неподеснија. Још се није ни покушало да се изучи како треба ова чудновата смеса наше српске и у опште југословенске народности на Балканском Полуострву с образованошћу арапском, коју је освојење турско у наше крајеве донело. Народност се овој источној просвети одупирала неједнако – као што изгледа понајвише у Босни и Херцеговини, где мусломан никад није могао да потпуно заборави и у мусломанско-арапским идејама утопи своју словенску народност. Пошто је ова просвета од XV па све до краја XVIII, а готово и до половине XIX века господовала над многим земљама нашим, и она је оставила општи траг у самом језику, за који се још на зна хоће ли се моћи са свим избрисати, и ако је у великој мери попустио и ишчезавати почео. Ова смеса види се нарочито у

[22] Гласник XXVI*, Срби Мухамедовци и турска писменост,* стр. 220-256. (Напомена Стојана Новаковића)

народној епопеји нашој, правоме темељу данашњега књижевног језика српског.

Сва три просветна утицаја о којима смо до сад говорили припадају староме средњевековном периоду нашега народног и просветног живота. У томе је периоду вера служила полазном тачком сваке образованости. И ова сва три утицаја иду упоредо са три вере. А историја би знала причати, како се ниједна од тих вера није уздржавала ни оружја као средства за своје напредовање, и сва би, може бити, разлика била што се нека од њих служила тим насилним средствима више а нека мање.

Ново време почиње управо новим једним просветним угледом, *угледом сувремене или нове европске просвете*, којој је то баш главна карактеристика што је са свим одвојена од вере.

Осим тога, нова европска просвета има још једну главну карактеристику, којом се одваја од средњевековно просвете, а то је што она свуда издиже и негује *народни језик* на супрот *црквеноме*. У сва три православна народа словенска, и у Руса и у Срба и у Бугара, време нове европске просвете и књижевности почиње издизањем и неговањем народнога језика насупрот црквенога словенског, ма да је овај последњи био општи свима, и тиме се указивао за њих као готов општи књижевни језик. Очевидно се опште-народна просвета претпоставила опште-словенском језику, и остало је времену да заједници словенској друга средства нађе. И наша мусломанска браћа, чим оставе свој црквени арапски (или турски) језик, па почну читати и писати књиге српски, улазе тиме самим у нову европску просвету, јер је она свуда тиме почињала, и у Енглеској, и у Француској, и у Италији, и у Немачкој.

Упоредо с овом главном струјом, која се осећала подједнако и у Далмацији и у Шумадији, и у Будиму и под Шар планином, која је необичном снагом својом избудила католике, а пред нашим очима почиње будити мусломане, јавила се у Срба велика мисао: *да је народност друго а вера друго и да србинство није само грчко православље него да га има и у римском католиштву и у пророкову исламу*. Ова је мисао била неопходна за српске прилике, јер се у Срба, више ваљда него и у кога другог народа, значење вере тако мешало с народношћу да је и данас мисао јединства народности још далеко

од победе. Према примеру што се у српском православном народу значење србинства уједначило с православљем и писањем ћирилицом (што је историјска чињеница), покушавају Хрвати данас да истакну значење хрватства као идентично с католицизмом и уписују у хрватство све што је вере католичке, овај језик говори а латиницом пише. Оно прво је историјска чињеница, коју ми, једнако без потпуног успеха, узбијамо; ово друго (идентичност хрватства с католицизмом) сувремено је подражавање средњем веку, којему се судбина, по тој самој карактеристици, може погодити. Српска просветна мисао новог времена о слободи и независности вере од народности требаће још доста муке да продре, али најзад она једина може продрети, пошто је она једина у потпуној сагласности с осталим мислима нашег времена.

О угледима књижевним у стварању разних струка песништва и лепе књижевности не мислимо говорити. Главно коло води одмах у почетку школа руска, као једина словенска и православна. Према њој се оснивало и удешавало свеколико српско школовање све докле није одјачало. Захтеви православља и праотачких предања подржавали су овај правац. Доситије је обишао сав исток и пола Европе пре него што је почео писати. Зато се на њему не види никаква школа, а кроз перо свуда пробија једино самостална глава и оригинално проматрање свога властитог народа и његових невоља. Иначе су прва књижевна дела наша писали понајвише људи из аустријских школа, и у њима, где год није пробила оригинална снага, познајете школске угледе. С њима се дружи донекле, у писаца из западних крајева, школа италијанска. Кад су позније стигли србијански ђаци, осећају се, с врло јасним карактеристикама, у књижевности утицаји школе француске или сувремене руске. Али у свих оних што су пробили и остали на видику, те с њиховим смртним останцима нису и дела њихова сахрањена, види се само сазрео род а не дâ се распознати калем. Самостални су писци једини умели оставити посао који не допушта мислити на њихов углед, већ показује само сазрело сувремено образовање и мишљење а оригинално стварање. Из тога је јасна поука да је извор најбољим и најзначајнијим делима увек само у оригиналном раду; да угледе треба познавати и дубоко учити, али да зрео посао мора нићи сам својом снагом из земље обрађене и оплођене. Данас се већ и не траже угледи, јер се свуда зна да само рад са-

мосталан може књижевности српској начинити место које је међу њеним европским другарицама чека и које би јој дало снаге да у кошницу српску сабере све што може осетити сласт језика којим се ми служимо.

Mihailo Vojvodić

Stojan Novaković on Influences on the Serbian Language and Literature

Summary

In his long scholarly career, while addressing a variety of themes from the past of the Serbian people, Stojan Novakovic never lost interest in the subjects of language, script, literature, religion and education. His interest in language goes back to his days as a lycée student, when he became one of the most talented pupils and collaborators of Djura Daničić.

Novaković was particularly interested in the different external influences exerted on the Serbian language, literature and education and the consequences that this entailed for the Balkan Slav peoples. He wrote on this topic in a number of his works that he published as of the 1860's, presenting facts attesting to prolonged manifest Byzantine influences, followed by Italian and then Turko-Arabic influences, to be ultimately supplanted by contemporary European ones. Novaković continued to work on issues of Serbian lanuage, literature and education, but with certain interruptions and in his later years, studying them individually rather than in an integrated and comprehensive manner, however. Unity could be achieved only through an "identity of religions" and there had been none of that ever since the Middle Ages. Therefore, Novaković's message to the coming generations was that mistakes from the past should be well grasped in order to be avoided in the future. And, that it was necessary to turn to the future in which the positive examples of "great peoples and great civilizations" were to be followed.

ПРИЛОГ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LI (2004) стр. 187-203
HISTORICAL REVIEW, Vol. LI (2004) pp. 187-203

УДК : 681.3 + 528.8] : 930.2

Александра ФОСТИКОВ
Ненад МИЛЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

ИНТЕРНЕТ И ДИГИТАЛИЗАЦИЈА У ИСТОРИЈСКОМ ИСТРАЖИВАЊУ[1]

Овај рад представља покушај да се на методолошки начин укаже на неке од главних проблема са којима се данашњи историчар сусреће током истраживања, као и да се укаже на нека од могућих решења. У блиској будућности ови проблеми ће добити на значају, те им се стога већ данас мора посветити дужна пажња.

Током последње две деценије дошло је до стварања и незамисливе експанзије глобалне мреже података (*World Wide Web*), широм света познатије као интернет (*Internet*). Једна од последица развоја интернета и технологија које се базирају на примени рачунара јесте постепено потискивање у други план употребе компјутера превасходно у сврху текстуалне обраде. Интернет као једна огромна библиотека у дигиталном формату нуди неизмерне могућности сваком научном истраживачу.[2] Исто тако, многе научне установе широм

[1] Рад представља прерађену и допуњену верзију рада у Прегледу Националног центра за дигитализацију (=Преглед НЦД) који је у припреми за штампу. Настао је на основу предавања *»Problems regarding the application of internet during the historical research«* које су аутори држали на трећој међународној конференцији о дигитализацији *»New technologies and standards: Digitization of National Heritage 2004«*, одржаној на Математичком факултету у Београду од 3-5. јуна 2004. године. О самој конференцији више видети на интернет страници НЦД-а - http://www.ncd.matf.bg.ac.yu/?page=conferences&lang=sr&file=radniskup2004.html

[2] Главне предности употребе интернета у било ком истраживању су: убрзава истраживање**,** омогућава приступ далеко већем броју података, повећава квалитет обављеног истраживања и др.

света започеле су са процесом дигитализације, односно претварања сопствених библиотека из штампаног у дигитални формат.[3] Логична последица свега тога јесте чињеница да у светским научним круговима све више преовлађује став да савремено истраживање, да би било што квалитетније, захтева и употребу интернета и(ли) дигитално обрађених извора и литературе. Стога, и историја као наука, а посебно историчари, не могу и не смеју себи дозволити да у поменутом смислу заостану за прихваћеним стандардима. Да би се одржао корак, могући одговори домаћих историчара на савремене технолошке и научне трендове морају бити: *повећана употреба интернета у истраживачке сврхе и даљи развој пројеката дигитализације историјске грађе.*[4]

Цитирање

Цитирање је једно од важнијих питања у историјској науци. Суштински значај цитирања почива у могућности провере аргументованости закључака и валидности чињеница које аутор износи у свом раду. Наиме, у критичком апарату аутор се, у ту сврху, позива на одговарајуће изворе и литературу.[5] У историјској науци постоји неколико стандарда цитирања. Без обзира на то који од тих стандарда се примењује, цитирање је сврсисходно, јер нас доводи до библиографске јединице на коју се аутор позива. Међутим, стандарди цитирања извора и литературе[6] не могу се у потпуности применити за њихово цитирање са интернета, или у дигиталном формату. Специфичан проблем приликом цитирања са интернета јесте и пагинација,

[3] V. Injac, *Digitalne biblioteke u svetu,* Преглед НЦД 1(2002) 28-39. У овом раду су наведени примери развоја дигиталних збирки у највећим националним библиотекама у свету – Конгресној библиотеци у Вашингтону, Француској националној библитеци у Паризу и Британској библиотеци у Лондону. На крају је дат приказ стања - развоја дигиталних библиотека у свету, који су скупа израдили *UNESCO* и *IFLA*.

[4] О процесу, предностима и изазовима дигитализације више видети у О. Порубовић-Видовић, *Дигитализација – изазов данашњице, потреба будућности*, Архив, часопис архива Југославије 1 (2000) 50-60.

[5] С. Ћирковић, *Увод у историјске студије*, Београд [б. г.], 37-45; Mirjana Gros, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smerovi*, Zagreb 1976, 304-305.

[6] Под овим подразумевамо изворе и литературу у писаном, штампаном или микрофилмованом облику.

јер на интернету класичних страна нема, односно њихова дужина може бити једнака дужини целог дела, чланка или извора. Посебно питање јесте и начин њиховог поновног налажења на одређеној интернет страници (нпр. ради провере) услед повременог *update*-а (ажурирања), промене адресе, престанка постојања странице и др. Због ових и других проблема, велики број истраживача, не само историчара, сматра да се подаци са интернета не могу користити у научним радовима, све док се питање цитирања са интернета не реши на задовољавајући начин. Оно захтева испитивање важећих светских стандарда и усаглашавање са њима.

Задовољавајући образац цитирања са интернета требало би да садржи осим стандардне библиографске јединице, и следеће елементе: назив интернет странице, протокол и адресу интернет странице, датум *update*-а и датум приступа (у загради). На пример:

М. Војводић, *Србија и шпанско-амерички рат 1898. године*, Архив, часопис архива Југославије 1 (2000) 127-133, Комуникација, http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/arhiv_yu/index?-stdlang=sr, 28.12.2002, (15.03.2004).

Овај рад се на поменутој интернет страници налази у *pdf* формату, што истовремено представља и најпогоднији дигитални формат и најбоље могуће решење проблема пагинације приликом цитирања са интернета. Рад који на интернету није дат у *pdf* формату представља пример проблема пагинације:

H. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York 1918, The World War I Document Archive, http://www.lib.byu.edu/~-rdh/wwi/comment/morgenthau/MorgenTC.htm, 25.01.2004, (10.06.2004).

Овај проблем се може решити пагинацијом на основу *print preview* облика документа. У овом случају поред бројева страница требало би навести и име и верзију програма у којем је едитован дотични документ *(нпр. Internet Explorer 6.0, Netscape 7.1 и др.)*.[7] У прилогу на крају овог рада налазе се *link*-ови интернет страница посвећених проблему цитирања са интернета.

[7] Требало би имати у виду да број на овај начин цитиране стране неће бити истоветан броју те стране у штампаној верзији рада. Овај проблем неће се појавити уколико рад постоји само у електронској верзији.

Веродостојност цитираног са интернета

Питање веродостојности у историјској науци је заправо питање да ли се може поклонити поверење одређеној информацији или не.[8] Наравно, истоветно питање постоји и у случају коришћења извора и литературе преузетих са интернета. У том смислу, главни проблеми јесу порекло и кредибилитет одређене интернет странице, као и идентичност интернет верзије са другим верзијама извора и литературе. Стога је потребно задржати исти критички став и према информацијама објављеним на интернету. Провера веродостојности, у вези са интернетом, своди се на испитивање порекла одређене интернет странице. Највеће поверење може се поклонити интернет страницама установа од научног значаја, академија, архива, института, библиотека итд. Када штампана верзија извора није доступна и стога није могуће извршити упоређивање, потребно је бити веома опрезан, јер се увек може поставити питање аутентичности (посебно ако интернет страница нема респектабилну репутацију).

Мали број националних научних установа у процесу дигитализације

Посебан проблем представља релативно мали број интернет страница домаће провенијенције са грађом и научним радовима у дигиталном формату. Тај број је далеко од задовољавајућег, ако се имају у виду светски стандарди, а посебно велике потребе и интересовање истраживача. Основни разлог јесте чињеница да је релативно мали број националних научних установа приступио процесу дигитализације грађе у свом поседу. Ипак, неке од установа су, за овдашње прилике и међународне критеријуме, знатно напредовале у том процесу.

Решење овог проблема је даљи квалитативни и квантитативни развој интернет страница националних научних установа. Како би се решило питање малог броја интернет страница са истраживач-

[8] С. Ћирковић, нав. дело, 53-92; Mirjana Gros, нав. дело, 255-260; *Idem*, *Suvremena historiografija: koreni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996, 393-398.

ком грађом и научним радовима у дигиталном формату потребно је постављање сервера, који би имао способност да подржи велику количину података у дигиталном формату. Већи број сервера, међусобно повезаних, знатно би олакшао рад заинтересованим научницима и учинио њихово истраживање квалитетнијим. Паралелно са процесом дигитализације старијих научних радова, све нове радове би требало дигитализовати непосредно након издавања и поставити их на сервере или одређене интернет странице. Одређеним категоријама радова (нпр. ретка грађа и новообјављена дела) приступ би био ограничен.

Суштински је важно истаћи да је даљи напредак дигитализације код нас не само потреба, него и неопходност. Тиме би се омогућило олакшано коришћење великог броја историјских извора и литературе у дигиталном формату.[9] Истовремено би очување националне баштине било издигнуто на далеко виши ниво од постојећег, јер дигитални у односу на папирни запис, па и микрофилм, има велике предности и у домену заштите.[10] Стога је потребно да се што већи број установа укључи у процес дигитализације, било самостално, било као део једног националног пројекта какав је Национални центар за дигитализацију. [11]

Први пројекат дигитализације националне баштине код нас био је Пројекат *PANDORA,* настао средином деведесетих у сарадњи Археолошког и Математичког института САНУ.[12] Временом је тај процес напредовао.[13] Данас је на овом пољу свакако најистакнутији управо Национални центар за дигитализацију. Од научних институ-

[9] Истраживачи архивске грађе би далеко лакше могли пронаћи оно што им је потребно уз помоћ дигиталног документа, него на стари начин – коришћењем штампаних информативних средстава и др.

[10] Подразумева се прављење копија и у папиру, као врста *backup*-а. Стога би истовремено требало успоставити и правило о одређеном броју копија на папиру, које би биле похрањене у Архивима.

[11] О оснивачима, циљевима и раду Националног центра за дигитализцацију видети у Z. Ognjanović, *Nacionalni centar za digitalizaciju*, Pregled NCD 1 (2002) - http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/ncd/1/d002/document

[12] Ž. Mijajlović, *O nekim poduhvatima u oblasti digitalizacije u poslednoj deceniji*, Преглед НЦД 1 (2002) 12-27.

[13] *Ibid*; Ž. Mijajlović-Z. Ognjanović*, A Survey of Certain Digitization Projects in Serbia*, Преглед НЦД 4 (2004) 52-61.

ција значајних за историчаре, требало би истаћи Народну библиотеку Србије[14], Архив Србије[15], Историјски архив у Новом Саду[16], Историјски архив Котора[17], Републички завод за заштиту споменика[18], Археолошки институт САНУ[19] и др.

Неумреженост са научним установама у другим земљама и питање лиценце за истраживаче

Широм света, процес дигитализације, знатно је напредовао током последње деценије. Велики број архива, библиотека и других научних установа приступио је дигитализацији.[20] У том процесу напредовале су и нама суседне државе.[21]

---

[14] T. Butigan-Vučaj, *Digitalna narodna biblioteka Srbije (DNBS)*, Преглед НЦД 1(2002) 40-42; V. Injac, *Strategy of the Developement of the Digital Library in the National Library of Serbia*, Преглед НЦД (у припреми); http://www.nbs.bg.ac.yu/ .

[15] J. M. Pejin, *Prvi korak ka digitalizaciji u Arhivu Srbije*, Преглед НЦД 1(2002) 76-78; http://www.archives.org.yu/.

[16] M. Bešlin, *Digitalizacija arhivske građe u Istorijskom arhivu u Novom Sadu; neka iskustva i preporuke*, Преглед НЦД 3 (2003) 66-72; http://www.arhivns.co.yu/ .

[17] S. Kordić, *Digitalizacija kulturnog naslijeđa Kotora*, Преглед НЦД 1(2002) 63-67.

[18] S. Temerinski, *Kratka istorija primene metoda informatičkih tehnologija u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture*, Преглед НЦД 1(2002) 51-55; http://www.heritage.org.yu/ .

[19] Видети: http://www.ai.sanu.ac.yu/ и http://www.viminacium.org.yu/.

[20] *Memoria* и *Kramerius* – чешки пројекти дигитализације старих рукописа и књига – A. Knoll, *Digitized Cultural Heritage*, Преглед НЦД (у припреми); *SagaNet, Menota* и други скандинавски пројекти дигитализације средњевековних рукописа – M. J. Driscoll, *The View from the north: Some Scandinavian Digitisation Projects*, Преглед НЦД 4 (2004) 22-30; *Hesperia* – шпански пројекат дигитализације палеохиспанских натписа – E. R. Luján, *HESPERIA: The Electronic corpus of Palaeo-Hispanic Inscriptions and Linguistic Records*, Преглед НЦД (у припреми); *European Visual Archive* (EVA) - дигитализација историјских фотографија из Лондонског градског архива и Архива Антверпена; Европска организација за дигитализацију за математику, чији је циљ дигитализација целокупног светског математичког наслеђа (око 50 милиона страница). Један од оснивача је и Математички институт САНУ – D. Blagojević, *Digitalizacija matematičkih tekstova u Matematičkom institutu*, Преглед НЦД 1(2002) 48-50.

[21] Румунија – L. B. Molnár-D. J. Youngman, *Unitarian heritage in Transzlvania. Digitizing documents in unitarian archives and library in Cluj/Kolozsvar*, Преглед НЦД 4

Резултати поменутих и сличних пројеката били би од великог значаја за истраживаче и историјску науку код нас. Главна препрека у искоришћавању могућности које ови пројекти пружају јесте проблем неумрежености са научним установама у другим земљама и питање лиценце за истраживаче. То питање тесно је повезано са сарадњом, разменом грађе, као и проблемом обезбеђивања финансијских средстава, неопходних за плаћање лиценци.[22] Како би се решио проблем неумрежености са научним установама у другим земљама потребно је успоставити сарадњу са истим. Стварање сопствене базе помогло би као понуда приликом размене по принципу *do ut des*. На тај начин питање лиценцирања установа могло би бити једноставније решено.

Недовољна обученост будућих историчара за коришћење интернета и рачунара

Последње у низу питања којем би требало посветити дужну пажњу јесте недовољна обученост будућих историчара за коришћење интернета и рачунара уопште. Пошто би савремени историчар морао да користи савремена средства, ово већ сада представља алармантан проблем. Нереаговање на њега могло би довести до негативних последице како за историчаре понаособ, тако и за историјску науку уопште код нас.

Како би се решило питање недовољне обучености будућих историчара за коришћење интернета и примене рачунара у историјској науци, потребна је организација курсева за студенте историје. Овакви курсеви већ постоје не само у свету, већ и у земљама у нашем окружењу. Тако је на Загребачком свеучилишту, у оквиру уво-

(2004) 31-38; Бугарска – M. Dobreva, *Mediaeval Slavonic Written Cultural Heritage in the E-world: the Bulgarian experience*, Преглед НЦД 2 (2003) 26-39; *Idem*, *Romulus Bulgaricus: the Classical Digital Database Project in Bulgarian Webspace*, Преглед НЦД 4 (2004) 39-45.

[22] Чак и када су у питању базе установа за чије је коришћење потребна само *online* регистрација, постоји проблем неопходности склапања уговора о сарадњи на овој основи.

да у историјске студије, уведен курс под називом *Informatika u povijesnoj znanosti*.[23] Овакав курс могао би бити организован у склопу предмета Увод у историјске студије, а његов циљ би био упућивање на правила цитирања са интернета, интернет странице које омогућују *on-line* учење и истраживање и др.

Док је у првом – теоретском – делу указано на проблеме који се јављају приликом примене интернета у историјском истраживању, у другом – практичном – делу, презентовано је укупно тридесет интернет страница чије карактеристике указују како на претходно наведене проблеме, тако и на могућности које интернет пружа историчару. Ове интернет странице посвећене су *online* енциклопедијама, историјској географији, историји средњег и новог века и др.

The Catholic Encyclopaedia
http://www.newadvent.org/cathen/

Ова интернет страница базирана је на штампаној верзији Католичке енциклопедије из 1914. године. Дигитализација штампане верзије енциклопедије започела је 1997. године. Данас ова интернет страница садржи близу 12.000 чланака који се баве проблематиком из више научних области.

The LoveToKnow Free Online Encyclopedia
http://41.1911encyclopedia.org/

The LoveToKnow Free Online Encyclopedia представља *online* верзију једанаестог издања *Encyclopedia Britannica*-е, која је први пут објављена 1911. године. Ово издање се састоји из 29 томова и садржи више од 40.000 чланака написаних од стране 1.500 аутора, од којих су многи били истакнути почетком века (нпр. Хенри Форд је написао чланак о масовној производњи). Почетком века сматрало се да ова енциклопедија представља највећи скуп људског знања на једном месту.

[23] http://www.hrstud.hr/Raspored%20predavanja/Povijest.htm (04.08.2004)

Questia
http://www.questia.com/

Једна од највећих светских *online* библиотека која садржи више од 49.500 књига и 392.000 часописа, магазина и новина. Све књиге и чланци који се налазе у овој виртуелној библиотеци дати су у целини, и разврстани по областима: историја, историја уметности, историја књижевности, историја религије, економија, психологија, филозофија, музика итд. Међутим, да би се стекао неограничен приступ овој интернет страници неопходно је платити 19.95 $ за месец дана, 44.95 $ за три месеца или 119.95 $ за годину дана коришћења. Ово је илустративан пример препреке финансијске врсте (за наше - историчаре) у коришћењу једне овакве импозантне *online* библиотеке, о чијим предностима је сувишно трошити речи.

The History Journals Guide
http://www.history-journals.de/hjg-about.html

Међународни директоријум светских часописа који излазе у области историје и археологије. Настао је 1997. године на Универзитету у Келну. Приступ је слободан за све кориснике широм света – никаква регистрација није неопходна. Између осталог, садржи информације о називима, садржају, издавачима, језику, интернет страницама многобројних часописа, како штампаних, тако и електронских. Циљ ове интернет странице је да буде незаобилазна полазна тачка историчара и археолога у њиховим истраживањима.

Historic Cities
http://www.historic-cities.huji.ac.il/historic-cities.html

Обухвата велики број дигитализованих историјских карата градова из различитих временских периода. Садржи и неколико карата градова са простора бивше Југославије (Улцињ, Котор, Будва, Пула, Сплит, Шибеник, Задар итд.). Карте су приређене у две резолуције.

WWW-Virtual Library: Map History / History of Cartography
http://www.maphistory.info/projects.html

Скуп *link*-ова дигиталних пројеката у вези са картографијом.

University of Texas at Ostin
http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/index.html

Садржи фасцинантан број историјских карата у различитим резолуцијама на којима је представљен историјски развој многобројних држава и друштава. Поред историјских, садржи и географске карте великог квалитета. Као и претходно поменуте интернет странице, садржи разноврсне *link*-ове до страница које poseduju колекције историјских и(ли) географских карата.

The History Department at the United States Military Academy at West Point
http://www.dean.usma.edu/history/web03/atlases/atlas%20home.htm

Године 1938. претходници онога што је данас Одељење за историју на америчкој Војној академији започели су развој серије војних мапа као наставног средства у курсу који је носио назив *History of the Military Art*. Од тада је ово одељење издало шест атласа и близу хиљаду мапа, које обухватају ратове вођене широм света. Пратећи савремене трендове, одељење је ове мапе дигитализовало и поставило на својој интернет страници.

Atlas-Historique.net – Ressources cartographiques et historiques
http://www.atlas-historique.net/accueil.html

Atlas-historique.net има амбицију да посетиоцима, који говоре или се служе француским језиком, кроз бројне мапе високог квалитета, и концизна и релевантна пратећа објашњења, омогући лакше схватање и разумевање историје савременог света (од 1815. до данас). *Atlas-historique.net* је подељен на четири дела, односно четири периода: 1815-1914, 1914-1945, 1945-1989 и 1989-2002.

Internet Medieval Sourcebook
http://www.fordham.edu/halsall/sbook2.html

Internet Medieval Sourcebook садржи велики број података преузетих из различитих средњевековних извора. На овој интернет страници могу се наћи различити извори на латинском као језику оригинала, као и њихови преводи на енглески језик. Уз сваки од тих извора дате су релевантне информације, од значаја за историчаре. Једна од предности ове интернет странице јесте чињеница да она садржи бројне податке из различитих области историје: историја религије, књижевности, уметности, права, пола и рода и др.

Patrologia Latina Database
http://pld.chadwyck.co.uk/

Ова интернет страница је репрезентативни пример странице, истовремено важне и недоступне нашим историчарима. За приступ је неопходна регистрација, која подразумева неопходна финансијска средства. Та средства у нашим условима није једноставно обезбедити. За једног истраживача овај проблем је огроман, посебно ако се узме у обзир чињеница, да дата интернет страница садржи многобројне и значајне податке.

The online medieval and classical Library
http://www.sunsite.berkeley.edu/omacl

Садржи огромну колекцију класичних и средњовековних извора. Неки од њих дати су на оригиналном језику, док су други преведени на енглески.

Byzantine and medieval links index
http://www.fordham.edu/halsall/medweb/

Ова интернет страница тежи да обухвати што је могуће више *link*-ова страница које садрже изворе за историју Византије, као и оне значајне за средњовековну историју.

The Labyrinth: Resources for Medieval Studies (Georgetown University)
http://labyrinth.georgetown.edu/

Садржи текстове и *link*-ове из различитих области опште историје средњег века попут историје цркве, архитектуре, војне историје, оружја и оклопа, картографије, доба феудализма, средњовековног намештаја, образовања, филозофије, музике, саобраћаја, свакодневног живота, односа рода и пола...

Medieval History of the Middle East (Cornell University)
http://www.library.cornell.edu/colldev/mideast/histmedv.htm

Настоји да обухвати *link*-ове страница које садрже изворе за историју ислама и Османског царства током средњег века.

The "Middle" centuries of western civilization revolution
http://www.omnibusol.com/medieval.html

На овој интернет страници доступне су информације у вези са историјом периода, који се протеже од Византијског царства до француске револуције. Такође садржи *link*-ове, од којих неки упућују на илустрације средњевековних катедрала, градова, утврђења...

Decameron Web
http://www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/dweb/dweb.shtml

Назван је по најпознатијој књизи једног од најзначајнијих писаца хуманизма Ђованију Бокачу. Поред делова тог дела и разних илустрација, ова интернет страница садржи велики број информација о средњевековној историји свакодневног живота.

Willkommen im Mittelalter!

Бави се проблематиком средњовековне немачке историје из различитих области : религије, књижевности, уметности, права и др. Такође садржи *link*-ове страница посвећених средњевековној музици и едукативним играма. Стога је ово пример интернет странице погодне за интерактивно упознавање са средњим веком.
http://www.tu-harburg.de/~vbp/docs/medi.html

The Thirty Years War
http://www.fortunecity.com/victorian/riley/787/30/

Садржи анализу узрока рата и његових последица, фантастичан приказ оружја које је коришћено током прве половине XVII века, опис тока рат(ов)а, с посебним нагласком на највеће и пресудне битке, приказ рата с аспекта појединих држава учесница (Француска, Шведска, Шпанија, Свето Римско Царство, Данска) и др.

The Ottoman Khalifas
http://www.naqshbandi.org/ottomans/

Садржи историјски преглед, објашњења великог броја звања и титула, биографије и ликовне представе султана Османског царства итд. Покрива историју Османског царства почев од краја XIII века до 1923. године, а његово територијално ширење и опадање представљено је кроз низ квалитетних мапа.

Napoleon.org
http://www.napoleon.org/en/home.asp

Napoleon.org јесте једна од најквалитетнијих и најпосећенијих интернет страница посвећених темељном проучавању политичких, војних, друштвених и уметничких достигнућа Првог и Другог француског царства.

The British Empire
http://www.britishempire.co.uk/

Ова интернет страница је посвећена историји Британске империје: њеним победама и успону, поразима и опадању, као и утицајима на светску историју. То је разлог због којег ова страница покушава да оживи народе, културе, институције, државнике и догађаје који су Британску империју вековима чинили највећим светским царством.

World Statesmen
http://www.worldstatesmen.org/

Ова интернет страница представља пажње вредан покушај стварања свеобухватног и прецизног списка владара, председника, председника влада и других државника великог броја земаља. У хронолошком смислу списак почиње од око 1700. године.

Best Military Sites
http://www.topsitelists.com/bestsites/miltoplist/topsites.html

Best Military Sites јесте својеврсна топ-листа најбољих интернет страница посвећених разним темама из војне историје. Поредак на листи се одређује на основу гласова посетилаца.

The History.Net
http://www.thehistorynet.com/

The History.Net својим посетиоцима и корисницима нуди чланке о светској историји, с посебним нагласком на историју Сједињених Америчких Држава. У понуду су укључена сведочанства савременика и учесника многобројних догађаја, интервјуи, војна историја, као и велики избор *link*-ова – карактеристика сваке озбиљне, добро организоване и темељне интернет странице.

Austro-Hungarian Land Forces 1848-1918
http://www.austro-hungarian-army.co.uk/

Циљ ове интернет странице јесте проучавање историје армије Аустро-Угарске монархије. Како је тема обимна ова интернет страница је у стању континуираног развоја. Аутори су обухватили и биографске скице команданата, историју појединих регименти, описе најважнијих битака, одликовања, униформе, илустрације и др.

Solving Problems through Force
http://www.geocities.com/veldes1/

Посвећен је историји Аустро-Угарске монархије. Садржи импозантан број биографија и фотографија најистакнутијих државника

Монархије, почев од последњих Хабзбурга, преко аристократије, војних и страначких лидера, до амбасадора. Поред тога на овој интернет страници налазе се и биографије истакнутих немачки команданта у првом светском рату, различити есеји, мапе, фотографије из првог светског рата и велики избор *link*-ова до интернет страница које су, такође, посвећене историји Хабзбуршке монархије.

Deutsches Reich
http://www.deutsche-kaiserreich.de/

Бави се историјом Немачке од 1871-1918. године. Садржи велики број података о немачким савезним државама, колонијама, покрајинама Хабсбуршке монархије и др. Такође садржи многобројне текстове, мапе, хералдичке симболе, савремене илустрације, фотографије, разгледнице, као и химне, не само Немачког царства, него и свих држава од којих се оно састојало.

The Prussian Machine
http://www.home.comcast.net/~jcviser/index.html

Посвећен је вођству и организационој структури немачке армије током првог светског рата 1914-1918, као и биткама најзначајнијим за ток и крајњи исход тог рата. Поред биографија и фотографија немачког командног кадра приложени су и профили најистакнутијих немачких државника, као и краћи преглед немачке историје.

World War 1 Document Archive
http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/

World War 1 Document Archive је одличан пример интернет странице, која садржи велики број комплетних дела значајних за историчаре: дневници, мемоари, конвенције, споразуми, званични документи, радови посвећени посебним питањима и проблемима итд. Овај својеврсни архив примарних извора има за циљ да на једном месту презентује што је могуће већи број примарних докумената који се односе на избијање и разне аспекте првог светског рата.

Прилог

Department of History, The University of Memphis
http://cas.memphis.edu/~mcrouse/elcite.html
Columbia University
http://www.columbia.edu/cu/cup/cgos/idx_basic.html
IFLA (International federation of Library Associations and institutions)
http://www.ifla.org/I/training/citation/citing.htm
University of Wisconsin-Whitewater, Andersen Library

The University of British Columbia Library
http://www.library.ubc.ca/hss/citelso.html
University of Botswana - History Department
http://www.thuto.org/ubh/web/cite.htm#contents
Libraries and Archives Canada
http://www.collectionscanada.ca/iso/tc46sc9/index.htm
APA (American Psychological Association)
http://www.apastyle.org/electext.html
H-Net
http://www.h-net.org/about/citation/general.html
Institut Ruđer Bosković
http://www.nippur.irb.hr/hrv/edukacija/citiranje.html
Modern Language Association
http://www.mla.org/publications/style/style_faq/style_faq4

Aleksandra Fostikov
Nenad Milenović

Internet and Digitalization in the Historical Research

Summary

This article consists of two different parts – theoretical and practical one. Theoretical part implies several problems regarding the application of Internet and digitization during the historical research: their significance and positive sides, various problems a historian encounters during the course of such application, their prospects in the future, etc. On the other hand, practical part of this lecture comprises the review of a number of various Internet sites significant for medieval history as well as those important for the history of the period extending from the French revolution until the First World War. Information about the contents are also given along with the addresses of these sites.

ПРИКАЗИ

Pierre Maraval, *Le Christianisme de Constantin à la conquête arabe,*
„Nouvelle Clio - L'Histoire et ses problèmes",
Presses universitaires de France, Paris 200l[2],
LXIV+460.

Професор универзитета Париз IV - Сорбона, аутор важних дела из хришћанске историје позноримског и рановизантијског раздобља *(Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe,* Paris 1985; *Les persécutions des chrétiens durant les quatre premiers siècles,* Paris 1992; *L'empereur Justinien,* Paris 1999), преводилац и приређивач Јевсевија Цезарејског *(La Théologie politique de l'empire chrétien. Louanges de Constantin (Triakontaétérikos),* Paris 2001), светог Григорија из Нисе *(Vie de sainte Macrine,* Paris 1971; *Lettres,* Paris 1990), Прокопија из Цезареје *(Histoire secrète,* Paris 1990) и збирке одабраних казивања првих хришћанских ходочасника на Блиском истоку *(Récits des premiers pèlerins chrétiens au Proche-Orient (IVe-VIIe siècle),* Paris 1996) објавио је први пут 1997. књигу о хришћанству од Константина Великог до арабљанске најезде. Након само четири године уследило је друго (незнатно исправљено и допуњено) издање.

У временском распону од три и по столећа (почетак IV - средина VII века) аутор прати драматичне промене социополитичке климе Римског царства и његовог непосредног окружења. Почетком овог периода хришћанство је још увек забрањена и прогоњена религија у Царству, да би на његовом крају било државна и једина дозвољена вероисповест (са изузетком јудаизма који је такође уживао слободу култа, премда уз извесна ограничења). Иако су у VII веку Британија, Галија и највећи делови Италије и Хиспаније ван граница Царства, Хришћанска црква ужива подршку световних власти нових, варварских држава. Такође, хришћанство

влада подручјима која никада нису била део Римског царства, попут Ирске, Јерменије, Грузије и Етиопије. Штавише, присутно је и у ривалској држави - Персији чија је званична религија зороастријанство. Наравно, арабљанска најезда успоставиће примат (на бројним подручјима и монопол) нове вере широм Северне Африке и Средњег истока, али ће хришћанска црквена организација, изграђена у ових 350 година, бити у стању да се подухвати ширења граница Европе евангелизацијом германских и словенских народа.

Епоху у питању карактерише прилагођавање хришћанства новим чињеницама - превасходно томе да као државна и већинска религија има обавезу утемељења одговарајућих и ефикасних установа. Сведоци смо тако изражене хијерархизације и стварања свештеничке пирамиде, на челу са епископима (такође се међусобно хијерархизују, најчешће по политичким критеријумима), која руководи заједницом лаика. Истовремено се утврђује хришћанско учење, а управо су IV и V век раздобље великих писаца и теолога, тзв. „Црквених отаца“, који у својим радовима, баштинећи достигнућа античке културе, разрађују правоверну доктрину. Догматска решења расправљана су на саборима где су усвајани „символи вере“ који су често изазивали озбиљне несугласице и поделе међу хришћанима - неке из тог времена трају до наших дана. Коначно, међусобни ривалитет епископа Цариграда и Рима и удаљавање грчког и латинског света (како каже Маравал, „удаљавање поспешено политичким околностима и опадањем нивоа културе“), зачети у овом периоду, понеће у себи клицу будућег и најозбиљнијег раскола унутар хришћанства.

Књига почиње предговором (стр. V-VI), за којим следи исцрпан списак извора и литературе (стр. VII-LXIV), а сам рад је подељен на три велике целине: *Ширење хришћанства* (стр. 1–156), *Развој хришћанских установа* (стр. 157–293) и *Развој доктрине* (стр. 295–432). На крају се налазе закључак (стр. 433–434), листа епископа великих седишта од IV до средине VII столећа (стр. 435–440), списак римских царева (стр. 441), општи индекс (стр. 443–454) и садржај (стр. 455–460).

Ширење хришћанства састоји се из четири поглавља, где је прво: „Верска политика царева од Константина до Ираклија и варварских краљева“ (стр. 5–34). У њему се аутор осврће на однос др-

жаве према хришћанству, паганству и јудаизму и сажето износи политичку теологију Хришћанског царства чији је главни идеолог био епископ Јевсевије Цезарејски. Друга глава, „Актери и методе хришћанске експанзије“ (стр. 35–63), бави се борбом против паганства, вођеном најпре на идеолошкој равни путем апологетских списа, а потом, уз неопходну помоћ државних органа, и забраном паганског култа и веровања. Дужна пажња указана је усавршавању хришћанске културе и теологије, које су трудом плејаде великих богослова изграђене на заједничким темељима Светог Писма и рационалистичког дискурса античке филозофије. Последње две главе првог дела, „Ширење хришћанства на Истоку“ (стр. 65–109) и „Ширење хришћанства на Западу“ (стр. 111–156), разматрају како су на ту експанзију утицали истакнути хришћански мислиоци, званичне црквене установе, као и дисидентски покрети и доктриналне кризе, било да је реч о универзалним (аријанство) или месним појавама (нпр. мелитијевски раскол у Египту (стр. 69–72) или прискилијанство у Хиспанији (стр. 136–137)). Поглавље посвећено Западу, пре задирања у проблематику напредовања хришћанске вере у појединим областима као што су Италија, Северна Африка, Иберијско полуострво и Галија, садржи кратка подсећања на историјске околности у време германских најезди и образовања варварских краљевина.

Други део, *Развој хришћанских установа,* чини пет глава: „Институције помесне Цркве: људи и ствари“ (стр. 161–187), „Установе универзалне Цркве“ (стр. 189–213), „Установе култа“ (стр. 215–248) и два поглавља намењена „новом начину живота - монаштву“, „Источно монаштво“ (стр. 249–274) и „Западно монаштво“ (стр. 275–293).

Прво поглавље бави се сталежима насталим „фундаменталном поделом која од почетка III столећа одређује хришћанску заједницу“ - лаицима и клирицима. Дефинишући лаике као „хришћане без функција“ Маравал највећи део своје пажње (стр. 166–187) усмерава на клир, његову јерархију, услове за стицање свештеничког чина, обавезе и повластице, као и на организацију помесне Цркве. Приликом анализовања проблема свештеничке женидбе аутор као кључна истиче следећа питања: да ли свештеник-нежења може да ступи у брак после рукополагања и да ли ожењени свештеник мора да прекине све брачне односе пошто је рукоположен? На њих су источна и западна пракса различито одговарале, а занимљиви су одго-

вори на прво питање у Јерменској и Персијској цркви, где се и епископима дозвољавао брак (код Персијанаца и поновна женидба), па се чак и наглашавало како се могу рукополагати искључиво ожењени људи (стр. 176).

Следећа глава, посвећена институцијама Васељенске цркве, расправља о установи сабора, њиховим врстама и власти, о хијерархизацији епископских столица, успостављању великих седишта Истока и Запада и о њиховим међусобним односима. Говорећи о ауторитету појединих концила Маравал указује на то да су одлуке Сабора у Никеји (325) прихваћене тек после полувековне расправе, да је Сабор у Цариграду (381) наметнуо своје закључке захваљујући изузетно снажном притиску царске власти на дисиденте, да је Сабор у Халкедону (451) изазвао поделе које трају до наших дана, те стога „у очима историчара доктринални ауторитет сабора, на крају крајева, почива на снази консензуса око њихових одлука“ (стр. 193). Став појединих западних столица према претензијама Рима да има последњу реч у питањима везаним за утврђивање доктрине илуструје речима светог Августина из писма папи Инокентију:

„Не уливамо ми нашу речицу у твој велики извор да би га учинили обилнијим, већ желимо да потврдиш како наша речица, иако мања, такође потиче из првог извориштa као и твоја, која је преобилна, да би заједно учествовале у истој милости“.

Из ових речи, каже Маравал, јасно се види да Афричка црква не препушта папи улогу да сам дефинише веру (стр. 210–211). Када је реч о односу источних седишта према том проблему, њихов став лепо осликавају изјаве саборских отаца у Халкедону поводом *Томоса* папе Лава: „Петар је говорио кроз Лава“ - чиме се признаје посебна харизма римском епископу, али истовремено и: „Лав и Кирило уче истој истини“ - чиме се наглашава равноправност источне традиције оличене у александријском епископу и Сабору из Ефеса (431) (стр. 212).

Треће поглавље, „Установе култа“, бави се евхаристијом, крштењем, покором, молитвеним часовима, браком, погребом, различитим врстама хришћанских празника и феноменом ходочасништва. Пажњу привлачи приповедање о божићним празницима чије је прво светковање сигурно посведочено 336, мада посредна сведочанства указују на прослављање Божића у Северној Африци већ почетком

IV столећа. „Његова појава је несумњиво везана за прорачуне чији одјек срећемо у списима из III века по којима се датум Христовог страдања (25. март код западњака) поклапа са Благовестима, одакле следи да се Христос родио 25. децембра“ (стр. 239). С друге стране, празник Богојављења (6. јануар) најпре се појавио на Истоку у IV столећу и одговарао дану када је, према тврђењу више источних писаца из II и III века, рођен Христос (рачун се темељио на истим претпоставкама као у претходном случају, само што је као полазна тачка узет 6. април). У Египту је овај празник слављен као дан Христовог крштења, а у неким Црквама је повезиван са свадбом у Кани Галилејској (стр. 240).

Последње две главе другог дела посвећене су монашком покрету на Истоку и Западу: од првих египатских анахорета и светог Антонија, првих манастира устројених по Пахомијевом правилу и палестинских лавриота, преко кападокијског општежителног обрасца светог Василија, до западних обитељи окупљених око регуле Бенедикта из Нурсије и специфичног ирског монаштва.

Део трећи, *Развој доктрине,* сачињен је од пет поглавља, а прво у низу је: „Донатистичка криза: два виђења Цркве“ (стр. 297–312), где се расправља о великом сукобу унутар Афричке цркве у IV и V веку који је од раскола због дисциплинских питања постепено прерастао у доктринални проблем. У наредној глави, насловљеној „Расправа о односима између Оца и Сина: аријанска криза“ (стр. 313–348), аутор покушава да уравнотежено прикаже ову контроверзу која је често представљана као сукоб који је потресао и мучио читаву Цркву током две трећине IV столећа. Маравалов став је, међутим, да је то „пре свега и изнад свега била расправа међу теолозима, дакле углавном свештеницима и мало је вероватно да је заиста изазивала интересовање маса“. С друге стране, „дуго времена је то била расправа међу богословима с Истока; они на Западу су тек постепено улазили у суштину ствари и не увек на прави начин“. Наравно, хришћани су трпели њене последице те су се образовале дисидентске заједнице. Ипак, закључује аутор, „криза се одвијала у епохи великог замаха хришћанства и у целини се не примећује да му је много наудила. Напротив, може се рећи да је тзв. ‚аријанско’ хришћанство местимично показало велику експанзивну снагу“ (стр. 314–315). Трећа глава, „Расправа о бићу Сина: христолошка криза до Са-

бора у Халкедону (451)" (стр. 349–373), говори о несторијанству и првој фази у развоју монофизитског учења, а четврта, „Расправа о милости и слободи“ (стр. 375–391), посвећена је доктрини презвитера Пелагија и њеним последицама на Западу у V и почетком VI века. Последње поглавље, „Расправа о бићу Сина: христолошка криза од Сабора у Халкедону до средине VII столећа“ (стр. 393–432), усмерено је на политику римских царева према монофизитима, еволуцију монофизитских Цркви и пропале покушаје државе да се са њима измири, што је у VII веку изазвало само две нове христолошке кризе: моноенергетизам и монотелитизам. Ово последње учење, о једној - Божанској - вољи у Христу, мада осуђено на Сабору у Цариграду (680–81), опстало је до наших дана као део догме либанских Маронита.

На крају, кажимо нешто и о ауторовим намерама, пре свега о жељи да обавештења која пружа буду тачна и непристрасна. У томе је, наше је мишљење, у највећој мери и успео, иако су огромне биле препреке које су пред њега постављали претежно једнострано оријентисани извори и традиционална историографија ненаклоњена дисидентским појавама у хришћанству. Као илустрацију Мараваловог избалансираног приступа навешћемо одељак у коме даје своју оцену аријанског питања: „Аријанство је дефинитивно осуђено и, пошто није преживело до наших дана, увек је квалификовано као јерес од стране традиционалне историографије која се надахњује изворима у највећем броју правоверног карактера. Противници формуле која се коначно наметнула (Никејски Символ вере) систематски су оцрњивани као, аријанци’, иако су готови сви међу њима одбацивали такве етикете. Ништа не дозвољава да се каже како су они били мање брижни или мање искрени у свом правоверју или, пак, превртљивији и политичнији него што су то били њихови противници. Питање које су постављали није било нелегитимно, решења која су предлагали нису оскудевала у традиционалном ауторитету. У њиховим очима, вера коју су бранили била је традиционална вера Апостолске цркве. Но, решење које је напослетку прихваћено као правоверно имало је те предности да је боље одговарало осећањима већине хришћана, да су га израдили бољи теолози и да га је коначно наметнула државна власт“ (стр. 315).

Драгић М. Живојиновић

David Nicolle, *Medieval Warfare Source Book,* Brockhampton Press, London. Vol. I: *Warfare in Western Christendom,* 1999[2], 320. Vol. II: *Christian Europe and its Neighbours,* 1998[2], 320.

Некадашњи професор Краљевског јорданског универзитета Јармук у Аману и признати стручњак за средњовековну војну историју *(Arms and Armour of the Crusading era, 1050–1300.* London 1988; *Mongol Warlords: Ghengis Khan, Kublai Khan, Hulegu, Tamerlane,* London 1990; *Warriors and Their Weapons Around the Time of the Crusades: Relationships Between Byzantium, the West and the Islamic World,* London 2003; *Historical Atlas of the Islamic World,* London 2003) објавио је за лондонску издавачку кућу „Arms and Armour Press" 1995. и 1996. године двотомну студију о умећу ратовања у Средњем веку. Недуго потом, у оквиру пројекта издавачке куће „Brockhampton Press" о енциклопедијским приручницима за упознавање војне вештине кроз историју, појавило се допуњено и прилагођено издање Николовог рада (обогаћено са преко 200 фотографија, карата и скица у свакој књизи), с том разликом што је светлост дана најпре угледао други том.

Сврха рада пред нама јесте да читаоцу на свеобухватан начин, али не путем класичних енциклопедијских чланака од А до Ш, већ нарацијом in continuo, пружи прегледну слику о ратовању у времену од V до краја XIV столећа. Студија је подељена на два дела, где се први, *Ратна вештина у западном хришћанству,* бави унутрашњим европским сукобима, док је други, *Хришћанска Европа и њени суседи,* посвећен кампањама које су европски народи водили ван својих граница и ратовима на другим континентима, пре свега у Азији.

Прву књигу отвара Увод (стр. 7–8), а затим следи осам глава: „‚Варварске' најезде и ‚варварске' државе (400–650)" (стр. 9–52), „Раносредњовековна Европа (650–1100)" (стр. 53–102), „Развијени средњи век (1100–1275)" (стр. 103–154), „Позносредњовековна Европа (1275–1400)" (стр. 155–212), „Биографије" (стр. 213–220), „Извори" (стр. 221–238), „Разно" (239–298) и „Појмовник" (стр. 299–311); да би на крају дошао индекс (стр. 313–320).

На почетку другог тома долази Увод (стр. 8) и за њим девет поглавља: „Византинци, Персијанци и муслимани (400–750)" (стр.

9–48), „Хришћанско-муслиманско сучељавање (750–1050)“ (стр. 49–88), „Турци, Монголи и успон Русије (600–1400)“ (стр. 89–122), „Крсташки походи, реконквиста и противкрсташка реакција (1050–1400)" (стр. 123–182), „Кина, Далеки исток и Индија (400–1400)“ (стр. 183–210), „Биографије“ (стр. 211–220), „Извори“ (стр. 221–232), „Разно“ (стр. 233–296) и „Појмовник“ (стр. 297–310); док књигу закључује индекс (стр. 311–320).

Томови су униформно структурисани, па су тако прве четири главе у првом и првих пет у другом подељене на истоимене целине: „Најзначајније кампање“, „Регрутовање војске“, „Војна организација“, „Стратегија и тактика“, „Оружје и опрема“, „Фортификације“, „Опсадне технике“ и „Поморско ратовање“. Одељци о кампањама доносе хронолошки преглед најважнијих битака и похода, они о регрутовању, војној организацији, фортификацијама и опсадним техникама стратификовани су на мање целине које се баве појединим државама, групама народа или географским регијама (нпр. у поглављу„Варварске’ најезде и, варварске’ државе (400–650)" такви пододељци су: „Римско-византијске војске“, „Хуни и степски освајачи“, „Германске снаге“ и „Келтске снаге“; у глави „Кина, Далеки исток и Индија (400–1400)" то су: „Кина“, „Кореја и Јапан“, „Југоисточна Азија“ и „Индија“). Стратегија и тактика претресају се у пододељцима о општим стратешким начелима, врстама трупа, бојној тактици, стиловима борбе и о пољским и логорским утврђењима. Проблеми наоружања и опреме разматрају се кроз следеће мање целине: „Стрељаштво“, „Мачеви и бодежи“, „Копља и џилити“, „Друга оружја“, „Штитови“, „Шлемови“, „Оклопи“ и „Опрема и оклопи за коње“. Одељке о поморском рату чине пододељци посвећени операцијама на одређеним морима и океанима, као и на речним токовима. Два поглавља под именом „Биографије“ доносе есенцијална обавештења о делатности водећих војних личности, по ауторовим мерилима - разуме се, средњовековне епохе. Међу њима у првом тому наилазимо на Стефана Душана (стр. 219), а друштво му, између осталих, праве: Алфред Велики, Атила, Болеслав Храбри, Карло Мартел, Едвард „Црни принц“, Харалд Хардрада, Хајнрих Лав, Роберт Брус, Теодорих Велики и Вилијам Освајач; из друге књиге издвојили бисмо Александра Невског, Џингис-кана, Ел Сида, Евреносбега, Ираклија, Хаимеа I Освајача, Јована Кантакузина, Халида Ибн

ал-Валида, Хозроја I и Нићифора Фоку. Поглавља насловљена као „Разно“ обухватају следеће целине: „Закони рата“, где се разматра ратно право различитих средњовековних држава, с посебним освртом на поимање „праведног“ и „светог“ рата; „Победници и поражени“, у којима се говори о расподели ратног плена и односу према заробљеницима и неборачком становништву; „Обавештавање и шпијунажа“; „Обука“; „Снага рата“, где је реч о попуњавању војног буџета путем пореза и плаћању и храњењу оружаних снага; „Медицинске службе“; „Морал“, у коме се посвећује пажња религији, књижевности и писмености, музици, па чак и дроги и алкохолу као ефикасним средствима за одржавање високог борбеног духа; „Одржавање комуникација на великим удаљеностима“, „Транспорт“; „Комбиноване операције“, где се анализују инфилтрације у непријатељску позадину и поморски десанти; „Заставе и хералдички симболи“, „Униформе: пад и успон“, „Средњовековна индустрија оружја“, где се говори о рударству, металуршким техникама, производњи и трговању оружјем; и напослетку „Ватрено оружје: почеци и развој“, где се прати његова еволуција од примитивних раносредњовековних експлозивних направа, преко проналаска барута, до првих модела топова и пушака из XIV столећа.

Појмовници доносе објашњења мање познатих и техничких термина, а нарочито је користан онај у другом тому у коме огромну већину чине арапски, персијски и турски изрази.

Пада у очи ауторово настојање да указује на погрешност извесних уврежених представа о природи средњовековног ратовања. Тако се обрушава на идеју да су браниоци опседнутих градова „трошили огромне количине изузетно скупог уља кувајући га и просипајући по нападачима“, назвавши је митом и напомиње да су уместо уља коришћени кључала вода и усијани песак, где је потоњи „очигледно имао способност да продре и кроз најмање пукотине у оклопу“ (т. I, стр. 208). Још један мит, вели Никол, представља широкораспрострањена мисао да је витез из позног средњег века био тешко покретан док је носио оклоп, а поготово ако би му се десило да падне с коња. „Важно је истаћи да је потпуно развијени оклоп од плоча с краја XIV и из XV века био незнатно тежи од старих верижних оклопа. Штавише, његова тежина је била тако вешто распоређена да је оклопљени ратник могао с лакоћом да трчи, води пешадијску бор-

бу и пење се на коња“ (т. I, стр. 188). Када обичан човек помисли на Викинге, једна од првих асоцијација несумњиво би била фамозни „крилати шлем“, односно кацига с роговима или птичјим перјем. Никол, међутим, негира постојање таквих креација у стварности, приписујући њихов настанак машти твораца холивудских филмова. Његов је став да иза норманских „крилатих шлемова“ које помињу извори стоје шлемови са великим рубом, тзв. „ратни шешири“ који се у Развијеном и Позном средњем веку налазе у широкој употреби (т. I, стр. 87).

Међу популарним предрасудама налази се и она да се предводници средњовековних војски нису истицали интересовањем и смислом за стратегију и тактику, а то се, ауторово је мишљење, никако не слаже с изворним сведочанствима. Никол инсистира на томе да је, „иако су велике битке биле реткост, чаркање ниског интензитета које је одликовало већину сукоба захтевало од војних заповедника замашну тактичку вештину и шире стратешко размишљање“. Разноврсност средњовековних ратних операција илуструје следећим пасажом: „Битка у XII веку могла се водити између укопаних табора који су бомбардовали један другог машинама за бацање камења, док су мање препадне јединице покушавале да пресеку противничке линије опскрбе, нападну непријатељеве скупљаче намирница ако би ови предалеко отишли, блокирају путеве и бране мостове. У стварности, темељни императиви европске ратне вештине XII и XIII века остали су у основи исти као што су били већ много столећа, а такви ће остати и у наредним епохама“ (т. I, стр. 125). Још једно опште место представља неславна репутација западних војника по прљавости и пијанству. Иако аутор не одриче ту чињеницу, жели да у крупном плану истакне оправдане разлоге због којих је средњовековни командни кадар форсирао употребу вина: „радило се о томе да је квалитет пијаће воде био тако низак, а санитарне мере готово непостојеће, да би без вина највећи број средњовековних европских војски пропао од болести много брже него што им се то иначе дешавало“ (т. I, стр. 255).

Никол се труди да разбије стереотип о свемоћној улози коњице у западноевропским војскама током развијеног средњег века, те говори о значају пешадијских јединица и великом броју специјалних дужности које су оне обављале (извиђање, скупљање намирница, од-

ређене диверзантске активности, логорско обезбеђење, инжињеријски радови) и закључује: „можда је оклопљена коњица била главна током битке, али не и у рату као целини“ (т. I, стр. 125). Такође, претераним упрошћавањем назива раширену претпоставку да су оружје и опрема раносредњовековног раздобља били једноставни, претежно униформни и да их није било у великим количинама. Мада признаје да је, чак и у сразмерно напредној држави попут Каролиншког царства, оклоп био прилично скупа ствар резервисана за богату војничку елиту, аутор истиче да су Европом струјали различити утицаји (Византије, исламског света, степских номада) и да археолошки налази потврђују пристојан број софистициране ратне опреме страног порекла у многим областима, укључујући и оне периферне као што је Скандинавија (т. I, стр. 79).

Теза да је „арабљанско-берберска претња с југа узроковала нагли преображај у коњанике код каролиншких Франака - иначе традиционално познатих као ратника-пешадинаца“ за Никола је „крајње сумњива“. За почетак, каже да су „муслиманске војске тог времена и даље, пре него на коњици, почивале на пешадији која се транспортовала на коњима“ и да су, заправо, „иза несумњиво све веће и напослетку пресудне улоге коњице у каролиншком периоду стајале спољне опасности које су оличавали викиншки, мађарски и потоњи муслимански поморски пљачкаши из IX и X столећа, а никако не рани арабљански продори из Шпаније пут севера у VIII веку“ (т. I, стр. 76).

На различитим местима у тексту наилазимо на крајње занимљиве ауторове констатације. Тако, говорећи о познатом шанцу мерсијског краља Офе (757–796), подигнутом на граници са Велсом, каже: „Положај овог изузетног примера војног градитељства сугерише да је изграђен у споразуму са суседним велшким кнезом, што би сведочило о заједничком труду да се онемогуће крадљивци стоке“ (т. I, стр. 93). Слично томе, провокативна је и теза да су на хришћанске концепције светог рата снажно утицале муслиманске представе о џихаду (т. I, стр. 243, т. II стр. 235). Пажњи нашег читаоца сигурно не би измакла оцена да су отровне стреле у средњовековној Европи употребљавали једино српски стрелци (т. I, стр. 128)! Косовска битка предмет је ауторовог интересовања када, разматрајући тактичке претпоставке о којима су пре сваког сукоба водиле рачуна оријен-

талне војске, наводи да су уочи боја „Османлије биле забринуте што ветар дува према њима, те су одгодиле напад за следећи дан када је већ и киша падала“ (т. II, стр. 157).

У технолошком процесу прављења оружја и опреме понекад су искрсавале знатне тешкоће. „Било је потребно око 150 m^3 ћумура да би се добило тек 10 kg гвожђа за ковање. До XIV столећа огромна потражња за дрветом довела је до нестанка шума у неким областима и могла је утицати на постепено окретање угљу као извору енергије. То је, међутим, узроковало друге проблеме, па рецимо 1306. управник града Арла забрањује коришћење угља приликом ковања, јер помоћу њега добијено гвожђе садржи већи проценат фосфора и сумпора па је слабије је од оног произведеног употребом ћумура“ (т. I, стр. 284).

Када говори о крајњим дометима исламске војне експанзије Никол налази неколико разлога зашто је муслиманско напредовање на Западу и Истоку заустављено у Франачкој и Трансоксијани: „више није било економски исплативо, људски потенцијал муслимана био је растегнут до крајњих граница и Арабљани су досегли климатске зоне у којима нису желели да се населе“ (т. II, стр. 29). Осврћући се на успехе Ејубида, Мамелука и Османлија у протеривању крсташа и победама над потоњим крсташким походима, аутор их приписује „надмоћи у организацији, логистичкој подршци, дисциплини, тактици и, до извесне мере, наоружању“ (т. II, стр. 146). С друге стране, „коњички јуриши остали су готово једино офанзивно тактичко решење које су могле да примене крсташке војске“. Мада је било покушаја да се уведу и неке префињеније тактике „попут сакривања резерве иза брда, превелики ентузијазам и недисциплина карактеристични за западњаке успевали су и то да упропасте“ (т. II, стр. 154).

Својим необично рационалним ставом, готово модерним, у анализи квалитета који се изискују од заповедника и обичног војника плени арабљански мислилац ал-Џахиз из Басре (X век). За више официре физичка храброст нема никакав значај, од њих се тражи да поседују снагу карактера, смиреност, способност да се суоче са могућом катастрофом и спремност да прихвате одговорност (т. II, стр. 62). Када је реч о борбеном моралу обичног ратника, ал-Џахиз инсистира на томе да је „сама верска преданост ретко кад довољна и да

мора бити допуњена гневом, жељом за одмаздом, алкохолом, глупошћу, непоимањем ратне стварности, природном крвожедношћу, мржњом према странцима, личном амбицијом или страхом од казне“ (т. II, стр. 259).

Приказ занимљивог Николовог рада завршавамо упечатљивом мишљу монголске филозофије рата, сентенцом Џингис-кана: „Највећа је срећа поразити непријатеље, гонити их пред собом, отети им њихова богатства, видети оне што су им драги како се купају у сузама, привити на своје груди њихове жене и ћерке“ (т. II, стр. 213).

Драгић М. Живојиновић

Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Историјски институт – Ј. П. „Службени гласник”, Београд 2004, 238

„Црквена организација у српским земљама”, књига аутора Т. Живковића, настала је са циљем да представи до сада запостављено питање црквене организације на просторима српских земаља у раном средњем веку. Подељена је на седам поглавља, хронолошки и територијално одређених. Истраживањем је обухваћена и црквена организација у оновременој Хрватској, као и у далматинским градовима. Потребу за таквим, упоредним посматрањем, аутор је истакао у концизном предговору (15-16). Досадашњим истраживањима (17-20) и малобројно сачуваним изворима (20-31), пажња је посвећена у уводу (17-31).

Прво поглавље чини уводно разматрање о организацији цркве на тлу Илирика, у време позне антике и доба владавине Јустинијана. Некадашња римска дијацеза Илирик подељена је на западни и источни део, дијацезу и префектуру Илирик. Провале и пустошења Авара и Словена допринели су коначном распаду црквене организације у овим областима. За каснију христинизацију Срба и Хрвата постаје значајна Далмација, која је под влашћу Равенског егзарха боље очувала своје црквено устројство (Илирик-стање црквене орга-

низације у позној антици, 33-47). Некадашња римска провинција Далмација, касније византијска префектура Илирик, која је обухватала територије јужно од Саве и Дунава, (данас Балканско полуострво) постала је зона преплитања истовремених утицаја из Цариграда и Рима, Византије и Франака. Борба за црквену супремацију над Илириком врхунац је достигла у 9. веку. Након помирења источне и западне цркве 879. године, и побољшања у њиховим односима почетком треће деценије 10. века, Далмација је потпала под црквену власт римског папе (Илирик између Рима и Цариграда, 49-71).

Питању времена покрштавања Срба и Хрвата, аутор је посветио треће поглавље. Иако су по западним и византијским изворима Словени далматинске обале и залеђа примили хришћанство у 7. веку, питање је како је та христинизација заиста изгледала. Како је примање хришћанства било ствар политичке одлуке, а идеологија хришћанства заправо јачала позиције самог владара, божијег представника на земљи, уласком нових народа и држава у хришћанску екумену, успостављана је нова хијерархија на чијем челу се налазила Византијска држава. До продора оваквих идеја у Србију, дошло је пре краја 9. века. Док је први талас покрштавања захватио само горњи, владарски слој, други талас половином 9. века, био је усмерен на шире слојеве. У новим подстицајима ширења вере, улогу код Срба, преузела је Византија, док су код Хрвата исту улогу одиграли Франци и Аквилејска патријаршија (Покрштавање Срба и Хрвата, 73-84).

Најстаријој црквеној организацији у Далмацији, сачуваној почетком средњег века, посвећено је посебно поглавље. И поред досељавања Словена, на тлу Далмације постојећа црквена организација и светачки култови остали су очувани. До њене реорганизације дошло је већ средином 7. века. Као главно духовно средиште јавља се град Сплит, чији је црквени поглавар имао примат међу осталим градовима Далмације (Најстарија средњовековна црквена организација у Далмацији, 85-106). Потпадање Хрватске под франачку власт и остајање далматинских градова под управом Византије довело је до нових разграничења, како у погледу територија, тако и по питању духовног примата. Тако се убрзо, сем Сплита и Дубровника, јављају и нови црквени центри, Нин на тлу Хрватске и Дукља на територији Дукљанске кнежевине (Развој црквене организације у Далмацији у IX и X веку, 107-130).

У другој половини књиге, аутор је приказао црквену организацију у српским земљама од њених почетака до 11. века. Приликом свог насељавања Срби су на првобитном простору своје државе, у сливу Лима, Пиве, Ибра и Таре затекли староседеоце романског порекла, код којих је хришћанство остало делимично очувано, али недовољно да би се сматрало расадником према придошлим Словенима. Ово расађивање извршили су западни мисионари, од којих су Срби вероватно и примили црквену латинску терминологију. Као значајнија црквена седишта у српским приморским земљама тог времена, спомињу се: Стон, Котор, Дубровник, Стон, Дриваст, Полат и Бар, и Драч. (Најстарија црквена организација у српским земљама далматинског залеђа, 131- 161). Крајем 9. века, христинизација у Србији видљива је у прихватању имена код чланова владарске породице. Таква су: Петар, Павле, Захарија, Стефан. На крају се и код самих српских владара, који су прихватили владарску идеологију на хришћанским основама, појавила потреба за стварањем и развојем сопствене црквене мреже. Пред опасношћу од Бугара, Србија се за дужи временски период окреће Византији, која на тај начин преузима примат у ширењу вере међу Србима. Под влашћу Византије у Србији започиње убрзано формирање црквене организације (Црквена организација у Србији до почетка XI века, 161- 193).

Сем закључних разматрања (194-199), на крају дела налазе се: резиме на енглеском језику (200-205), библиографија извора (207-210) и литературе (211-221), регистар личних (222-229) и географских имена (230-238). У књизи се налази и пет карата, које је за ову прилику посебно израдио сам аутор, Т. Живковић. На њима су представљене архиепископије Јустинијана Прима, Салонитанска, Сплитска и Бугарска, као и Драчка митрополија у периоду од 8. до 10. века.

Свако поглавље попраћено је етимолошким објашњењима, као и археолошким налазима, који по аутору у будућности могу да укажу на нова сазнања о црквеној организацији у Србији и Босни (16). Дело је попраћено и великим бројем цитата из извора, од којих су неки, попут одлука првог и другог сплитског сабора (925. и 928. године) великим делом донети, први пут на српском језику. Овако приређени, чине дело доступним, не само научном, већ и ширем кругу читалачке публике, заинтересованим за питања из ране српске историје цркве.

Александра Фостиков

Стари српски архив II
Одговорни уредник Раде Михаљчић
Графомарк, Лакташи 2003, 264 + 19 факсимила + 3 карте.

Настављањем замашног рада на критичком објављивању српских докумената, захваљујући, без сумње, на првом месту напорима главног уредника Радета Михаљчића, појавио се и други том *Старог српског архива*. Попут првог и овај се састоји из два дела.

У првом – *Дипломатичка грађа* (стр. 11-203) објављено је 12 докумената у хронолошком поретку, по истим принципима по којима је то учињено у *Српском архиву I* (cf. *Byzantinoslavica* LXI, 2003, стр. 299), па стога, уз спомињање појединих аката, нећемо посебно говорити о њиховом опису, за које су аутори, поред фотографија, углавном користили податке ранијих издавача, а када су у питању хиландарски акти били су упућени на рад Душана Синдика (*Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски Зборник 10, 1998, стр. 9-132, резиме на француском, стр. 133-134), нити о бележењу ранијих издања, или о коментарима дипломатичких особености докумената, просопографских и топографских података, установа и важнијих термина, који се у документу спомињу; додајмо да су у овом тому забележени, уколико се у тексту јављају тзв. *споменути акти*. Веома добре фотографије факсимила прате све објављене документе. Они који се односе на Хиландар и данас се чувају у манастирском Архиву, а објављени су према фотографијама Народне библиотеке и Архива Србије (фотографије са печатом «Архив манастира Хиландара») или Архива САНУ (фотографије без поменутог печата). Документи из Архива Дубровника објављени су на основу микрофилмоване дубровачке грађе Архива САНУ. Редакцију транскрибованог текста и превода на савремени српски језик и овога пута су учиниле Татјана Суботин-Голубовић и Ирена Шпадијер. Укратко ћемо навести издате документе. Од два акта из збирке Diversa Cancellariae Архива у Дубровнику, која је приредио Небојша Порчић, први, до сада необјављени, *Акт једног српског краља о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића, јуни 1323* (стр. 11-19), сачуван је само у староталијанском преводу поменуте збирке. На основу његових дипломатичких особености и детаљном анализом фрагментарно, због оштећености странице на којој је записан,

очуваног текста, посебно просопографских података, Н. Порчић опрезно, али убедљиво, закључује да је највероватније у питању *разрешница* краља Стефана Дечанског. Аутор је тиме за три године уназад померио границу издавања најстаријег сачуваног таквог пословног писма, тзв. *разрешнице*. – Други је *Акт Стефана Уроша III о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића, 1326, 15 јул* (стр. 21-28) од којега је сачувано оригинално писмо и староталијански превод писма и повеље. Објашњења и стручни коментари Н. Порчића, где посебно скрећемо пажњу на разматрања о могућем тргу за који је разрешница издата, умногоме доприносе бољем разумевању и коришћењу овог документа, који је научна јавност упознала још 1862, када је први пут објављен. – Синиша Мишић за *Хрисовуљу краља Стефана Уроша III Хиландару, 1327. јул 9* (стр. 29-40) сматра да је оригинални акт, што се тешко може доказати. Основни податак хрисовуље, без сумње, је аутентичан: Хиландар је добио другу половину села Добродољани, а манастир Студеница село Јариње. У одредби којом Стефан Дечански потврђује Хиландару поседовање селā призренске области, споран је податак о Белој Цркви као манастирском селу, јер није потврђен ни једним другим извором. Дипломатичка обележја акта, посебно краљев потпис, када је у питању Стефан Урош III, у томе послу не могу помоћи. – Коментаришући *Повељу братског сабора манастира Хиландара о аделфатима за карејску келију Светог Саве Јерусалимског, 1332, јун 16, индикт 15* (стр. 41-54), Драгић Живојиновић још једанпут (види. Исти, у Прилози за књижевност, језик, историју и фоклор, LXVIII-LXIX, 2004, стр. 111-121) разматра њену аутентичност, која је већ била предмет неслагања научника, али је не доводи у питање. – Испитујући аутентичност *Хрисовуље краља Душана о даровању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару 1339. године* (стр. 55-68) Смиља Марјановић-Душанић се осврће и на историјске околности обнављања манастира Св. Николе и акте које су му српски владари издали. Аутор указује на спомињање аката деде и родитеља (р. 50-51), те закључује да је, поред хрисовуље Стефана Дечанског из 1330, постојао и, данас изгубљени, даровни акт краља Милутина. С. Марјановић-Душанић сматра да је Душанова повеља аутентичан препис из XVII века, док је хрисовуља Стефана Дечанског (уп. изд. С. Мишић, *Стари српски архив I*, стр. 55-68), прерађена у другој по-

ловини XIV века. – Објављујући оригиналну *Повељу бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу, 1354* (стр. 69-83), Срђан Рудић се веома детаљно осврће на ранија издања овог акта, који се данас чува у Мађарском државном архиву у Будимпешти. Аутор указује на неке карактеристике писма писара дијака Дражеслава, као што је украсно почетно B (V) или комбиновање словā (q из глагољице и осталих из ћирилице) за означавање године и датума издавања повеље, као и на неке занимљивости њене садржине. Тако, најпре, указује да је и бан Твртко изгледа убројан у 12 «добрих Бошњана», који су, према обичају, требало да се закуну на повељу; затим, на први помен термина *ручник*, или само у овом акту забележених триста уместо триста осамнаест никејских отаца. – За *Хрисовуљу цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу*, *1356. мај* (стр. 85-97) Раде Михаљчић усваја већ изнето мишљење да је у питању аутентичан препис, јер је «Хартија са воденим знаком крушке произведена око 1360. године». С обзиром, најпре, на изглед акта (речи исписане црвеним мастилом, царев потпис), затим, да рукопис хрисовуље очигледно припада канцеларији цара Уроша и, најзад, да водени знак не даје хронолошку прецизност када је у питању неколико година, мишљења смо да је у питању оригинални акт, а не аутентичан препис, у овом случају веродостојни препис који имитира оригинал (тзв. дипломатички фалсификат). – Ђорђе Бубало, издајући *Фалсификовану повељу цара Стефана Уроша Хиландару*, *1358. јун 2* (стр. 99-142), њен хиландарски протограф (оригинални фалсификат), даје и варијанте његова три преписа (загребачког, савинског и монаха Никандра). Осврћући се веома темељно на спољња и унутрашња обележја тих докумената, на околности, место и време њиховог прављења, евентуалну улогу коју је, на првом месту протограф, одиграо у преношењу примања стонског дохотка на манастире Хиландар и Свети Павле, Ђ. Бубало у потпуности осветљава случај прављења овог лажног акта и указује на предлошке које су фалсификатори могли имати пред собом. – И за *Повељу цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе, 1363, 15 јун, индикт 1* (стр. 142-166), која се чува у архиву Хиландара, сматрамо да би дилему Марка Шуице о томе «да ли је повеља сачувана у оригиналу или аутентичном препису», што би и у овом случају био дипломатички фалсификат, требало решити у корист оригинала. Аутор добро запажа

да је у питању акт о замени поседа, те је без аренге и санкције, обавезних делова свечане царске хрисовуље о даровању или потврђивању имовине. У крајње исцрпним коментарима једино бисмо довели у сумњу мишљење да «кнезу Војиславу Војновићу повеља није била потребна»; пре ће бити да је акт, са набројаним селима Звечанске жупе, које је кнез заменом добио, изгубљен – судбина коју су имали и неки други документи сачињени приликом договора цара Уроша са кнезом Војиславом и другом властелом (ред 1). Аутор посебно скреће пажњу на поседовање селā, на пр. село у власништву двојице господара, што не изненађује када се зна да су у Византији парици једног села могли припадати различитим пронијарима (према хиландарском практику парици струмског села Граца плаћали су порез седморици пронијара). Да би сумарно осветлио живот селā Брвеничке жупе у току времена, М. Шуица их је и табеларно приказао на основу извора од почетка XIV до XVI века, бележећи их и на карти. – Објављујући оригиналну *Повељу бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу, 1366. август 13, Прозор у Рами* (стр. 167-184) Јелена Мргић-Радојчић такође коментарише писање слова дијака Дражеслава (в. горе коментар С. Рудића); указујући да он увек употребљава исту духовну санкцију у актима које је писао и да ју је преузео и други, њему савремени *дијак*, аутор закључује о постојању дворске архиве и развијеној дипломатичкој пракси. Идентификацијом оскудних међника жупе Пливе, које приказује и на карти, Ј. Мргић-Радојчић је прецизно лоцира и доноси закључке о значају ове жупе. – Издање веродостојног преписа *Писма дубровачког кнеза и општине великом војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу. 1400, април 8* (стр. 185-192) из збирке *Lettere e commissioni di Levante I* приредила је Александра Фостиков. Она истиче да је «већ 8. априла 1400. године дубровачки канцелар Руско Христифоровић преписао ово писмо ...», али оставља недоречено да је оно, као и већина осталих писама које је Руско унео у свој кодекс, истог дана и написано и, затим, пре одашиљања, преписано (в. *Христифоровићев* кодекс, изд. М. Пуцић, *Споменици српски I од 1395. до 1423*, 1858); канцелар очигледно није желео да пише два пута исти датум. Аутор указује на писареву измену у формулару интитулације, као и на живу дипломатску активност која је претходила писању овог писма, при чему се, чини нам се, могла прецизније осврнути на релевантна споменута документа. – Андрија

Веселиновић, објављујући оргиналну *Повељу деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви (око 1414/1415)* /стр. 193-203/, даје и буран историјат ове повеље, данас чуване, са делом ризнице Милешеве, у манастиру Савини. Повеља нема датума, те се аутор, опредељује за 1414/1415. годину, водећи рачуна о настанку повољнијих околности за деспотово даровање селā, које је и на мапи приказао.

Други део – *Прилози српском диломатару* (стр. 207-247) садржи три чланка посвећена различитим проблемима дипломатике српских докумената. Први је С. Ћирковића, *Повеље кнеза Лазара и његова канцеларија* (поводом књиге: Александра Младеновића, *Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци.* Чигоја штампа, Едиција Повеље, Београд 2003) /стр. 207-215/. Приказујући књигу А. Младеновића, тј. издање 15 аката кнеза Лазара и патријарха Спиридона, аутор подсећа да је територија на коју се Лазареве повеље односе она над којом је он имао власт; указује на титуле и име Стефан које је Лазар употребљавао у издатим актима; осврће се на њихове дипломатичке карактеристике и долази до значајног закључка да су оригинали проистекли из канцеларије кнеза Лазара писани брзописом. – Синиша Мишић је приказао резултате *Рада Милоша Благојевића на хронолошким и другим проблемима српске дипломатике* (стр. 217-225), као што су исправке у читању повеље за манастир Грачаницу из 1314/1316; разматрања у вези са композицијом хрисовуље за манастир Св. Ђорђа (Горга) из 1300; утврђивање прецизније хронологије издавања дечанских хрисовуља итд. – У трећем прилогу *Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана* (стр. 227-247) Жарко Вујошевић се осврће на употребу старозаветних елемената у изражавању битних тачака Душановог владарског програма. – Књига се завршава општим *Регистром* (стр. 249-261). С обзиром на то да су у *Старом српском архиву II* објављени документи до сада познати само из одавно објављених, некритичких издања, и да је један акт први пут издат, верујемо да ће ова књига бити веома корисна (из различитих аспеката) за проучавање прошлости Срба.

Мирјана Живојиновић

Стари српски архив III
Споменица професора Симе Ћирковића
Одговорни уредник Раде Михаљчић
Графомарк, Лакташи 2004, 196 + 13 факсимила + 1 карта

Трећи том *Старог српског архива* посвећен је професору Сими Ћирковићу поводом 75 година живота и 50 година његовог веома плодног научног рада. Због тога књига и започиње пригодним текстом Андрије Веселиновића, *Професор Сима Ћирковић и рад на издавању извора* (стр. IX-XVIII). Дајући кратку биографију лауреата, аутор истиче да је, поред завидног библиографског опуса од 430 библиографских јединица, С. Ћирковић као врстан професор извео бројне генерације професорâ историје и, уз то, многима био ментор у изради магистарских и докторских радова; да је учествовао на многим међународним научним скуповима и као резултат свога целокупног рада добио бројна академска и друга највиша научна признања у земљи и иностранству, где је представљао нашу земљу у разним научним телима и институцијама и, најзад, да је носилац најзначајнијих награда. Указујући „да нема области и теме из српске средњовековне историје којом се није на посредан или непосредан начин бавио", А. Веселиновић даје преглед најважнијих књига С. Ћирковића, да би затим посебну пажњу посветио његовом раду на испитивању српских средњовековних извора, истичући да у томе изузетно место заузима залагање и рад лауреата на *Дипломатару* и *Старом српском архиву*. – *Библиографију радова академика Симе Ћирковића* (стр. XIX-LXIII) марљиво је прикупио, „хронолошки средио по годинама, у оквиру сваке године према врсти, а у оквиру сваке врсте азбучним редом", Ђорђе Бубало, који даје и остала објашњења о принципима примењеним у сређивању лауреатовог обимног научног опуса.

Затим следе два уобичајена дела *Старог српског архива*. Први – *Дипломатичка грађа* садржи издање, по већ устаљеним принципима, девет докумената у чијој припреми су, и у овом тому, сарађивале Татјана Суботин-Голубовић и Ирена Шпадијер. Издајући *Хрисовуљу краља Стефана Уроша III Хиландару у спору око међа крушевске метохије, 1327, септембар 6* (стр. 3-17) Синиша Мишић

врло добро анализира тај краљев судски акт, којега је тако требало и именовати, а изоставити коментар о непостојању аренге; скрећемо пажњу да је за утврђивање топографских података, који су приказани на мапи, незаобилазан рад М. Пешикана, Из историје топонимије Подримља, *Ономатолошки прилози II*, 1981, стр. 1-62. – Издајући *Повељу бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу 1329/30. године* (стр. 19-33), према снимку Л. Талоција, Јелена Мргић-Радојчић износи низ добрих запажања, као што је закључак да дијака Прибоја не треба идентификовати са дијаком Прибисавом; да су диспозиција и експозиција замениле места, уочава писареву грешку у интитулацији итд. – Осврћући се на досадашња подељена мишљења о веродостојности *Повеље краља Стефана Душана старцу Јовану (1342)* (стр. 35-44), Смиља Марјановић-Душанић, на основу детаљне анализе њених дипломатичких обележја и елемената садржине, приклања се мишљењу да је у питању веродостојан акт, којега бисмо у овом случају окарактерисали као препис који имитира оригинал (copie figurée, дипломатички фалсификат), а да су грешке које би говориле у прилог фалсификата настале приликом преписивања. Међутим, неуобичајено је да у њему краљ Душан не спомиње своје већ учињено даровање Св. Николе Хиландару (1339). Уз то, сматрамо да не би требало одбацити могућност да је преписивач погрешно прочитао годину, што се чешће дешавало приликом преписивања, у коме случају би овај акт био издат 1339, и тада претпоставити да је Душан најпре Св. Николу даровао старцу Јовану, и затим потврдио Хиландару трајно поседовање овог манастира. На то би указивала извесна непрецизност одредаба «да је Св. Никола заувек у власти светогорској» (ред 17-18, 24-25), што би значило да је у питању прерађени акт, а не веродостојан препис (copie figurée). – Издање *Хрисовуље краља Стефана Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму, 1343, октобар 25* (стр. 45-69) Жарко Вујошевић је обогатио исцрпним обавештењима о историји обдареног манастира, као и догађајима који су претходили издавању овог даровног акта, те су се одразили у његовој садржини. Коментаришући дипломатичка обележја овог преписа аутор скреће пажњу на «нестандардни дипломатички формулар», тј. премештање датума пре краја диспозиције. Рекли бисмо да објашњење за то, као и за релативно кратку диспозицију у односу на аренгу треба потражити у немарном препи-

су, тј. прескакању појединих редова и њиховом накнадном дописивању. На то би упућивала белешка монаха Никандра да је то *хрисовуљ ... у њему се описују даровања по границама*. Наша је претпоставка да је преписивач прескочио део хрисовуље у коме су биле забележене међе дарованих села и заселака, као и њихова појединачна права, од којих је, изгледа, преписао само млинове и одмах затим, датум. Опазивши деломично свој пропуст, после датума је дописао само завршетак диспозиције и санкцију, чији крај је нестао са изгубљеним комадом пергамента, на кога упућују трагови лепљења на полеђини акта. То би објаснило и релативно дугачку аренгу у поређењу са диспозицијом и потврдило закључак да је у питању *слободно израђена копија данас непознате аутентичне исправе.* – Коментаришући *Мљетске исправе цара Уроша (10. и 24. априла 1357. године)* /стр. 71-87/ Раде Михаљчић износи мишљење да је први акт, којим је цар дао острво Мљет у баштину двојици которских властелина, био упућен из царске канцеларије обојици обдарених, тј. да је издат у два оригинала. Један се чува у Архиву Дубровника, а Р. Михаљчић га издаје на основу фотографије. Други се налазио у поседу породице Буђа, а сада се вероватно чува у Млетачком архиву; аутор га издаје на основу преписа сачињеног око 1538. године. С обзиром на то да је у питању крајње небрижљиво сачињен препис у коме су поједине речи нетачно прочитане, неке испуштене или им је редослед измењен и сл. тешко је уврдити идентичност тога преписа са оригиналним актом Дубровачког архива. Из истог разлога није јасно у којој је мери превод на староталијански језик (из 1607), који је ближи поменутом препису, али садржи и значајна одступања, прерађени акт. Утврђивању узајамне везе између издатих примерака без сумње би помогло поређење оригиналâ, тј. примерака Дубровачког и Млетачког архива. Уз издање друге мљетске исправе, оригиналне хрисовуље цара Уроша (24. април 1357) упућене властели и граду Дубровнику, која се данас чува у Дубровачком архиву, Р. Михаљчић излаже политичке последице успостављања двојне власти (Дубровачке општине и которске властеле) на острву, за које ће и Млечани показати интерес када су 1420. године успоставили своју власт у Котору. Тиме аутор и објашњава да су се документи которске властеле о Мљету нашли и у Дубровнику и у Венцији. – Веома темељни су и коментари којима је Драгић Живојиновић пропратио издање *Акта*

хиландарског братског сабора о давању келије Светог Саве Јерусалимског у Кареји царици Јелени, без датума [1358-1361]. Разрешавању извесне недоумице да је «реч о оригиналном акту или, можда, савременом препису» доприноси, у прилог оригиналу, поређење потписа игумана Доротеја са његовим потписима на грчким актима издатим у време када је он био прот Свете Горе. Идентификацију хиландарског игумана Доротеја са истоименим протом, коју аутор без образложења не прихвата, учинила је Дионисија Папахрисанту (*Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμός, ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση*, Атина 1992, стр. 370-371, бр. 61 и нап. 125; прев. *Атонско монаштво. Почеци и организација*, Београд 2003, стр. 271-272, бр. 61, нап. 125), указујући на примере када су игумани угледних светогорских манастира истовремено вршили и дужност светогорског прота. – Издајући *Повељу кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру 1392 – 1396(?)* /стр. 107-123/, којој недостају завршна формула са датумом и потпис, Марко Шуица с разлогом претпоставља да је у питању препис или концепт. С обзиром на брижљиво исписан текст на пергаменту, чини нам се да је у питању можда и оригинал, који је, из нама непознатих разлога, напр. журбе монаха да се врате у манастир и сл., остао недатиран и без кнежевог потписа; не треба искључити ни могућност да је у питању веродостојан препис сачињен са намером да имитира, односно замени оригинал (copie figurée), али је остао незавршен. Уз темељан осврт на сва досадашња датирања овог акта аутор се опредељује, на основу просопографских података, за предложене четири године као највероватније време издавања ове повеље и указује на остале карактеристике и значајне податке које она садржи. – Александра Фостиков објављује *Писмо босанске краљице Јелене Грубе кнезу и општини дубровачкој и њихов одговор* (стр. 125-140), прво на основу фотографије оригинала (Архив Историјског института), омашком изостављајући обавештење да се он чува у Дубровачком архиву, а друго према снимку преписа Руска Христифоровића у Lettere e comissioni di Levante I (фонд микрофилмоване дубровачке грађе Архива САНУ). Сматрамо да је било неопходно дати опис документа, указати на то да краљица Јелена – Груба није потписивала своја писма, да је користила печат краља Дабише, чија фотографија је издата, итд., јер часопис у коме је рад Г. Чремошника на који аутор упућује није ла-

ко приступачан. Драгоцени коментари А. Фостикове дошли би више до изражаја да је из одељка о дипломатичким одликама документа издвојила излагање о времену владавине краљице Грубе и њеној идентификацији са Јеленом; затим, да је коментарисала два акта који се односе на исти предмет, чије текстове даје, један у прилогу, а извод другог у напомени, и да је, колико је могуће, идентификовала поменута акта у свим документима. – За оригиналну *Повељу краља Стефана Томаша синовима Иванца Јурчинића, 1459, 19 фебруар* (стр. 141-150) Срђан РУДИЋ користи снимак оригинала издатог 1905. године и даје опис документа према подацима његових првих издавача. Врло добро излагање догађаја који су били повод за издавање ове повеље и коментар о сведоцима, без сумње, не спадају у дипломатичке особености акта, који је можда због издавања „на брзу руку" остао без краљевог потписа.

Други део – *Прилози српском дипломатару* садржи два рада. Први је *О питању аутентичности повеља мрачког комплекса* (стр. 153-168) у коме Смиља Марјановић-Душанић, осврнувши се на историјске околности у којима је дошло до издавања четири повеље за манастир Св. Николе Мрачког у Орехову (1330, 1339, 1342 и 1347), чуваних у архиву Хиландара, и детаљном анализом садржине прве три долази до закључка, да је и краљ Милутин обдарио поменути манастир актом који није сачуван, да су две повеље краља Душана (1339, 1342) веродостојне, а да је акт краља Стефана Дечанског (1330) компилација више сачуваних повеља мрачког архива. Такво темељно и методолошки добро постављено разматрање проблемâ које постављају поменуте повеље чини овај рад незаобилазним приликом бављења поменутим актима. – Други је *О преписима повеље краља Уроша I храму Светог Николе у Хвосну (1276/77). Прилог познавању збирке* Monumenta serbica *Франца Миклошића* (стр. 169-183) у коме Ђорђе Бубало, проучивши особености напоменâ Ф. Миклошића уз издање појединих повеља, јасно показује да је „постојао само један примерак поменуте повеље Уроша I у архиву манастира Савине, а не два или три, и то је управо онај који се и данас тамо налази". Значај расветљавања овакве заблуде за све који се баве средњовековним повељама не треба посебно истицати; довољно је споменути ауторов закључак да су друга два или три преписа, на чије постојање је наводило погрешно тумачење Миклошићеве белешке уз изда-

ње текста у *Monumenta serbica*, „само модерне, у научне сврхе начињене копије". – Књига се завршава општим *Регистром* (стр. 185-196), који је сачинио Илија Ковић. Стављање на располагање свим заинтересираним докумената које садржи *Стари српски архив III*, са добрим фотографијама и свим коментарима који прате њихова издања, најбоље говори о значају књиге која је пред нама.

Мирјана Живојиновић

Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић,
Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 538.

Милан Пироћанац, један од најзначајнијих политичких мислилаца у Србији с краја 19. века, био је дуго запостављен у српској историографији. У релативно кратком временском раздобљу појавила су се два рада која овог политичара и државника враћају на светлост историјске позорнице: расправа Латинке Перовић *Милан Пироћанац – западњак у Србији 19. века*, Зборник радова „Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, III, Улога елита", Београд 2003, 11-72 и дневнички записи Милана Пироћанца, које је приредила Сузана Рајић.

Милан Пироћанац био је идеолог и један од оснивача Српске напредне странке, као и председник прве напредњачке владе која је деловала од 1880. до 1883. године. За време владе Милана Пироћанца донети су закони који су омогућили највеће политичке слободе које је Србија икад имала. Поред закона о слободи штампе, збора и удруживања и судској независности, донет је и низ других закона којима су постављени темељи модерних државних и друштвених институција. Пироћанац је први политичар у Србији који је јасно формулисао модел либералне демократије, насупрот концепту народне демократије који су заступали радикали. Тај модел је, по мишљењу Латинке Перовић, „уз развој независне Србије као правне државе и друштва у њој чији је темељ појединац, релативизовао нај-

дубље укорењену идеју у српском народу, идеју ослобођења и уједињења. То је одредило судбину Напредне странке, али и оцену Милана Пироћанца".

Српска историографија се мало бавила делатношћу, а поготово идејама Милана Пироћанца. Историјска расправа коју је 1910. године објавио Слободан Јовановић до данас је била готово једина студија о овом државнику. А материјала за изучавање ове личности и његових политичких идеја има на претек. Пироћанац је објавио неколико расправа у којима је развио своје погледе на унутрашњу и спољну политику Србије. Поред њих, велики значај за Пироћанчеву интелектуалну биографију имају и његове дневничке белешке које је, с прекидима, водио од 1878. до 1894. године, а које се данас чувају у Архиву САНУ. И ове *Белешке* су мало коришћене у историографији.

У својој студији о Пироћанцу, Латинка Перовић разлог за маргинализацију ове изузетне личности у српској модерној историји, као уосталом и за маргинализацију либералне традиције у Србији, види пре свега у селективном односу према историји идеја, чије се вредновање и значај одмеравају само са становишта њихове применљивости и популарности.

Још један, само наизглед баналан разлог за слабо коришћење Пироћанчевих *Бележака* у историографији је и тешко читљив рукопис овог политичара; према тврдњама Пироћанчевих пријатеља, ни он сам често није могао да прочита оно што је написао. Сузана Рајић је уложила велики труд у ишчитавање и приређивање овог рукописа; њен подухват ће знатно олакшати посао садашњим и будућим проучаваоцима идеја Милана Пироћанца.

У *Белешкама* Пироћанац је концентрисан на политичка збивања, људе и прилике у Србији. Утиске о њима као да је бележио у ходу, хладно и прецизно, и зато помало суво. На страницама његових записа највише је података о владарском пару – Милану и Наталији и његовим партијским колегама – Гарашанину, Мијатовићу и Новаковићу. Најсадржајнији и најзанимљивији део *Бележака* настао је у периоду од 1883. до 1889. године, у време када Пироћанац више није био на власти, и када је са дистанце посматрао догађаје и људе око себе. Иако у *Белешкама* нема ничег приватног, у њима често има много личног, нарочито онда када је њихов творац писао о сво-

јим партијским друговима који су га наследили на власти, а са којима се у много чему није слагао. Пироћанчеве *Белешке* су значајан и поуздан извор за бројне догађаје из тог раздобља – Тимочку буну, српско-бугарски рат, „народни одисај“ 1887, доношење Устава из 1888, развод краљевског пара, наговештаје споразума напредњака са Либералном, а потом Радикалном странком.

Белешке су важне и за боље разумевање Пироћанчевих идеја о спољној политици Србије. За разлику од објављених радова у којима је трезвено и хладно разматрао међународни положај Србије, у *Белешкама* је оштро критиковао текућу спољну политику, а нарочито снисходљивост министара и краља у односима са представницима Аустро-Угарске, као и повреде државног суверенитета Србије.

Објављивање дневничких записа Милана Пироћанца знатно ће допринети бољем разумевању његове личности, политичких идеја и ставова, потпунијем сагледавању делатности његових савременика, као и јаснијој перцепцији српског друштва с краја 19. века.

Александра Вулетић

„New technologies and standards: Digitization of National Heritage 2004”. Трећа међународна конференција о дигитализацији 2 - 5. јун 2004, Математички факултет, Београд

Трећа међународна конференција о дигитализацији одржана је на Математичком факултету у Београду од 2 - 5. јуна 2004. године, у организацији Националног центра за дигитализацију.[1] Национални центар за дигитализацију (НЦД) основали су: Археолошки институт САНУ, Архив Србије, Математички институт САНУ, Математички факултет из Београда, Народна библиотека Србије и Народни музеј из Београда. Главни циљ НЦД-а је очување националне

[1] О конференцији видети на: http://www.ncd.matf.bg.ac.yu/?page=conferences-&lang=sr&file=radniskup2004.html

баштине.[2] Пре овогодишње међународне конференције, у организацији НЦД-а су одржане и две националне конференције.[3]

На конференцији је наступио велики број представника из различитих земаља: Бугарске, Велике Британије (Енглеске и Шкотске), Грчке, Данске, Ирске, Италије, Македоније, Немачке, Пољске, Републике Српске, Словеније, Србије и Црне Горе, Украјине, Хрватске, Чешке и Шпаније. Изложен је велики број радова и пројеката у вези са дигитализацијом националне баштине. Спонзори конференције били су: Central Europian Initiative (CEI), Министарство науке и заштите и Министарство културе и медија.

Првог дана конференције одржан је стручни округли сто, а потом су учесници посетили Југословенску кинотеку, где су имали прилику да погледају пројекцију првог српског играног филма *»Живот и дела бесмртног вожда Карађорђа«*, који је настао 1911. године.

У току следећа два дана на конференцији је одржано нешто више од 40 предавања. Сва предавања била су пропраћена одговарајућим презентацијама. Најзначајнија и, за историјску науку најинтересантнија од њих, представљена су укратко у овом приказу. Mícheál Mac an Airchinnigh из Ирске је одржао уводно предавање на конференцији – *The Graven Image — Digitized and Philosophized*. Следеће предавње, које је одржао Adolf Knoll - *Digitized cultural heritage* – било је посвећено принципима на којима су заснована два чешка пројекта дигиталитације старих књига, рукописа, мапа и периодике: *Memoria* и *Krameirus*. Јасмина Нинков је у предавању под називом *CALIMERA: coordinating Europe's research and technologies for local cultural institutions* представила један пројекат организован под покровитељством ЕУ. Основни циљ овог пројекта јесте помоћ локалним институцијама (библиотекама, музејима, архивима) у примени и развоју нових технологија у свом раду. Домаћини конферен-

[2] О оснивачима, циљевима и раду НЦД-а видети: Z. Ognjanović, *Nacionalni centar za digitalizaciju*, Pregled NCD 1 (2002) http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/ncd/1/d002/document

[3] *»Нове технологије: дигитализација националне баштине«* 6. јуна 2002. године - http://www.ncd.matf.bg.ac.yu/?page=conferences&lang=sr&file=radniskup.html и *»Нове технологије и стандарди: дигитализација националне баштине«* 29. маја 2003. године - http://www.ncd.matf.bg.ac.yu/?page=conferences&lang=sr&file=-radniskup2003.html

ције (Жарко Мијајловић, Зоран Огњановић и др.) су, између осталог, својим гостима представили шта је у протеклих десетак година урађено на плану дигитализације текстова из математике, механике, астрономије и физике. Њихово предавање - *Virtual Library - Data Base of Textual Data* – је истакло критеријуме на основу којих би требало одлучивати који ће се текстови најпре дигитализовати, као и најважније аспекте овог пројекта. Весна Иљац је у предавању *Strategy of the development of the digital library in the National Library of Serbia* презентовала тренутно стање процеса дигитализације у Народној библиотеци Србије. Тај пројекат није систематичан, већ је, у складу са околностима и могућностима, прилагођен, како потребама очувања, конзервације и презентације културног наслеђа Србије, тако и растућим захтевима за коришћењем дигиталног материјала.

Molnár B. Lehel је своје предавање *A Historical Approach of the Cultural Heritage* посветио објашњењу и историјској анализи термина културно наслеђе. Калина Сотирова – *Edutainment (game) - digital (re)discovery of culture* – истакла је значај едукације кроз игру. Јордан Табов, Климент Василев и Асен Велчев – *Chronological distribution of the coin finds in Bulgaria for a quarter century (1910-1934)* и Синиша Темерински – *Importance of digitized documentation in the cultural monuments protections* су, такође, одржали пажње вредна предавања у оквиру области којима се баве. Александра Фостиков и Ненад Миленовић, једини историчари присутни на конференцији, одржали су предавање под називом *Problems regarding the application of Internet during the historical research*. Изузетно занимљиве биле су и две презентације у вези са историјом Београда и Србије. Презентација Витомира Јевремовића *Interactive 15th century Belgrade* оживела је и присутнима дочарала Београд у доба Деспотовине. Друга презентација *Presentation of CD Groman's Photo Album*, резултат пројекта НЦД-а, јесте дигитална збирка старих фотографија Србије у 19. веку, које је направио руски војни фотограф И. В. Громан.

Последњег дана конференције учесници су посетили археолошко налазиште у Виминацијуму. Након презентације о примени нових технологија у археологији др Миомира Корађа, одржан је округли сто, чије су теме биле дигитализација и будућа регионална сарадња између земаља учесница на том плану. Том приликом вођена је веома корисна дискусија о формирању мреже на подручју југо-

источне Европе, чија би сврха била дигитализација научног и културног наслеђа. Представљени су и циљеви *Бороветске декларације* донете на прошлогодишњој међународној конференцији о дигитализацији културног наслеђа.[4] Декларацију су, приликом њеног доношења, потписале многе научне установе, као што су: универзитети Даблина, Копенхагена и Софије, Институт за математику и информатику из Софије, Институт за бугарски језик, Математички факултет из Београда, Математички институт САНУ и др.[5] Овом приликом организатори конференције изнели су очекивање да ће овој декларацији приступити и многе друге научне установе, заинтересоване за дигитализацију културног наслеђа.

Ненад Миленовић
Александра Фостиков

[4] Конференција »*Digital Preservation of Cultural Heritage*« одржана је у Боровецу у Бугарској од 15-21. септембар 2003. године.
[5] Текст декларације - http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/ncd/4/-d015/download

Славица Мереник

Библиографија др Душанке Бојанић (Шопова, Лукач)

Посебна издања

Nazim Hikmet, *Pjesme* / [izbor iz poezije N. Hikmeta, prevod pesama, beleška o pesniku]. – Sarajevo : Svjetlost, 1951. – 107 str.

Mahmud Makal, *Anadolsko selo* / [prevod sa beleškom o piscu i delu]. – Sarajevo : Seljačka knjiga, 1952. – 174 str.

Македонија во XVI и XVII век. Документи од цариградските архиви (1557-1645). – Скопје : Институт за национална историја, 1955. – 142 стр. – (Материјали за историјата на Македонија ; 3).

Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast. – Beograd : Istorijski institut, 1974, 177 + 3 str. : faksimili. – (Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu ; 2).

Видин и Видинският санжак през 15-16 век : документи от архивите на Цариград и Анкара / под редакцията на Вера Мутафчиева и Михаила Стайнова. – София : Наука и изкуство, 1975. – 222 стр. + факсимили.

Булент Еџевит, *Наранштај мира* / [превод песама у коауторству са Радомиром Андрићем]. – Приштина : Јединство ; Ниш : Градина, 1980. – 64 стр.

Turske vojne zastave u cetinjskim muzejima. – Beograd : Književne novine ; Cetinje : Muzeji Cetinja, 1981. – 266 str.

Студије, расправе,чланци, преводи, прикази

I.H.Uzunçarşili, *Osmanli Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâti* : [prikaz] // Prilozi za orijentalnu filologiju 1 (1950) 191-193.

Nazim Hikmet, *Pobjeđeni kod Karaburna* : [prevod] // Brazda 4 (Sarajevo 1951) 421-429.

Türk halk edebiyati ve bunun Üsküp'teki Folklor Enstitüsünde araştirilmasi hakkinda birkaç söz = Nekoliko reči o turskoj narodnoj literaturi i njenom izučavanju u skopskom Folklornom institutu // Birlik 217 (Skopje 20. decembar 1952).

Новите барања во современата турска поезија // Современост 3, 1-2 (Скопје 1953) 81-96.

Podaci o Skoplju iz 951 (1544) godine // Prilozi za orijentalnu filologiju 3-4 (1952-1953) 1953, 607-622.

Карпошевото востание во светлоста на Силахдаровата историја // Разгледи 1, 1 (Скопје 1954) 12-13.

Меѓу две литератури – Размишљања о савременој књижевности турске народности у СФРЈ и њеном месту у односу на књижевности Турске и југословенских народа // Современост 4, 4 (Скопје 1954) 323-327.

Една заповест во скопскиот тахрир-дефтер од 976 година // Гласник на Институтот за национална историја 1, 2 (Скопје 1957) 203-205.

Кога Скопје било центар на санџакот во периодот од падањето под турска власт до крајот на XVI век // Гласник на Институтот за национална историја 1, 1 (Скопје 1957) 89-97.

Едно охридско кануннаме // Гласник на Институтот за национална историја 3, 1 (Скопје 1959) 285-295.

Турски натписи Муратовог и Бајрактаревог турбета // Старине Косова и Метохије 1 (Приштина 1961) 201-217.

Ko je učestvovao u zemaničnoj vojsci? // Vesnik Vojnog muzeja JNA 6-7 (1962) 240-244.

Povodom izraza čilik. Prilog izučavanju danka u krvi // Vesnik Vojnog muzeja JNA 6-7 (1962) 237-239.

Dobijanje šalitre u Makedoniji od polovine XVI do polovine XIX veka / D. Bojanić, Đurđica Petrović // Vesnik Vojnog muzeja JNA 10 (1964) 25-58.

Procvat muslimanskih gradova, hajdučija i seljačke bune u Makedoniji (druga polovina XVI st. i XVII st.) / prevod tekstova sa turskog // Kroz historiju Makedonije : izabrani izvori / Ljubiša Doklestić. – Zagreb : Školska knjiga, 1964, 64-78.

Jedan rani kanun za vlahe Smederevskog sandžaka // Vesnik Vojnog muzeja JNA 11-12 (1966) 146-160.

О прошлости галипољских Срба // Зборник Матице српске за друштвене науке 48 (1967) 91-94.

Povodom desetog broja "El Emel" // Časopis studenata orijentalistike Beograda i Sarajeva 10 (Beograd 1967) 1-2.

Како Турците го презеле Скопје (1391) // Зборник. Музеј на град Скопје 2-3 (1965/6) 1968, 5-18.

Старине села Рогова / Д. Бојанић, Душан Синдик // Зборник Филозофског факултета. Београд 10-1 (1968) 289-292.

Dve godine istorije bosanskog krajišta (1479. i 1480) - prema Ibn Kemalu // Prilozi za orijentalnnu filologiju 14-15 (1964-65) 1969, 33-50.

Deux ans d'histoire de la marche de Bosnie selon Ibn Kemal // Association internationale d'études du Sud-est européen 3 (Sofia 1969) 731-736.

M.And, *Kirk gün kirk gece* : [prikaz] // Prilozi za orijentalnu filologiju 14-15 (1964-65) 1969, 465-467.

Неготинска Крајина у време турске владавине – на основу извора из XV и XVI века // Гласник Етнографског музеја. Београд 31-32 (1969) 65-109.

Прва турска хрестоматија (Марија Ђукановић и др Славољуб Ђинђић, Примери турске прозе) : [званична рецензија] // Живи језици 9, 1-4 (Београд 1969) 143-145.

Турски пописи насеља Неготинске Крајине у 15. и 16. веку // Развитак 9, 6 (Зајечар 1969) 64-68.

Türk yazarlarindan ilk edebî metinler kitabi : [prikaz] // Sesler V, 44 (Üsküp mart 1970) 44-48.

Турски документи за историјата на македонскиот народ : [приказ] // Историјски часопис 16-17 (1966-1967) 1970, 320-321.

Carigradski rukopis Mahmudkadićevog "Ustanka srpske raje" - turskog vojnog pohoda na Srbiju 1813 // Vesnik Vojnog muzeja JNA 16 (1970) 79-86.

А. С. Тверитинова, *Аграрниј строј османској империји XV-XVII вв* : [приказ] // Историјски часопис 16-17 (1966-1967) 1970, 321-322.

Атлас по блгарската историја : [приказ] // Гласник на Институтот за национална историја 15-2 (Скопје 1971) 308-310

Власи у северној Србији и њихови први кануни // Историјски часопис 18 (1971) 255-269.

Karpošev ustanak 1689. godine // Vesnik Vojnog muzeja JNA 17 (1971) 81-122.

Историјска основа народне песме Болест Мује царевића // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 38, 1-2 (1972) 91-97.

Мустафа Цезар. *Османли Тарихинде Левендлер* : [приказ] // Историјски часопис 19 (1972) 329-336.

Тихомир Стојановић, *Неготин и Крајина од првих трагова до 1858. године*. – Неготин : Историјски архив Крајине, Кључа и Пореча, 1972. Предговор: 7-8.

О српској баштини и соћу у турским законима // Историјски часопис 20 (1973) 157-180.

Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466. године // Мешовита грађа (Miscellanea) 2 (Београд 1973) 5-77 + факсимили.

Фрагменти опширног пописа Видинског санџака из 1478-81. године // Мешовита грађа (Miscellanea) 2 (Београд 1973) 79-177 + факсимили.

Dictionary of Oriental Literatures, vol. III : West Asia and North Africa, London, George Allen and Unwin, 1974. – [U deset kraćih i dužih priloga

obradjeni su književnici: Ahmet Hašim, Edip Džansever, Džahit Sitki Tarandži, Džemal Sureja Seber, Bedri Rahmi Ejuboglu, Ataol Behramoglu, Ismet Ozel, Mahmud Makal, Jašar Nabi Najir, Memet Fuat].

Прелаз са средњовековних тежинских и површинских мера на турске мере у северној Србији = Passage dans la Serbie du nord des mesures medievales de masse et de surface aux mesures turques correspondantes, Mere na tlu Srbije kroz vekove = *Les mesures sur le sol de Serbie au travers les siecle* // Београд : Галерија САНУ, 1974, 91-99, 101-111.

De la nature et de l'origine de l'ispendje // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 68 (Wien 1976) 9-30.

Mustaj Čelebija, pisar carskog divana i dubrovačke knjige divanskog arhiva. Prilog osmanskoj diplomatici // Prilozi za orijentalnu filologiju 12-13 (1972-73) 1976, 61-81.

О неким одредницама сеоског становништва југословенских земаља у турским пописним књигама XV века // Сеоски дани Сретена Вукосављевића 3 (Пријепоље 1976) 73-80.

Hazim Hikmet, *Pjesme i tamnice* : [prevod]. – Sarajevo : Veselin Masleša, 1977, 95-109.

Турски документи за историјата на македонскиот народ, Опширен пописен дефтер No 4 (1467-1468 година*)* : [приказ] // Историјски часопис 24 (1977) 365-373.

Зајечар и Црна Река у време турске владавине (XV-XVIII век) // Гласник Етнографског музеја. Београд 42 (1978) 23-77.

Из прошлости крајинских Карапанџића // Развитак 18, 2 (Зајечар 1978) 60-62.

Два прилога историји Пријепоља и његове шире околине у XVII веку: I. О тргу и саборима код манастира Милешеве. II. Погибија Срба на Голији // Сеоски дани Сретена Вукосављевића 7 (Пријепоље 1979) 97-103.

Sirp-Hirvat Halk Destanlarinda Fâtih'in Oglu Şehzâde Mustafa // Çevren 6, 3 (Priştine 1979) 37-41.

Bušatlija (alb.Bushati), Mustafa-paša // Enciklopedija Jugoslavije 2. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1982, 592.

Султанска акта издата на захтев Дубровачке републике (1627-1647) // Мешовита грађа (Miscellanea) 10 (Београд 1982) 35-202.

Ниш до Великог рата 1683. // Историја Ниша 1. Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године. – Београд : Историјски институт ; Ниш : Градина, 1983, 107-169; [*Извори и литература*] 355-357.

О новобрдској госпоштини // Историјски часопис 29-30 (1982-1983) 1983, 117-127.

Нова сазнања о Крајини (Сарадњ-ли и Тимок) // Зборник радова са научних скупова у Неготину и Кладову поводом обележавања 170 година од погибије Хајдук-Вељка Петровића и 150 година ослобођења од Турака. – Неготин : Међуопштинска конференција ССРН ; Београд : Балканолошки институт ; Кладово : Историјски архив Крајине, Кључа и Пореча, 1984, 33-43.

Развој локалне градске управе на Балкану од XV до XIX века / Д. Бојанић-Лукач, Сузана Ђорђевић // Градска култура на Балкану (XV-XIX век) 1. – Београд : САНУ ; Балканолошки институт, 1984, 59-84.

Јадар у XVI и XVII веку // Јадар у прошлости. – Лозница : Радио Подриње ; СИЗ културе Лозница, 1985, 77-191.

O banjalučoj sedždi // Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 11-12 (Sarajevo 1985) 267-276.

Крупањ и Рађевина у XVI и XVII веку // Рађевина у прошлости 1. – Крупањ : Скупштина општине, 1986, 131-184.

Пожаревац у XVI веку и Бали-бег Јахјапашић // Историјски часопис 32 (1985) 1986, 49-77.

Симпозијум о османским архивима и османистичким истраживањима // Историјски часопис 32 (1985) 1986, 271-272.

Un chant á la gloire de Mahomet en serbe // Wiener Zeitschrift für di Kunde des Morgenlandes 76. Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag. (Wien 1986.) 57-63.

Sirp-Hirvat halk destanlarindan üç yeniçeri destani // Türkische Miszellen. Robert Anhegger Festschrift, Istanbul 1987, 63-68.

Two Years in the History of the Bosnian Border Regions (1479 and 1480) – according to Ibn Kemal // Prilozi za orijentalnu filologiju 36 (1986) 1987, 313-327.

Diskusija na jugoslovenskom naučnom skupu o problemima osmanistike s posebnim osvrtom na izdavanje izvora // Prilozi za orijentalnu filologiju 37 (1987) 1988, 271-272.

Шта значе подаци о сјеничким Власима у попису из 1455. године // Историјски часопис 34 (1987) 1988, 97-112.

Западна Србија у аустро-турском рату 1683-1690 // Историја Титовог Ужица 1 (до 1918). – Београд : Историјски институт ; Титово Ужице : Народни музеј, 1989, 212-226, 947-948.

Musale u balkanskom gradu // Islamska misao 12, 138 (Sarajevo 1990) 38-45.

Нове вести о Скендер-бегу Црнојевићу // Историјски часопис 36 (1990) 183-190.

Les mousallas dans la ville balkanique // La culture urbaine des Balkans (XV-XIX siécles) 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du moyen age jusqu'au debut du XXe siecle. – Belgrade ; Paris : Academie Serbe des sciences et des arts, Institut des etudes balkaniques, 1991, 73-85.

Султанске повеље из манастира Хиландара = Les actes des sultans ottomans conservés dans le monastér athonite de Chilandar (1512-1600) / Д. Бојанић, Ванчо Бошков // Хиландарски зборник 8 (Београд 1991) 167-213.

Попис заорјенског племена Рићана с краја XV века / Д. Бојанић, Митар Пешикан // Зворник за оријенталне студије 1 (Београд 1992) 57-84 + факсимили.

Нова видувања за Карпошевото востание // Австро-турската војна 1683-1699 со посебен осврт на Карпошевото востание во Македонија. – Скопје : Институт за национална историја, 1997, 13-51.

Umesto uvoda // O persijskoj književnosti : referati sa naučnog skupa povodom 75 godina od pojavljivanja prevoda Hajamove poezije u Jugoslaviji, a koji je održan na Filološkom fakultetu 9. decembra 1998. – Beograd : Filološki fakultet : Kulturni centar pri Ambasadi Islamske Republike Iran, 1998, 7-11.

Издања у припреми:

1. *Fragmenti Maglajskih sidžila (1816-1840. godine)* / D. Bojanić-Lukač, Tatjana Katić. – Sarajevo : Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005.

2. *Османска документа о продаји турских имања кнезу Милошу* / Д. Бојанић-Лукач, Татјана Катић.

IN MEMORIAM

Др Душанка Бојанић-Лукач
(1927-2004)

Јуна 2004. године заувек нас је напустила др Душанка Бојанић Лукач, научни саветник Историјског института у пензији. Умрла је за својим радним столом, тихо и ненаметљиво, као што је и живела. За њом су остала њена дела, која ће ишчитавати и из њих учити будуће генерације историчара, османиста и турколога, као и бројни студенати, постдипломци и докторанти, који никада неће заборавити несебичну помоћ своје професорке.

Др Душанка Бојанић Лукач рођена је 17. децембра 1927. године у Бања Луци. Гимназију је учила у Тузли, Загребу и Београду. На Филозофском факултету у Београду, на групи за оријенталну филологију дипломирала је 1950. године. Након дипломирања радила је као асистент у Оријенталном институту у Сарајеву (1950-1952), Фолклорном институту у Скопљу (1952-1953), Институту за националну историју у Скопљу (1953-1955) и као лектор за турски језик на Филозофском факултету у Скопљу (1955-1961).

Докторирала је у Скопљу 1961. године, на Катедри за историју Филозофског факултета са темом *Карпошев покрет и извори за његово изучавање*. Убрзо након одбране докторске дисертације уследио је њен повратак у Београд, где је кратко време била сарадник Војног музеја (1962), а 1963. године запослила се у Историјском институту, где је радила све до пензионисања 1992. године. Истовремено са научно-истраживачком делатношћу на пројектима Историјског института, бавила се и педагошким радом. У периоду од

1969-1975. године на Филолошком факултету у Београду, у оквиру Одсека за оријенталну филологију држала је запажене курсеве из области исламске цивилизације и османске палеографије и дипломатике.

Душанка Бојанић спада међу пионире наше османистике који су се, чим су се за то стекле могућности, већ педесетих година прошлог века, определила за тежак, али драгоцен рад у османским архивима. Током свог истраживачког прикупила је обимну османску грађу. Неке од тих фотокопија још увек служе као основа за израду магистарских и докторских теза млађих колега, који су били ускраћени за могућност да лично упознају пребогате турске архиве.

Др Душанка Бојанић није била само врстан познавалац турског језика, како модерног, тако и османског, и историчар-истраживач чији је радознали дух увек успевао да пронађе бар један одговор више из некада веома тешко читљивих или наизглед штурих османских докумената, већ је била и интелектуалац широког образовања, чија су знања и интересовања превазилазила оквире њене најуже струке.

Већ сам увид у њену обимну библиографију, која следи уз овај прилог, указује на изузетну личност, чије су монографије, студије, расправе и чланци показатељ разноликог знања, акрибичности и ерудиције њиховог аутора.

Душанка Бојанић пружила је велики допринос на приближавању модерног турског језика и књижевности не само студентима, који су те студије изабрали као своје животно опредељење, већ и широј читалачкој публици. Међутим, највећи број њених радова посвећен је историографији, и то периоду прошлости српског народа под османском влашћу. Првенствено стручњак за рани период османске власти на нашим просторима (друга половина XV и XVI век), она је била један од ретких историчара османиста, чији је научни опус обухватао целокупно раздобље историје српског народа у оквирима Османског царства.

Њен допринос на издавању османске грађе релевантне за историју српског народа је немерљив. Заиста је тешко издвојити само неколике наслове из огромне збирке преведене грађе коју је оставила за собом, али чини се да се ипак посебно мора истаћи збирка *Турских закона и законских прописа из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, која је објављена у Београду 1974. године. То је незаобилазан зборник грађе не само за проучаваоце

прошлости српског народа у првим вековима османске владавине, већ и за медијевисте, јер први османски кануни, чији се критичко издање налази у овој збирци свакако приказују слику друштва у две епохе српске историје.

Издањима *Фрагмената збирног пописа видинског санџака из 1466. године* и *Фрагментима опширног пописа видинског санџака из 1478-81. године*, Д. Бојанић је установила методолошка правила којих се и данас придржавају приређивачи критичких издања ове врсте османских докумената. Карактеристика рада Д. Бојанић на издањима османских извора састоји се у томе да је она не само, као врстан зналац језика, успешно преводила и проницала у финесе и најсложенијих текстова, већ су издања грађе чији је она била приређивач увек богато пропраћена драгоценим коментарима и објашњењима.

И они њени радови који би се по наслову можда могли сврстати у студије од значаја за локалну историју (*Јадар у XVI и XVII веку*, *Крупањ и Рађевина у XVI и XVII веку*, *Ниш до великог рата 1683. године*) својим садржајем, исцрпним објашњењима процеса и институција и сагледавањем друштвених односа на широм простору од онога које је био повод непосредног њиховог писања, превазилазе локални и национални значај и могу се сврстати у значајнија дела европске историографије која се бави друштвеном историјом Османског царства.

На крају, мада свакако не и најмање важно, мора се истаћи воља, стрпљење и пожртвованост коју је др Душанка Бојанић исказивала према младим истраживачима, који су закорачили, на некад нимало лак пут проучавања српске историје у периоду османске власти. За своје ђаке увек је имала времена, стрпљења, користан савет, реч охрабрења, а заузврат није тражила ништа осим да се њен труд оплодотвори кроз одбрањене магистарске и докторске тезе и објављене чланке, студије и монографије.

Смрћу Д. Бојанић Историјски институт, као и српска историографија и туркологија у целини изгубили су изузетног научника и пожртвованог истраживача, а њени ђаци сигуран ослонац и пријатељску руку подршке. Остаје само чврсто уверење да ће дела Д. Бојанић задуго бити цењена и цитирана и ван граница наше земље, а да ће кроз рад њених ђака, она и даље бити присутна на научној позорници.

Ема Миљковић-Бојанић